

e-ISSN 2587-1293

ULUSLARARASI TÜRK LEHÇE ARAŞTIRMALARI DERGİSİ

International Journal of Turkic Dialects Research

Международный Журнал Исследований Тюркских Наречий

Aralık - December - Декабрь | 2019 Sayı - Volume - Номер | 3/2

İmtiyaz Sahibi / License Owner

Prof. Dr. Ahmet BURAN

Editörler / Editors

Prof. Dr. Ahmet BURAN

Prof. Dr. Ercan ALKAYA

Editör Yardımcısı / Editor Assistants

Dr. Öğr. Üyesi Mehmet ÖZEREN

Yayın Kurulu / Editorial Board

Prof. Dr. Ahmet BURAN (Fırat Ü.)

Prof. Dr. Ercan ALKAYA (Fırat Ü.)

Prof. Dr. Ramiz ASKER (Azerbaycan)

Prof. Dr. Erhan AYDIN (İnönü Ü.)

Prof. Dr. Nergis BİRAY (Pamukkale Ü.)

Prof. Dr. Viktor BUTANAYEV (Hakas Özerk Cumhuriyeti)

Prof. Dr. Juliboy ELTAZAROV (Özbekistan)

Prof. Dr. Gürer GÜLSEVİN (Ege Ü.)

Prof. Dr. Feyzi ERSOY (Gazi Ü.)

- Prof. Dr. Figen GÜNER DİLEK (Gazi Ü.)
Prof. Dr. Balkiya KASIM (Kazakistan)
Prof. Dr. M. Fatih KİRİŞÇİOĞLU (Gazi Ü.)
Prof. Dr. Timur KOCAOĞLU (ABD)
Prof. Dr. Abdullah KÖK (Akdeniz Ü.)
Prof. Dr. M. Vefa NALBANT (Pamukkale Ü.)
Prof. Dr. Nevzat ÖZKAN (Erciyes Ü.)
Prof. Dr. Flera SAYFULİNA (Tataristan)
Prof. Dr. Vahit TÜRK (İstanbul Kültür Ü.)
Doç. Dr. Ayhan ÇELİK BAY (Ankara Ü.)
Doç. Dr. Burul SAGINBAYEVA (Kırgızistan)
Doç. Dr. Erkin EMET (Ankara Ü.)
Doç. Dr. Fatih ÖZEK (Fırat Ü.)
Doç. Dr. Maral TAGANOVA (Türkmenistan)
Doç. Dr. Nadejda TIDIKOVA (Altay Özerk Cumhuriyeti)
Doç. Dr. S. Kaan YALÇIN (Fırat Ü.)
Dr. Öğr. Üyesi Mehmet ÖZEREN (Fırat Ü.)
Dr. Öğr. Üyesi Nilüfer YILDIRIM (Fırat Ü.)
Dr. Öğr. Üyesi Nurdin USEYEV (Manas Ü.)

Yayın Danışma Kurulu / Board of Editorial Advisor

Prof. Dr. Ahmet B. ERCİLASUN (Emekli Öğretim Üyesi)

Prof. Dr. Tuncer GÜLENSOY (Emekli Öğretim Üyesi)

Prof. Dr. Günay KARAAĞAÇ (İstanbul Aydın Ü.)

Prof. Dr. Leylâ KARAHAN (Gazi Ü.)

Prof. Dr. Ramazan KORKMAZ (Maltepe Ü.)

Prof. Dr. Taşpolot SADIKOV (Kırgızistan)

Prof. Dr. Dursun YILDIRIM (Emekli Öğretim Üyesi)

Prof. Dr. Ferit YUSUPOV (Tataristan)

Prof. Dr. Elfiye YUSUPOVA (Tataristan)

Genel Koordinatör / General Coordinator

Prof. Dr. Ercan ALKAYA

Yabancı Dil Sorumlusu / Responsible for Foreign Language

Dr. Öğr. Üyesi Naciye SAĞLAM

Dr. Öğr. Gör. Zülheccgül ABDUREŞİT UYGUR

Öğr. Gör. Rakhat ABDIEVA

Arş. Gör. Bilgit SAĞLAM

Ertuğrul ZORLU

Düzeltilme Sorumluları / Responsible for Revision

Arş. Gör. Veysel KARACA

Arş. Gör. Bilgit SAĞLAM

Arş. Gör. Murat AKA

Arş. Gör. Yelda YEŞİLDAL

Okt. Cemile UZUN

Kaynakça Sorumluları / Responsible for Bibliography

Arş. Gör. Murat AKA

Arş. Gör. Yelda YEŞİLDAL

Okt. Remzi ÇALIŞIR

Sanat Danışmanı / Art Advisor

Uzm. Nadir GÜR

Baskı Sorumluları / Responsibles for Printing

Dr. Öğr. Üyesi Mehmet ÖZEREN

Uzm. Nadir GÜR

Dış Temsilciler / Representative of Foreign Country

Prof. Dr. Balkiya KASIM (Kazakistan)

Prof. Dr. Ferit YUSUPOV (Tataristan)

Prof. Dr. Kadıralı KONKOBAYEV (Kırgızistan)

Prof. Dr. Peter ZIEME (Almanya)

Prof. Dr. Ramiz ASKER (Azerbaycan)

Prof. Dr. Takashi OSAWA (Japonya)

Prof. Dr. Timur KOCAOĞLU (Amerika Birleşik Devletleri)

Doç. Dr. Altangerel ENKHTUR (Moğolistan)

Doç. Dr. Berdi SARIYEV (Türkmenistan)

Doç. Dr. Burul SAGINBAYEVA (Kırgızistan)

Doç. Dr. Masoumeh DAEI (İran)

Prof. Dr. Juliboy ELTAZAROV (Özbekistan)

Doç. Dr. Yuliya İVANOVA (Ukrayna)

Nadejda TIDIKOVA (Altay Özerk Cumhuriyeti)

Lindita Xanari LATİFİ (Arnavutluk)

Bu Sayının Hakemleri / Reviewers of the Issue

Prof. Dr. Abdullah KÖK

Prof. Dr. Ali AKAR

Prof. Dr. Ercan ALKAYA

Prof. Dr. Erhan AYDIN

Prof. Dr. Ferit YUSUPOV

Prof. Dr. Flera SAYFULİNA

Prof. Dr. Habibe YAZICI ERSOY

Prof. Dr. Hikmet KORAŞ

Prof. Dr. Jo'liboy ELTAZAROV

Prof. Dr. Murodqosim ABDİEV

Prof. Dr. Mustafa ARGUNŞAH

Prof. Dr. Nedim BAKIRCI

Prof. Dr. Tarık ÖZCAN

Prof. Dr. Vahit TÜRK

Prof. Dr. Yakup ÇELİK

Doç. Dr. Cihan ÇAKMAK

Doç. Dr. Hacer TOKYÜREK

Doç. Dr. Hüseyin YILDIRIM

Doç. Dr. Mustafa ŞENEL

Doç. Dr. Naile ASKER

Doç. Dr. Raile ABDULVAHİT KAŞGARLI

Doç. Dr. Süleyman Kaan YALÇIN

Dr. Öğr. Üyesi Engin GÖKÇÜR

Dr. Öğr. Üyesi Nilüfer YILDIRIM

Dr. Gulim SHADIYEVA

Dr. Öğr. Gör. Zülheccgül ABDUREŞİT UYGUR

İÇİNDEKİLER / CONTENTS

Makaleler / Articles

Zilola XUDAYBERGENOVA

O‘ZBEK VA TURK TILSHUNOSLIGIDA FE’L MAYLLARINI TASNIFLASH MEZONLARI

*ÖZBEK TÜRKÇESİ VE TÜRKİYE TÜRKÇESİ DİLBİLİMİNDE FİİL KİPLERİNİN
SINIFLANDIRMA KRİTERLERİ*

CRITERIA FOR DEFINING MOODS OF THE VERB IN UZBEK AND TURKISH LINGUISTICS

212 – 225

Cihan ÖZDEMİR

REŞAT NURİ GÜNTEKİN’İN ‘YAPRAK DÖKÜMÜ’ ROMANINDA MUHAFAZAKÂRLIK
VE MODERNİZM ÇATIŞMASI

*THE CLASH OF CONSERVATISM AND MODERNISM IN THE NOVEL “FALL OF THE
LEAVES” BY REŞAT NURİ GÜNTEKİN*

226 – 232

Ergali ESBOSINOV

ҮШ ҚҰРЫЛТАЙ, БІР БАЙЛАМ: ҚАЗАҚ ТІЛІНІҢ ЛАТЫННЕГІЗДІ ӘЛПБИИ

ÜÇ KURULTAY BİR KARAR: KAZAK LATİN ALFABESİ

THREE CONGRESSES, ONE DECISION: KAZAKH LATIN ALPHABET

233 - 240

Murat ÖZŞAHİN

TARİH-NÂME-İ BULGAR VE DİL ÖZELLİKLERİ ÜZERİNE KISA BİR

DEĞERLENDİRME

A SHORT EVALUATION ON THE LINGUISTIC FEATURES OF TARIHNAMA İ BULGAR

241 – 247

Raile ABDULVAHİT KAŞGARLI

شەرقىي تۈركىستاندىكى مەنبەلەردە بەزى ئۇچۇرلارنىڭ خاتا ياكى كام بېرىلگەنلىكى بىلەن مۇناسىۋەتلىك بىر مىسال-
نەخمەت كامال ھەققىدىكى ئۇچۇرلار

*DOĞU TÜRKİSTAN'DAKİ KAYNAKLARDA BAZI BİLGİLERİN YANLIŞ VEYA EKSİK
VERİLMESİYLE İLGİLİ BİR ÖRNEK-AHMET KEMAL HAKKINDAKİ BİLGİLER*

*AN EXAMPLE REGARDING INABILITY OF PROVIDING SOME EXACT AND COMPLETE
INFORMATION IN SOURCES IN EAST TURKESTAN INFORMATION ON AHMET KEMAL*

248 – 256

Aksamai OMURALIEVA

YANSIMALI KELİMELELER ÜZERİNE BİR BİBLİYOGRAFYA DENEMESİ

A BIBLIOGRAPHIC STUDY ON ONOMATOPEIC WORDS

257 - 267

Hamraql BERDIQULOV

ALİŞER NAVOIY VA ABDURAHMON JOMIY O'RTASIDAGI BUYUK DO'STLIK
NAMUNASI

ALİ ŞİR NEVAYİ VE ABDÜRRAHMAN CAMİ ARASINDAKİ DOSTLUK ÖRNEĞİ

A EXAMPLE OF FRIENDSHIP BETWEEN ALİŞER NAVOI AND ABDURRAHMAN JAMI

268 - 272

Zeliha TUĞUZ

ERMENİ HARFLİ KIPÇAK TÜRKÇESİ METİNLERİNDE GEÇEN +DAŞ EKİ ÜZERİNE

THE SUFFIX +DAŞ IN THE KIPCHAK TURKISH TEXTS WITH ARMENIAN LETTERS

273 - 282

Hasan İSİ

ESKİ UYGUR TÜRKÇESİ METİNLERİNDE DİNÎ BİR TERİM: ÄRDÖKTÄG
A RELIGIOUS TERM IN THE OLD UYGHUR TURKIC TEXTS: ÄRDÖKTÄG
283 – 290

Qiyमत MƏHƏRRƏMLİ

HƏR KƏSİN TANIDIĞI AŞIQ-ŞAİR MOLLA CÜMƏ, YAXUD MƏLUM AŞIQ BARƏDƏ
NAMƏLUM HƏQİQƏTLƏR

*HERKESİN TANIDIĞI ÂŞIK-ŞAİR MOLLA CUMA VEYA BİLİNEN ÂŞIK HAKKINDA
BİLİNMEYEN GERÇEKLER*

*WELL-KNOWN ASHUG-POET MOLLA JUMA, OR UNKNOWN REALITIES ABOUT THE
KNOWN ASHUG*

291 - 306

Alkuat KAZAKBAYEV

QARAQABADAN TABYLƒAN QOBYZ

KARAKABA'DA BULUNAN KOPUZ

KOBYZ FOUND IN KARAKABA

307 – 313

Aynur SEFERLİ

ORTAQ TÜRK DİLİ YARATMAQ İDEYASI TƏDQIQATÇI ALİMLƏRİN DÜŞÜNCƏSİ
MÜSTƏVİSİNDƏ

*BİLİM ADAMLARININ DÜŞÜNCELERİ DOĞRULTUSUNDA ORTAK TÜRK DİLİ YARATMA
ÜLKÜSÜ*

*AIM OF CREATING COMMON TURKIC LANGUAGE ACCORDING TO IDEAS OF
SCIENTISTS*

314 – 324

Bashir Ahmad QARDASH

افغانستان اۆزبېک تیلی تالقان شېوہ سیدہ کھلیشیکلرنینگ قوللنیشى
AFGANİSTAN ÖZBEK DİLİ TALİKAN ŞİVESİNDE AD DURUM EKLERİNİN KULLANIMI

*THE USAGE OF NOMINAL STATES IN TALOQAN UZBEK PEOPLE DIALECT IN
AFGHANISTAN*

325 - 336

Tanıtma ve Yayın Değerlendirme / Reviews

Orazsahet ORAZOV

ECEGİZ ÇARIYEVA, SÖZ ASLINA YET YAGŞI, AŞKABAT, İLİM NEŞRİYATI, 2015.266 s.

ECEGİZ CHARIYEVA, SOZ ASLINA YET YAGSHI, ASHGABAT, PUBLISHER: İLİM NESHRIYATI, 2015. 266 p.

337 – 342

Ali ÇELİK

TÜYLÜ, ABDULLAH - HİCRAN, NEZMİYYE (2018). TÜRK VE AZERBAYCAN EDEBİYATINDA SEVGİ ŞİİRLERİ “ANTOLOJİ” CİLT: 1, SAKARYA: ORHUN YAYINLAR, ISBN 978-605-82128-2-4, 316 SAYFA

TUYYLU, ABDULLAH - HICRAN, NEZMIYYE (2018). LOVE POEMS IN TURKISH AND AZERBAIJAN LITERATURE "ANTHOLOGY" TOME: 1, SAKARYA: ORHUN PUBLICATIONS, ISBN 978-605-82128-2-4, 316 PAGES

343 - 347

EDİTÖRDEN

Değerli Dostlar,

Altı aylık hazırlık dönemi çabucak gelip geçti ve TÜRKLAD'ın 2019/2 Aralık sayısı, sayısal (dijital) ortamdaki yerini aldı.

Türk dünyasının ortak bilimsel dergisi olma iddiasıyla yoluna devam eden TÜRKLAD'ın 2019/2 Aralık sayısı da, Türkiye ve Türk dünyası Türkologlarının katkısıyla zamanından önce hazır hale geldi.

Bu sayıda, yedisi Türkiye Türkçesi, üçü Özbek Türkçesi (biri Afganistan Özbek Türkçesi), ikisi Azerbaycan Türkçesi, ikisi Kazak Türkçesi, biri Uygur Türkçesi ile yazılmış toplam 15 yazı yer almaktadır. Bunların 13'ü bilimsel makale, ikisi ise yayın değerlendirme / tanıtım yazısıdır.

Dergimizin bu sayısında; çağdaş Türk lehçeleri, tarihi Türk lehçeleri, çağdaş Türk edebiyatları, sözlü ve yazılı edebiyat, dil, folklor, alfabe, bibliyografya, ağız araştırmaları, tanıtım gibi değişik alan ve konularda yazılmış makaleler yer almaktadır.

TÜRKLAD, çağdaş Türk lehçeleri başta olmak üzere, Türklük biliminin değişik alan ve konularında yazılan bilimsel yazıları kabul edip yayımlayan bir yayın organıdır. Türk dünyasında gördüğü ilgi ve itibar dolayısıyla dergimize çok sayıda yazı gönderilmektedir. Prensip olarak her sayıda 15 makale yayımlama kararı aldığımız için, hakem süreci tamamlanmış yazıların bir bölümünü sonraki sayımızda yayımlamak üzere sıraya koymuş bulunuyoruz. Tabii ki hâlâ hakem ve değerlendirme süreçleri devam eden yazılar da var.

TÜRKLAD, artık, Türkoloji dünyasında altı ayda bir beklenen bir dosttur. Bunu bildiğimiz için de dostları buluşturmak amacıyla elimizden gelenin en iyisini yapmaya çalışıyoruz. Bu çabanın içinde, dergiye çıkaran ekip, yazarlarımız, hakemlerimiz ve DergiPark var.

TÜRKLAD'ın 2019/2 Aralık sayısını okuyucuyla buluşturmamıza katkısı olan herkese teşekkür ederim.

EDİTÖR

O'ZBEK VA TURK TILSHUNOSLIGIDA FE'L MAYLLARINI TASNIFLASH MEZONLARI

*Zilola XUDAYBERGENOVA **

Annotatsiya

O'zbek va turk tillarida fe'l so'z turkumining asosiy kategoriyalaridan bir mayl kategoriyasi hisoblanadi. Maqolada bu tillardagi so'zlovchining obyektiv borliqqa bo'lgan modal munosabatini ifoda etuvchi fe'l shakllari – mayllar o'zaro qiyoslab tadqiq etish maqsad qilingan. Zero, mazkur masala maxsus tadqiqot obyekti bo'lmagan. Har ikki til uchun umumiy bo'lgan fe'l mayllaridan tashqari, o'zbek va turk tillarida o'ziga xos spesifik bo'lgan, qiyoslanayotgan ikkinchi tilda mavjud bo'lmagan mayl ko'rsatkichlari bor. O'zbek va turk tilshunosligida fe'l mayllarini tasniflash va o'rganishda farqli yondashuvlar mavjud. Shu bilan birga turk tilshunosligida ham, o'zbek tilshunosligida ham turli ilmiy manbalarda fe'l mayllarining turlicha tasniflangani kuzatiladi. Maqolada o'zbek va turk tilshunosligida fe'l mayllarining tasniflaridagi mushtarakliklar va farqlar tahlilga tortiladi. O'zbek va turk tilshunosligida xabar maylining boshqa fe'l mayllariga qarama-qarshi qo'yilgani qayd etiladi. Natijada qiyoslanayotgan tillardagi mayl va zamon kategoriyalarining o'zaro munosabati, ularning turlari, tuzilish tiplari, soni xususidagi fikr-mulohazalarida bir xillik yo'qligi, hattoki, ayni bir fe'l shakli uchun butunlay farqli qarash bayon qilgani e'tirof etiladi. Misollar tahlili natijasida fe'l mayllaridagi obyektivlik va subyektivlik darajalarini mayllar va zamon shakllarini farqlash mezonlari sifatida qo'llash tasviya etiladi.

Kalit So'zlar: O'zbek Tili, Turk Tili, Morfologiya, Mayl, Mayl Mezonlari

ÖZBEK TÜRKÇESİ VE TÜRKİYE TÜRKÇESİ DİLBİLİMİNDE FİİL KİPLERİNİN SINIFLANDIRMA KRİTERLERİ

Özet

Özbek Türkçesi ve Türkiye Türkçesinde fiilin ana kategorilerinden biri fiil kipleridir. Bu makalede Özbek Türkçesi ve Türkiye Türkçesi ana konuşmacıların nesnel varlığa yönelik modal tutumunu ifade eden fiil şekillerinin karşılaştırmalı olarak incelenmesini amaçlamaktadır. Çünkü bu konu şimdiye dek özel bir araştırma konusu olmamıştır. Her iki dil için de ortak olan fiil kipleriyle aynı zamanda karşılaştırılan ikinci dilde bulunmayan belirli kipler mevcuttur. Özbek Türkçesi ve Türkiye Türkçesi dilbiliminde fiil kiplerinin sınıflandırılması ve incelenmesi için farklı yaklaşımlar vardır. Aynı zamanda, Türkiye Türkçesi dilbiliminde de, Özbek Türkçesi dilbiliminde de fiillerin kiplerinin türlü bilimsel kaynaklarda farklı sınıflandırıldığı görülür. Makalede, Özbek Türkçesi ve Türkiye Türkçesi dilbilimindeki fiillerin kipleri arasındaki ortak ve özellikler incelenmiştir. Özbek Türkçesi ve Türkiye Türkçesi dilbiliminde haber kipinin diğer kiplere konulduğu belirtilmektedir. Sonuç olarak, kıyaslanan dillerdeki kip ve zaman kategorilerinin etkileşimi, onların tasnifi, yapıları ve sayıları konusunda oy birliğinin olmadığı, hatta ki, aynı bir fiil formu için tamamen farklı yorumların öne sürüldüğü anlaşılır. Örneklerin analizi sonucu olarak, nesnelğin ve öznelğin derecelerinin fiil kiplerinin ve zaman şekillerinin sınıflandırılması için bir kriter olarak kullanılması önerilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Özbekçe, Türkçe, Morfoloji, Kip, Kiplerin Sınıflandırma Kriterleri

* Prof. Dr., Bartın Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Bölümü, el-mek: aloliz74@mail.ru, zhudaybergenova@bartin.edu.tr

 ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0003-1021-3053>

CRITERIA FOR DEFINING MOODS OF THE VERB IN UZBEK AND TURKISH LINGUISTICS

Abstract

In the Uzbek and Turkish languages, moods of the verb is one of the main categories. The purpose of the article is a comparative study of the mood of verbs - verb forms, which is expressing the modal attitude of the speakers of these languages to objective reality. After all, this issue was not the subject of a separate study. The verb moods in the compared languages have common and similar grammatical affixes, however, there are also verb moods that do not exist in a comparable second language. There are different approaches to the classification and study of verb moods in Uzbek and Turkish linguistics. At the same time, various scientific sources describe various classifications of moods of verbs in Turkish linguistics and Uzbek linguistics. The article analyzes the differences and similarities between the moods of verbs and their interpretations in Uzbek and Turkish linguistics. The article notes that in Uzbek and Turkish linguistics, the indicative mood contradicts other moods of verbs. As a result, it is recognized that in the languages being compared there is no single approach to the relationship between the category of tenses and the mood of verbs, their classification and types, they even express completely different opinions about the same form of the verb. As a result of the analysis of examples, it is proposed to use the degrees of objectivity and subjectivity as criteria for differentiating the moods of verbs and tenses.

Key Words: Uzbek, Turkish, Morphology, Mood, Mood's Criteria

Kirish

Tilning qudrati shundaki, u hayotda ro'y berayotgan o'zgarishlarni o'zida gavdalantirib, tildagi ma'no nozikligini, ko'p qirralilikni ko'rsatadi, ta'kidlaydi. Shubhasiz, bu hodisalarning tildagi ifodasi inson tafakkuridagi o'ziga xoslikka bog'liq. Avval ta'kidlanganidek, harakat, zamon, makon, o'zgarish obyektiv va mutlaq bo'lgani holda uning kishi ongidagi in'ikosi subyektiv va nisbiydir. Nutqda ham, demak, nisbiylik, subyektivlik ifodalanadi. Tildagi modallik bildiruvchi vositalarning miqdori oz emas. Mayl kategoriyasi nomini oluvchi affikslarning mazmun tarkibidagi subyektivlik va uning ahamiyati, afsuski, mukammal o'rganilmagan. Ammo mazkur hukmdan biron-bir mayl shaklidagi fe'lda obyektiv voqe'lik qayd etilmaydi, degan xulosa kelib chiqmaydi. Faqat obyektivlik subyektivlik qobig'iga o'rab taqdim etiladi, xolos.

Voqe'likning konstatatsiyasi hodisaning uch zamondan birida amalga oshirilishini ko'zda tutadi. Ya'ni shaxs harakat, holatning o'tgan, hozirgi, kelasi zamonlardan biriga taalluqli ekanini ma'lum qiladi. Biroq subyektivlikdan xoli obyektivlik, real voqe'likka bog'liq bo'lmagan subyektivlik mavjud emas. Shu sababli tildagi mayl va zamon hodisasini tadqiq etish orasidagi uzviy aloqadorlikni hisobga olishni taqozo etadi.

O'zbek tilidagi mayl kategoriyasining tadqiqi masalasi

O'zbek tilshunosligida, shuningdek, boshqa turkiy tillarga oid adabiyotlarda mayl va zamon kategoriyalarining mohiyatini tushunish va ta'riflashda ziddiyat yo'q. Adabiyotlarda ta'kidlanishicha, mayl kategoriyasi harakat yoki holat bilan subyekt orasidagi aloqaning voqe'likka munosabatini ko'rsatadi. Biroq tilshunoslar o'rtasida mayl va zamon orasidagi chegarani belgilash, bu kategoriyalarni ifodalovchi shakllarni tasnif qilish kabi qator masalalarda yakdillik yo'q. Tilshunoslarning bir guruhi ayrim formalarni u yoki bu xususiyatlariga ko'ra mayl kategoriyasiga kiritsalar, boshqalari shu shakllarni bo'lak jihatlari asoslanib, zamon kategoriyasi sifatida farqlashadi.

Adabiyotlarga murojaat qilsak, ko'pchilik ishlarda o'zbek tilidagi fe'l maylining uch turi qayd etilganini ko'ramiz: anqlik, buyruq-istak hamda shart mayli (G'ulomov, 1964; Tursunov vd, 1992; Rahmatullaev, 1993; Reshetov, 1961).

Ba'zi tadqiqotlarda maylning to'rt turi tilga olinadi. Bunda buyruq va istak mayli ajratib o'rganiladi (Kononov, 1960 : 202). T.Xo'jaev bu to'rt maylga yana ikki mayl turini qo'shadi, ya'ni muallif *aytsa ham (aytsa-da)* tipidagi shakllarni **to'siqsizlik mayli**, *aytishi kerak* shaklidagi qo'shilmalarni **vazifa mayli** deb o'rganishni tavsiya etadi (1963 : 103). A. Hojievning ishlarida maylning turlari o'zgacha ko'rsatiladi. Tilshunos -moqchi affiksi bilan yasaluvchi *yo'zmoqchi* shaklidagi formani alohida mayl turi sifatida farqlaydi hamda uni **maqsad mayli** deb ataydi. Shuningdek, *ishlar edi* tipidagi shakllarni yasovchi *-ar edi* vositasini shartli maylning formanti deb ta'riflaydi. Shunday qilib, A. Hojiev hozirgi o'zbek tilida maylning quyidagi besh turi bor, deb hisoblaydi: buyruq-istak, shart, shartli, maqsad va ijro mayllari (1973 : 115). M.Sodiqova fe'l mayllarini stilistik aspektda tahlil qilish uchun quyidagicha guruhlashtirishni maqcadga muvofiq deb topadi: 1) bayon-darak mayli; 2) buyruq mayli; 3) shart mayli; 4) maqsad mayli; 6) gumon-taxmin mayli (1976 : 10). Tilshunos **-(a)r, -mas (-saykin, -mikin)** affikslari bilan hosil bo'luvchi fe'llarni taxmin-gumon mayli deb hisoblaydi. Xabar maylini esa bayon-darak mayli deb atashni ma'qul topadi.

Sh.Shukurov esa bu mayllardan faqat uchtasini: buyruq-istak, shart va anqlik mayllarining mavjudligini tan oladi hamda tilga olingan boshqa mayllarning "ajratilishi isbot talab qiladi," deya ta'kidlaydi (1976 : 7).

Sh.Shukurovning talabi o'rinli bo'lib, haqiqatdan ham, mayl va zamon kategoriyalarini belgilovchi mezonlar ko'rsatilmagan. Mayl turlarni ajratishdagi har xillikning sababi ana shundadir. Bir affiks ba'zan mayl, goxida zamon yasovchi qo'shimcha sifatida qayd etiladiki, rus tilshunos-turkologi N.A.Baskakov buning sababini quyidagicha izohlaydi: Mayl va zamon kategoriyalari genetik jihatdan bir-biriga yaqin bo'lganligi uchun ularning nafaqat semantik, balki morfologik jihatdan xam qat'iy differentsiyalashmagani ko'rinadi. Mayl va zamon kategoriyalarini farqlashda yuzaga kelgan turli fikr-mulohazalar asosi shunga borib taqaladi. Birinchidan, bir vaqtning o'zida mayl va zamon ma'nolari uchun ikki affiks qator ishlatilmaydi. Ikkinchidan, bir forma bir tomondan mayl ma'nosini ifodalash uchun xizmat qilsa, ikkinchi tomondan ish-harakatning zamonga munosabatini ko'rsatishi mumkin (Baskakov, 1966 : 280). Ya'ni bir affiksda ham mayl, ham zamon ma'nosi o'z ifodasini topadi. *kelmoqchi* so'zi maqsad mayliga xosligi aniq, lekin bu misolda so'zlovchi so'zlayotgan vaqtda yoki undan so'ng bajarilishi maqsad qilingan harakat anglashiladi, ya'ni hozirgi-kelasi zamon ma'nosi mavjud. Chunki *bugun, hozir* yoki *ertaga kelmoqchi* deyish mumkin. Biroq aslo *kecha kelmoqchi* emas. *kelgan* so'zi esa xabar maylida bo'lgani holda *uzoq* o'tmishga oid harakatni bildirib, natija ma'nosini anglatishi ko'p bora tilga olingan.

Bir guruh tilshunoslar xabar mayli sistemasidagi zamon shakllariga batafsil to'xtalishadi, ammo qayd etilgan xususiyatni hisobga olmay, bo'lak mayllarning zamonga bog'liq shakllarini inkor etishadi. Masalan, maqsad mayli «faqat maqsad, mo'ljal ma'nosini bildirib, zamon ma'nosiga daxli yo'q» (Shoabdurahmonov vd, 1980 : 262). Yoki: «Shart maylining hech qanday zamon ko'rsatkichiga ega bo'lmagan *borsam, aytsa* tipidagi formasi zamon ma'nosiga ega emas va u shart maylining biron zamon formasi sifatida qatnashmaydi» (Shoabdurahmonov vd, 1980 : 246). A.N.Kononov, N.A.Baskakov, A.Shcherbak, V.V.Reshetov kabi tilshunoslar esa turkiy tillardagi buyruq maylidan boshqa mayllar sistemasida zamon kategoriyasi mavjudligini e'tirof etishadi (Kononov, 1960; Baskakov, 1966; Sherbak, 1962).

Demak, bu tilshunoslarning fikriga ko'ra, xabar mayli boy zamon sistemasiga ega bo'lsa, boshqa mayllar nisbatan kam sonli zamonlar shaklini o'z ichiga oladi.

Turk tilidagi mayl va zamon kategoriyalarining talqini

Turk tilidagi mayl va zamon kategoriyalari xususida J.Deni, G.Veyl, I.Vige, A.N.Kononov, A.A.Gordlevskiy, N.K.Dmitriev, X.Javdotzoda, N.N.Janashia, Muharram Ergin, Tahsin Bangi o'g'li, M.Erdem kabi olimlar fikr yuritgan(Deny, 1921; Deny, 1969; Weil, 1917; Viguier, 1790; Gordlevskiy, 1928; Dmitriev, 1960; Grunina, 1961; Kononov, 1966; Genjan T, 1971; Ivanov, 1977; Djanashia, 1981; Ergin, 1993; Bangioglu, 1990; Toparli, 1991; Erdem, 2016).

Fe'ning bu kategoriyalarini ta'riflashda ba'zi olimlarning nuqtai nazarlari bilan o'zbek tilidagi ayni hodisalar tavsifi o'rtasida tafovut yo'q. Ammo turk tilshunoslari ushbu tushunchalarga tamomila o'zgacha baho beradilar. Shuningdek, fikrlarining isboti uchun yangi atama ostida yangicha tushunchani iste'molga kiritadilar. Fransuz tilshunoslarining turk tilidagi fe'ning o'ziga xos xususiyatlari xususidagi fikrlari turk tilshunoslarining fikrlaridan deyarli farq qilmaydi. Masalan, J.Deni turk tilidagi fe'l shakllarini sakkiz guruhga ajratadi: tugallangan o'tgan zamon fe'li (geldi), shart mayli (gelse), hozirgi zamon (geliuog), aorist (gelir), o'tgan zamon hikoya shakli (gelmiş), kelasi zamon maqsad fe'li (gelesek), keraklilik shakli (gelmeli), istak shakli (gele). J.Deni idi, imiş, ise fe'l shakllari yordamida fe'ning hikoya, rivoyat, shart murakkab shakllarini yasaladi, deb hisoblaydi. Sakkiz sodda shakl bu vosita yordamida yigirma to'rt fe'l shaklini yuzaga keltiradi. Bu yigirma to'rt shakldan uchta qo'llanmaydi (Bu haqda quyida Muharram Erginning ishlarida batafsil to'xtalamiz). Yigirma bitta murakkab va sakkizta sodda fe'l shakli bilan turk tilida 29 fe'l shakli bor. Umuman, turk tilidagi fe'ning 43 zamon va mayl shakli qayd etiladi(Deny, 1969 : 209-211).

Prof. Muharram Ergin zamon va mayl atamasi bilan birgalikda **shakl (şekil)** terminini qo'llaydi. Bu o'rinda mayl va shakl atamasi deyarli parallel ishlatiladi. M.Ergin bu shakllarni ikkiga ajratadi: **xabar mayllari** (*bildirme kipleri*) va **reja mayllari** (*tasarlama kipleri*). (Ergin, 1993 : 336).

Xabar mayllari bajarilgan yoki bajariladigan harakatni bildirsa, reja mayllari bajarish rejalashtirilgan ish-harakatni anglatadi. Xabar mayllari harakat-holatning bajarilish vaqtini ifodalashi mumkin. Biroq, olimning fikricha, reja mayllari bu imkoniyatdan mahrum. Xabar mayllari o'z ichida besh zamonga ajraladi: hozirgi-kelasi zamon (*geniş zaman*), hozirgi zamon (*şimdiki zaman*), noaniq o'tgan zamon (*öğrenilen geçmiş zaman*), aniq o'tgan zamon (*görülen geçmiş zaman*), kelasi zamon (*gelecek zaman*); reja mayllari to'rt xildir: shart (*şart*), istak (*istek*), keraklilik (*gereklilik*), buyruq (*yetir*). Demak, Muharram Erginning xulosasiga ko'ra turk tilida to'qqiz mayl bor (Ergin, 1993 :337). Xususan, turk olimi fe'llarning **qo'shma mayllari** (*birleşik*) borligini e'tirof etadi. Xabar va reja mayllarining **imek** to'liqsiz fe'lining aniq o'tgan zamon, noaniq o'tgan zamon va shart maylidagi shaklida qo'llanishiga **qo'shma maylli tuslanishi** deb qaraladi. **idi** yoki qisqa shakli -di bilan hosil qilinuvchi shakl **hikoya** (*hikaye*), **imiş (-miş)** ishtirokida yasaluvchi forma **rivoyat** (*rivayet*), **ise** (-se) yordamida hosil bo'luvchi forma **shart** (*şart*) deb ataladi. Ayni tushuncha Tahsin Bangi o'g'li tomonidan tarz deb nomlanadi. Natijada turk tilida yigirma bitta mayl (tuslanish)borligi ma'lum bo'ladi. O'zbek tilida hozirda bog'lovchi vazifasini bajaruvchi **esa** so'zi turk tilida to'liqsiz fe'l sifatida qo'llanish imkonini yo'qotmagan, hattoki bu so'zning imkoniyati katta. Shu sababli turk tilidagi qo'shma mayldan so'ng **ise** (-se/-sa) so'zini keltirish **qavatli qo'shma maylni** vujudga keltiradi, deyiladi Muharram Erginning tadqiqotida(1993 : 344). Bunday shakl turk tilida ikkitadir. Bugungi kunda shartning qavatli qo'shma mayli yo'q bo'lib, hikoya va rivoyat shakli qavatli qo'shma tuslanish mayliga ega. Masalan, hozirgi-kelasi zamon hikoyasining sharti: *geliyorset* (*geliyor isem*). Tahsin Bangi o'g'li bu kabi shakllarga to'xtalmaydi. Demak, Muharram Erginning ta'kidicha, to'qqizta sodda, yigirma bitta qo'shma va o'n bitta qavatli qo'shma mayl bor.

Turk tilshunosi Tahsin Bangi o'g'li tuslanishli fe'ning asosiy to'rt shakli deb quyidagilarni biladi: zamon, tarz, shaxs, son. Mayl esa quyidagi omillarni talab qiladi: "**Zaman**

(varsa tarz) eki ile uzatılmış bir fiilin tekli ve çoklu kişi ekleri almasıyla bir kip meydana gelir” (Zamon (bor bo’lsa tarz) qo’shimchasini olgan fe’lning shaxs-son affikslarini olishi, tuslanishi natijasida mayl yasaladi).

Tahsin Bangi o’g’li tuslanishli fe’l uchun zamon kategoriyasini asosiy omil deb topadi va mayllar ham aslida zamon bo’limlariga ko’ra nomlanganligi uchun mayl termini o’rnida zamon atamasini qo’llash mumkinligini ta’kidlaydi. Olim o’z tadqiqotida ikki xil zamoni farqlaydi(Bangioğlu, 1990 : 441):

1. Nutq oniga ko’ra belgilanadigan zamonlar — o’tgan, hozirgi, kelasi zamon—hisobiga **yolg’iz zamon (salt zaman)** deyiladi.

2. Harakat nuqtasini nutq onidan, ya’ni hozirgi zamondan boshqa zamon qobig’iga o’tkazish mumkinki, bunday zamon shaklin **nisbiy zamon (görelî zaman)** hisoblanadi. *Masalan, uaziuor* fe’liga o’tgan zamon ko’rsatkichi -di qo’shilsa, harakat nuqtasi o’tgan zamonga ko’chadi. *uazyordu* shaklida ikki qo’shimcha mavjud bo’lib, birinchi affiks hozirgi zamoning, ikkinchi affiks o’tgan zamoning ko’rsatkichidir. Bu formadagi **-du** tarz kategoriyasining formantidir. Tahsin Bangi o’g’li M.Erginning ishida qo’shma mayl sifatida ta’riflangan fe’l shakllarini tarz kategoriyasiga kiritadi.

Tilshunos turk tilidagi quyidagi asosiy zamon va yon zamon shakllarini ko’rsatadi: 1.O’tgan zamon (*geçmiş zamap*) -di affiksi yordamida yasaladi. 2. Hozirgi zamon (*şimdiki zamap*) -uor affiksi yordamida yasaladi. 3. Kelasi zamon (*gelesek zatap*) asak affiksi yordamida yasaladi. 4. Bilvosita o’tgan zamon (*dolaylı geçmiş*) -miş qo’shimchasi orqali hosil qilinadi. 6. Hozirgi-kelasi zamon (***geniş zaman***) -r, -ir qo’shimchasi vositasida hosil qilinadi. Bu fe’l shakllaridan ilk uchtasi asosiy zamon, keyingi ikkitasi yon zamondir(Bangioğlu, 1990 : 441-444).

Shunday qilib, Tahsin Bangi o’g’li xabar mayli tizimidagi to’qqiz zamon vositasi bilan to’qqiz maylni, to’qkiz zamon va to’rt tarz yordamida hosil bo’ladigan o’ttiz maylni ko’rsatadi.

Turk tilshunosi Vahit Tanening fikriga ko’ra turk tilidagi o’tgan zamon shakllari mohiyat e’tibori bilan o’z ichida ikki qismga ajraladi(Tane, 1994): a) aniq o’tgan zamon (*görülen geçmiş zaman*); b) o’tgan zamon eshitilganlik fe’li (*duyulan geçmiş zaman*). U Tahsin Bangi o’g’li tarz, Muharram Ergin qo’shma mayl deb farqlagan shakllarni qo’shma zamon deb ataydi. Natijada besh sodda, o’n beshta qo’shma zamoni (jami: yigirma zamon shakli), to’rt sodda va sakkiz qo’shma (o’n ikkita) maylni belgilaydi. V.Tanening tasniflarida mayl va zamon o’rtasidagi bog’liqlik inkor etiladi. Ya’ni zamon shakli maylning, mayl shakli zamoning xususiyatlarini bildirmaydi. Tahir Nejat Genjan fe’llar zamon va ma’nolari jihatdan turli qo’shimchalarni oladiki, ularning har biriga mayl deyiladi, deya e’tirof etadi. Uning ishida fe’lning to’qqizta mayl keltiriladi: -di shakli o’tgan zamon mayli — aniq o’tgan zamon fe’li, -miş li o’tgan zamon mayli — taxminiy o’tgan zamon fe’li, hozirgi zamon mayli, kelasi zamon mayli, hozirgi-kelasi zamon mayli hamda keraklilik, istak, tilak-shart, buyruq mayllari. Bulardan birinchi beshtasi xabar mayllari. keyingi to’rttasi esa istak mayllari hisoblanadi. Xabar mayllarida zamon tushunchasi doimo mavjud bo’lib, istak mayllarida deyarli sezilmaydigan kelasi zamon ma’nosi bor. Shu bois istak mayllari asosiy ma’nolariga ko’ra nomlangandirlar. T.N.Genjan bu har bir maylning shart, rivoyat va hikoya shakllari — qo’shma zamonli fe’l shakllari qo’llanishini qayd etadi(Genjan, 1971 : 233-248). Demak, qayd etilgan avvalgi tadqiqotlardan farqli o’laroq T.N.Genjanning ishida istak mayllarida kelasi zamon tushunchasi mavjudligi e’tirof etiladi. Shunday bo’lsa-da, bu tilshunos ham zamon va maylni bir tushuncha deb baholaydi hamda turk tilidagi maylni zamondan farqlovchi belgisini ko’rsatmaydi. R.Toparlining ishida ham sodda va qo’shma tuslanishli fe’llar farqlanadi. Sodda affiks vositasida yasaluvchi fe’l shakllariga geldi, gelmiş, geliyor, gelir, gelecek, ge1, gele, gelmeli, gelse tipidagi fe’l formalarini kiritadi. Qo’shma fe’l shakllari esa idi, imiş, ise to’liqsiz fe’llarini qayd etilgan fe’l shakllariga qo’shish yordamida hosil qilinuvchi formalarni qamrab oladi(Toparlı, 1991 : 52-70). Tilshunos zamon va mayl atamalariga murojaat qilmaydi, u bu

kategoriyalarni ifodalashda "tuslanish" soʻzidan foydalanadi. Olimning ishida fe'lining toʻqqizta sodda va yigirma bitta qoʻshma tuslanishli (yaʼni mayl hamda zamon) shakli koʻrsatiladi.

Vejihe Xatib oʻgʻlining ishlarida ham tilga olingan turk tilshunoslari fikrlaridan tubdan farqlanuvchi zamon shakllari berilmaydi. Tilshunos fe'lining sodda va murakkab zamon shakllarini ajratadi, xususan qavatli qoʻshma zamon kategoriyasini alohida oʻrganadi (Hatiboʻgʻlu, 1969 : 17; Hatiboʻgʻlu, V, 1974 : 59-60). Asosiy tafovut muayyan fe'l shaklini nomlashga borib taqaladi. Masalan, kesin geʻmish zamon — aniq oʻtgan zamon, gʻrulen geʻmish zamon — koʻrilgan oʻtgan zamon atamasi bilan berilgan -di shaklli fe'l ushbu tilshunos tadqiqotida belirli geʻmish zamon — aniq oʻtgan zamon atamasi bilan tadqiq etiladi.

Turk tilidagi fe'lining xususiyatlarining oʻrganishga oid yangi fikrlar M.Erdem tomonidan ilgari surilgan. Tilshunos turk tishunosligidan anʼanaviy qarashlardan farqli boʻlgan fe'l tasnifini amalga oshirgan, yaʼni turk tilidagi fe'llarning morfologik, sintaktik va semantik xususiyatlarini alohida oʻrganishni taklif etgan (Erdem, 2016 : 185-200.). Biroq bu manbada fe'ning mayl va zamon shakllariga oid mulohazalar bayon etilmagan.

Demak, turk olimlarining fe'ning mayl va zamon kategoriyalari boʻyicha amalga oshirgan tasniflari bir-biridan deyarli tafovutlanmaydi. Asosiy farq fe'l shakllarining nomlanishida koʻzga tashlanadi.

A.A.Gordlevskiyning tadqiqotidagi mayl tasnifi A.N.Kononov va X.Javdotzodaning tasnifidan faqat bir nuqtaga koʻra farq qiladi. A.N. Kononov subyektiv modallik tarzida ajratgan formani A.A. Gordlevskiy subyektiv mayl, deb taʼriflagan. N.K. Dmitriev esa turk tilidagi mayl va zamon kategoriyalariga umuman toʻxtalgan boʻlsa-da, bu kategoriyalarni tasnif qilmagan.

Ushbu turkologlar turk tilidagi besh mayl turini tan olishgan: buyruq mayli, keraklik mayli, istak mayli, shart mayli va xabar mayli.

K.M.Lyubimov hozirgi turk tilida oltita mayl borligini eʼtirof etadi. Yuqorida tilga olingan mayllar bilan bir qatorda -r va -rdi affiksli fe'l shakllari mavhum mayl formanti sifatida koʻrsatiladi. Bu maylning muvofiq ravishda hozirgi-kelasi va oʻtgan zamon (noaniq imperfekt) shakllari ajratiladi (Lyubimov, 1970 : 44). Turk tilidagi fe'ning morfologik belgi-xususiyatlarini oʻrgangan gruzin olimi N.N.Janashianing tasnifi A.N.Kononovning tasnifidan deyarli farq qilmaydi. U ham turk tilida ayni besh maylni ajratishning tarafdori (Djanashia, 1981).

N.N.Janashia turk tilidagi fe'lni tadqiq etish borasida yangi kategoriya **akt** kategoriyasini kiritadi. Bunga sabab turk tilidagi -miş affiksdir. Bu affiks natija maʼnosini ifodalashdan tashqari bilvositalik maʼnosini anglatadi. -miş yordamida hosil qilinadigan murakkab fe'llardagi zamon bu formaning birinchi komponentiga va kontekstdagi umumiy zamon maʼnosiga bogʻliq. Masalan, *uazyordu* va *uazyormuş* formalari oʻzaro soʻzlovchining nutqiga munosabati nuqtai nazaridan bir xil, yaʼni bu ikki shaklning mayli xabar maylidir. Zamon jihatdan har ikkala soʻz ham oʻtgan zamonga oid. Mazkur shakllar orasidagi tafovut akt kategoriyasiga asoslanadi. Shu tariqa N.N.Janashia ikki akti ajratadi: 1) bevosita (ochniy); 2) bilvosita (zaochniy) (Djanashia, 1981).

N.N.Janashia tasnifining yana bir farqli jihat shundaki, tilshunosning shart maylining yangi turini kiritadi: shart I mayli va shart II mayli. Bu guruhlanish shart yasovchi affiksning fe'ning negiziga yoki zamon formasiga qoʻshilishiga asoslangan. Shart I mayli bevosita fe'l oʻzagiga qoʻshiladi: *bilse, gelse*. Shart II mayli fe'ning maʼlum bir zamon shakliga qoʻshiladi: *gelecektiye, gelmiştiye*. A.N.Kononov bu hodisani **ise** yordamida shakllanadigan **shart modalligi** deb taʼriflagan. Ayni shakl M.Erginda **qavatli qoʻshma mayl** deb nomlangan.

Demak, turk tilidagi fe'ning mayl va zamon kategoriyalari ham bir qator turk, fransuz, rus, gruzin olimlarining tadqiqot obyekti boʻlgan. Bu yoʻsindagi ishlarda ikki farqli yoʻnalishni qayd etib oʻtish lozim. Fransuz grammatiklari taʼsirida ish olib borgan turk tilshunoslarining fikr, mulohazalari rus, gruzin tilshunoslarining xulosalaridan koʻp jihatdan tafovutlidir. Albatta,

ayrim fe'l shakllarini nomlashda, tavsiflashda bir xillik, umumiylik bor. Biroq mayllar va zamonlarning miqdorini belgilashda, turlarini ajratishdagi har xillik yaqqol ko'zga tashlanadi.

Turk tilshunoslari, avvalo, mayllarning tuzilishiga ko'ra uch turini ajratishadi:

1. Sodda mayl(kip - mayl, shakil-shakl, çekim-tuslanish atamalari orqali ifodalanadi).
2. Qo'shma mayl (birleşik kip(şekil, çekim).
3. Qavatli qo'shma mayl(katmerli birleşik kip(şekil, çekim).

Rus turkologlarida esa maylning faqat sodda turi farqlanadi. Turk tilshunoslarining fikricha, bir affiks yordamida yasalgan fe'l shakli sodda maylni yuzaga keltiradi. Masalan, quyidagi gap tarkibida ishlatilgan *anladım /tushundim* so'zi sodda mayl xabar maylining o'tgan zamon shaklidir:

Artık anladım Azize'cigim(H.E.Adıvar).

Endi tushundim, Azizaginam.

Rus turkologlari nuqtai nazari ham ayni xulosani qamrab oladi. Lekin turk tilshunoslari ikki formantdan – sodda mayl ko'rsatkichi va to'liqsiz fe'llardan bnrining birikuvi natijasida hosil bo'luvchi fe'l shaklini qo'shma mayl deb hisoblashadi. Masalan, quyidagi misolda keltirilgan **-asak idi** affiksli fe'l **gelecek zamanın hikayesi - kelasi zamonning hikoya shakli** sifatida e'tirof etiladi:

Zeyno 'ya bu gece mektup yazacaktı(H.E.Adıvar).

Zeynoga bu kecha aniq maktub yozmokchi edi.

N. Mahmudov va E.G.Naskalining turkcha-o'zbekcha tilshunoslik atamalari muqobillariga bag'ishlangan maqolasida *gelecek zamanın hikayesi* atamasiga kelasi zamon lozim fe'li termini muqobil sifatida beriladi¹. Bizningcha, mazkur atamaning muqobili to'g'ri tanlanmagan. Chunki **-asak idi** formantli fe'l kontekstda nutq onidan avval bajarilishi kerak bo'lgan ish-harakatni bildirib, **-(i)shi kerak edi** formali fe'lga mutanosib ma'no va vazifada inglatilsa ham, bu, mazkur qo'shimchaning yagona spesifik belgisi emas.

Qavatli qo'shma mayl esa «zamon yoki mayl qo'shimchasi+to'liqsiz fe'l+ise to'liqsiz fe'li» shakliga ega, ya'ni to'liqsiz fe'llardan ikkitasini zamon yoki mayl formantidan so'ng ketma-ket qo'llash vositasida hosil qilinadi:

O tektur uzasaktıysa, mutlak gelmeliydi(H.E.Adıvar).

Agar u maktub yozadigan bo'lsa. albatta kelishi lozim edi.

Bu gapda qatnashgan *uzasaktıysa* fe'li **uazmak** fe'lidan so'ng **-asak** kelasi zamon ko'rsatkichi, **idi** to'liqsiz fe'lining qisqa shakli, ise to'liqsiz fe'lining qisqa shakli birikuvidan yasalgan. Bu fe'l shakllari o'zbek tilidagi perifrastik fe'l formalariga muvofiq.

Qo'shma mayl formasi sifatida ta'riflangan fe'l shakllarini rus turkologlari o'tgan zamonning murakkab (analitik) formalari degan fikrni ilgari surishadi. Qavatli qo'shma mayl shakllari xususida esa rus tilshunoslarining tadqiqotlarida deyarli ma'lumot berilmagan.

Rus, gruzin tilshunoslari turk tilidagi maylning beshta, ba'zan oltita turini ko'rsatishadi. Ularning qayd etishicha, har bir mayl (buyruq maylidan tashqari) o'z zamon shakllariga ega. (Ba'zan buyruq maylining o'tgan va hozirgi zamon shakli ham ajratiladi).

Demak, turk tilida mayl va zamon kategoriyalarining o'zaro munosabati, ularning turlari, tuzilish tiplari, soni xususidagi fikr-mulohazalarida bir xillik yo'q. Hattoki, bir fe'l shakli uchun butunlay farqli qarash bayon qilinadi. Masalan, turk tilshunoslari zamonning murakkab shaklini inkor etib, maylning murakkab shaklini e'tirof etishadi. Rus turkologlari, aksincha, zamonning analitik shakllari mavjudligini qayd etishadi. Shunisi e'tiborliki, rus olimlarining

ishida turk tilshunoslarining bu mavzudagi tadqiqotlariga deyarli munosabat bildirilmagan. Bu nuqtai nazarlardagi mazkur tafovut mayl va zamon kategoriyalarining bevosita uzviy aloqada ekanligi amda mayl formalari asosida oz bo'lsa-da, zamon ma'nosining mavjudligi va aksincha, zamon formalari vositasida so'zlovchining munosabati aks etganligi sababli yuzaga kelgan.

Savol tug'iladi: Xo'sh, qo'shma mayl, qavatli qo'shma mayl atamalari o'z oldiga qo'ygan maqsadni oqlaydimi? **-yordu**, **-acakti** tipidagi fe'llarni o'tgan zamon fe'lining murakkab shakli deb hisoblash to'g'rimi yoki ayni fe'l shakllarini qo'shma mayl turini yasaydi, deyish joizmi?

Misollarga murojaat qilamiz:

Teuze, elbise değiştirmek için odasına girmişti, ama kapısını açık bırakmıştı (H.E.Adivar).

Xola kiyimini almashtirshi uchun xonasiga kirgan, ammo eshigini ochiq qoldirgan edi.

Ushbu gapda ishtirok etgan **girmişti - kirgan edi**, **bırakmıştı - qoldirgan edi** so'zlari -miş o'tgan zamon fe'lini yasovchi formant bilan idi to'liqsiz fe'lining qisqa shakli orqali yasalgan. Turk tilshunoslarining e'tirofiga ko'ra, bu fe'l shakllari qo'shma mayl bo'lib, eshutilgan o'tgan zamonning hikoya shaklidir. Rus turkologlarining fikri bo'yicha xabar mayli o'tgan zamon fe'lining analitik shakllaridan biri. Mayl, ma'lumki, subyektning obyektga modal munosabatini ifodalaydi. Shunday ekan, **-mişti** affiksli fe'l qo'shma mayl sifatida so'zlovchining munosabatini aks ettirishi lozim edi. Biroq gapdan anglashilgan voqea-hodisaning bayonidan bo'lak boshqa modal munosabat ma'nosi anglashilmaydi. Bu gapda, albatta, so'zlovchining o'tmishga oid voqeaga nisbatan muayyan munosabati aks etgan, ya'ni **girmişti - kirgan edi** fe'li nisbatan uzoq o'tmishga oid harakatni bildiradi, **bırakmıştı - qoldirgan edi** fe'li esa harakatning holatga o'tish jarayonini ifodalaydi. Shuningdek, turk tilshunoslari qo'llagan atamadan ham sezilib turibdiki, -miş affiksiga to'liqsiz fe'l qo'shilganda ham (agar u sodda mayl bo'lsa); asl ma'nosi eshutilganlik ma'nosini yo'qotmasligi zarur. Chunki **-miş** qo'shimchasining vazifalaridan biri shundaki, so'zlovchi bu fe'l shakli vositasida voqeani ko'rmagandek, boshqa manbalardan xabardor bo'lgandek tasvirlaydi:

Hiç gelmemeniz gereken memleketlere düşmüşsünüz (R.H.Karay).

Kelmasligingiz zarur bo'lgan mamlakatlarga boribsiz.

Masalan, quyidagi misoldagi **haber vermeliydim - xabar berishim kerak edi** tarkibida kelgan **-meli** keraklilik mayli qo'shimchasi idi to'liqsiz fe'lining qisqa shakli bilan ishlatilsa ham birlamchi ma'nosi yo'qolmagan. Ya'ni muayyan ish-harakatni bajarish zaruriyati ma'nosi saqlangan, biroq o'tgan zamon doirasiga ko'chirilgan:

Fakat bir noktayı önceden haber vermeliydim: Prenses azıcık hastadır (R.H.Karay).

Faqat bir narsani avvalroq xabar berishim kerak edi: Malika biroz xasta.

-miş idi shaklli fe'lga e'tibor qilsak, **-miş** qo'shimchasiga xos tilga olingan belgining saqlanmaganligini, so'zlovchi o'tmishga oid harakat-holatni guvoh sifatida tasvirlashi ma'nosi anglashilishini ko'rish mumkin:

Fakat Yeşilköyde artık kati olarak, Hasanın kalbindeki asrari öğrenmeye karar (H.E.Adivar).

Faqat Yashil qishloqda endi Hasannning qalbidagi sirlarini aniqlashga qat'iy qaror qilgan edim.

-yor idi shaklli fe'l turk tilshunoslari tomonidan hozirgi zamonning hikoya qo'shma mayli deb nomlanishiga qaramay, so'zlovchining modal munosabatini aks ettirish bu grammatik formaning birlamchi ma'nosi emas. Masalan, quyidagi gapda qatnashgan **-yor idi** affiksi **idi** to'liqsiz fe'li ishtirokisiz **-uor** shaklida ishlatilsa, yagona farq hozirgi zamonga oid ish-

harakatning o'tmish planiga ko'chirilganligida ekanligi ayon bo'ladi.

Qiyoslang:

Vep yuzümü gökteki bu sıcak noktaya çevirmiş halde yürümeye çalışıyordum (R.H.Karay).

Men yuzimni ko'kdagi issiq nuqtaga o'girgan holda yurishga harakat qilayotgan edim (O'.Hoshimov)..

Vep yuzümü gökteki bu sıcak noktaya çevirmiş halde yürümeye çalışıyordum (H.E.Adivar).

Men yuzimni ko'kdagi issiq nuqtaga o'girgan holda yurishga harakat qilyapman.

Xuddi shu singari qavatli qo'shma mayl tariqasida farqlangan fe'l shakllarini ham alohida mayl turi deb hisoblash yetarli asoslanmagan. Birinchidan, qavatli qo'shma maylning ko'rsatkichi birgina **ise/ esa** to'liqsiz fe'lining to'liq yoki qisqa shakli vositasida yasaladi. Ikkinchidan, bu fe'l shakli turk adabiy tilida ko'p ishlatilmaydi. Shuningdek, **ise — esa** to'liqsiz fe'li fe'ning murakkab shakllariga qo'shilganida, faqat shart mayliga xos ma'noni yuklaydi. Bu esa ayni fe'l shakllarini alohida mayl turi degan xulosaga kelish uchun yetarli emas. Fikrimizcha, bu fe'l shaklini shart modalligi deb tadqiq etish mumkin.

Demak, turk olimlarining qo'shma va qavatli qo'shma mayl xususidagi fikrlari olib borilgan tadqiqotda o'z isbotini topmadi. Xususan, turk tilshunoslari rus turkologlaridan farqli ravishda shart, keraklilik, buyruq, istak mayllarining zamon shakllari mavjudligini inkor etadilar. Rus, gruzin tilshunoslari esa qayd etilgan mayllarning idi to'liqsiz fe'li ishtirokida ishlatilishi muayyan maylning o'tgan zamon shaklini yuzaga keltiradi, degan xulosani bildirishadi.

Masalan, keraklilik mayli **-meli** affiksi orqali yasaladi. **-meli** va **idi** to'liqsiz fe'lining qisqa yoki to'liq shaklidan yasalgan fe'l shakli keraklilik maylining o'tgan zamon shaklini yasaydi:

Vipip için çöllerde, tehlikede o insana eş olmalıydı (R.H.Karay).

Buning uchun cho'llarda, taxlshada o'sha insonga umr yo'ldoshi bo'lishi kerak edi.

Quyidagi misolda esa shart maylining o'tgan zamon shakli deb ko'rsatiluvchi **—se idi, -sa edi** formasi mavjud:

Oltauasak şeu ata Nasan Veu ve bep Azize'siz ve Saffet'siz tesadüf etseydik ve evlenseydik her halde çok kuvvetli bağa rağmen ben şiddetle bedbaht olacaktım (H.E.Adivar).

Bo'lmagai narsa-ku, ammo Hasanbey bilan men Azizasisiz va Saffetsiz tasodifan uchrashsak va turmush qursak edi, har holda o'rtamizdagi kuchli bog'liqlikka qaramay mei tezda badbaxt bo'lar edim.

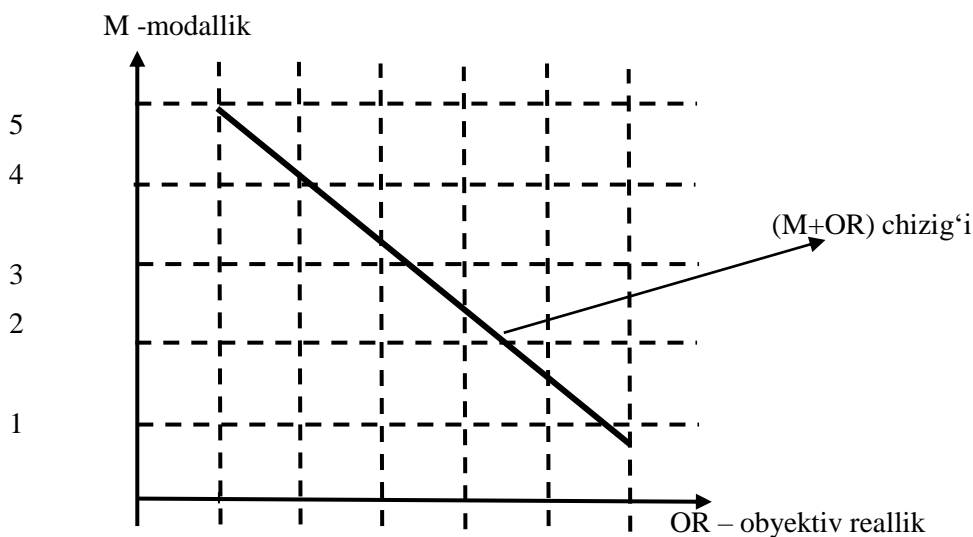
O'zbek va turk tillaridagi mayl mezonlari farqlanishi masalasi

O'zbek va turk tillaridagi xabar mayliga xos o'tgan zamon shakllarining boshqa turlari ham shu tarzda bir-biridan farqlanadi, ya'ni ma'lum bir qo'shimchalarga xos ustama modal ma'nolar ularning yagona invariant ma'no — o'tgan zamon doirasida bir xil emasligini ko'rsatadi.

Mayl mezonlarini belgilash sabablaridan biri zamon kategoriyasida ham modallik u yoxud bu darajada mavjudligini, xabar maylining vazifasi esa obyektiv reallikni tasvirlashda so'zlovchi nuqtai nazariga tayanishini, demakki, voqe'likni to'g'ridan-to'g'ri konstatatsiya etmasligini ko'rsatish edi. Bu fikr, bizningcha, ushbu tahlilda o'z isbotini topdi.

Bizningcha, mayl shaklini yasovchi formantlar subyektivlikni (so'zlovchining nutqiga munosabatini) va obyektiv reallikni (o'tgan, hozirgi, kelasi zamondagi harakat-holat

mavjudligining tasdig'i yoki inkorini) bildiradi. Modallik va zamonning mayl kategoriyasida birlashishiga sabab harakat va holat in'ikosidagi subyektivlik va obyektivlik o'rtasidagi o'zaro bog'liqlikdir. Obyektivlik darajasining ortishi, so'zsiz, subyektivlik hajmining kamayishiga olib keladi. Va aksincha, subyektivlik hajmining ortishi obyektivlik darajasining ozayishiga sabab bo'ladi. Agar obyektiv reallikni OR, modallikni (subyektiv reallikni) M deb olsak, bu hodisani quyidagicha sxemalashtirish mumkin(1-chizma):

1-chizma

Ko'ramizki, bu hodisaning kulminasion nuqtasida modallik ham, obyektivlik ham nolga teng kelmaydi. Zero, harakat va holat subyektiv tasavvurlar qobig'ida aks etgani tufayli modalliksiz konstatatsiya amalga oshirilmaydi. Haqiqatdan ham, xabar mayli mohiyatan biroz farq qilsa ham, boisa mayllarga zid emas. Xabar maylidan boshqa mayllarning vazifasi modal munosabat bildirish, ayni vaqtda u voqe'likni ham qayd etadi. Xabar maylining birlamchi vazifasi harakat-holatni aks ettirish bilan xarakterlanadi. Ammo bu xabar maylida modallik yo'q, degani emas. Modallik birinchi o'rinda turmaydi, lekin mazmunning tarkibiga kirdi. Chunki xabar maylidagi fe'llardan anglashilgan ish-harakat ham subyektiv sharoit asosida yuzaga keladi. Bu o'z navbatida mayl va zamonni o'zaro aloqada o'rganishni talab etadi.

Zamon, asosan, uch ko'rinishga ega: o'tgan, hozirgi, kelasi. Mayl esa bevosita inson tafakkuriga bog'liq jarayon bo'lganligi uchun rang-barang bo'yoqlarda tovlanishi mumkin. Shuning uchun modallik obyektiv reallikka nisbatan ko'lamdor va boy. Shu sababli zamon sistemasi barcha mayllar tarkibida o'rganilishi kerak, degan fikrni ilgari surish mumkin.

Misollarga murojaat qilaylik:

— *Oysha, men sen bilan bugun ochiqchasiga **gaplashmoqchiman** (P.Qodirov).*

Bu gapda ishtirok etgan *gaplashmoqchiman* so'zi maqsad mayliga xos. So'zning ma'nosidan maqsad, xohish, istak anglashiladi. Shuningdek, so'zning mazmun tarkibida hozirgi-kelasi zamon tushunchasi bor. Ya'ni u *bugun gaplashmoqchi, ertaga gaplashmoqchi* yoki *soat ikkida gaplashmoqchi*, lekin *kecha gaplashmoqchi* emas. Turk tiliga ushbu gap quyidagicha o'giriladi:

— *Ayşe, bep bugün senle açık konuşacağım.*

Ya'ni **-moqchi** formantining muqobili sifatida turk tilidagi -asak kelasi zamon affiksi ishlatiladi. Bu affiks bugün /bugun, yarın/ ertaga so'zlarini talab qilishi mumkin.

-moqchi / -acak affiksi yordamida yasaluvchi fe'llarinnig nutq onidan avvalgi paytga oid voqea-hodisani ifodalashi uchun **edi - idi** to'liqsiz fe'lidan foydalanish zarur:

*U avval Oyshaxon bilan yakkama-yakka **gaplashmoqchi edi**(O'.Hoshimov).*

*Bir olau çıkarmanızdan korkuyordum, sırf size sevgi ve saygımdan bunu **önleyeceğim** (R.H.Karay).*

*Bir falokatni boshlashiigizdan qo'rqayotgan edim, faqat sizga bo'lgan sevgim va hurmatim tufayli bunga **mone'lik qilmoqchi edim**.*

Demak, **gaplashmoqchi** so'zida modallik obyektiv reallikdan ustun ($M \gg OR$), obyektiv reallik ham nolga teng emas ($M \gg OR \gg 0$). Ya'ni **-moqchi** affiksli fe'llarning asosiy xususiyati so'zlovchining modal munosabati, masalan, maqsadini ifoda etish bo'lsa-da, harakatning bajarilish vaqti ma'nosi ham anglashiladi.

Quyidagi gap tarkibida shart maylidagi fe'l to'liqsiz fe'l bilan birikib qo'llangan:

*Öule yapmasa, kısa bir flörtten sonra beraber **yaşasak veya evlenseydik** ötekileri gibi Nilgün'ü de unuttur muydum? (R.H.Karay)*

*Shunday qilmasa, qisqa muddatlik flirtdan so'ng **birga yashasak yoki turmush qursak edi**, boshqalari kabi Nilgunni ham unutarmidim?*

Yaşasak veya evlenseydik /yashasak yoki turmush qursak edi so'zlari fe'ldan anglashilgan shartning nutq onidan oldin mavjud bo'lganligi, biroq amalga oshmaganligi ma'nosini bildiradi. Ya'ni shart maylidagi fe'l bildirgan ma'no to'liqsiz fe'lning ta'siri tufayli o'tmish foniga ko'chgan. Agar **-ca, -se** formantli fe'l to'liqsiz fe'l yordamisiz ishlatilsa, gapning umumiy mazmunidan ifodalangan shartning nutq oniga yoki kelasi zamonga oidligi ma'nosi kelib chiqadi:

*Zeyno hanım gibi ava gelmesini **tavsiye ederseniz** nasıl olur Saffet Veu! (H.E.Adivar)*

*Azizaga ham Zeyno xonim kabi ovga chiqishni **tavsiya etsangiz** qanday bo'ladi, Saffetbey!*

Demak, bu holda modallik obyektiv reallikdan ustun ($M \gg OR \gg 0$).

Keldi — geldi, kelgan, kelibman — gelmiş, kelib edi — geldiydi, kelar edi — gelirdi tipidagi so'zlar harakatning o'tgan zamonda bajarilganligining tasdig'ini ifodalaydi.

Masalan:

*Shu payt darvozadan Sattor **kirib keldi**(O'.Hoshimov).*

*G'akat sabah olipsa Azize'nin yalvarmasına karşı yumuşadım ve o gün Göksu'ya **gittik**(H.E.Adivar).*

*Faqat tong otgach, Azizaning yolvorishlaridan **yumshadim** va o'sha kuni Ko'ksuvga **ketdik**.*

*Nil bir şeyler **kararlastırmış**(R.H.Karay).*

*Nil bir narsalarni **rejalashtiribdi**. Biz ota-onalarimizning ko'ngliga, xohishiga **bo'ysunganmiz**.*

*Yüzüne baktım, anladım: şakası yok. Nil bu müthiş kararı **almış**(R.H.Karay).*

*Yuziga qaradim, tushundim: hazil emas. Nsl bu mudhish qarorga **kelgan**.*

Tashqi ko'rinishdan ajratib ko'rsatilgan fe'llarda modallik "0" (nol) ga tengdek ko'rinadi. Biroq o'tgan zamonda bajarilgan harakatni qayd etish bilan bir vaqtda **keldi, yumuşadım — yumshadım, gittik — ketdik** so'zlari yaqin o'tmishga oid aniq harakatni ifodalaydi. **Kararlastırmış - rejalashtiribdi** fe'li **-di** affiksli fe'lga nisbatan ilgari amalga

oshirilgan ish-harakatning noaniqligini va so'zlovchi bu haqda boshqa manbalardan xabardor bo'lganligini bildiradi. *bo'ysunganmiz, karari almish — qarorga kelgan* misolidagi **-miş/ -gan** shaklli fe'l o'tmishga oid harakatning nutq onida ham mavjudligini anglatadi. Keltirilgan misollardagi noaniqlik — aniqlik, eshitilganlik — guvohdek tasvirlash, yaqin o'tgan zamon — uzoq o'tgan zamon, o'tmishga oid harakatning holatga o'tishi ma'nolaridan muayyanining borligi, aniq o'tgan zamon (*keldi*), uzoq o'tgan zamon (*kelgan*), o'tgan zamon hikoya fe'li (*kelib edi*), o'tgan zamon eshitilganlik fe'li (*kelibman*), o'tgan zamon davom fe'lidagi (*kelar edi*) modallik yuqoridagi xulosaning to'g'ri emasligini ko'rsatadi. Demak, xabar mayli voqe'likni to'g'ridan-to'g'ri konstatatsiya qilsa ham, bu vazifa modalliksiz bajarilishi mumkin emas (OK >> M >> 0).

Mayl va zamon formantlarini aynan shu asosda tadqiq qilish orqali bu muammoning munozarali bo'lgan ba'zi tomonlariga barham berish hamda mayl va zamon o'rtasidagi chegarani aniq belgilash mumkin, deb o'ylaymiz. Mayl va zamon kategoriyalarini hosil qiluvchi shakllarning soni va chegarasini belgilashdagi har xillikka chek qo'yishning vositasi bu ikki kategoriyaning belgilovchi mezonlarni farqlashdir. Ayni mezonlar tarzida modallik va obyektiv reallik darajalarini ko'rsatish mumkin. Tavsiya qilinayotgan ushbu mezonlar xabar mayli bilan boshqa mayllar chegarasini aniq belgilashga yordam beradi. Chunki odatda, bir affiks yoki xabar maylining biron-bir zamon shakli yoki tamomila yangicha mayl deb ta'riflanadi. (Masalan, **-ar edi** ba'zi tadqiqotlarda xabar maylining o'tgan zamon davom fe'lini yasovchi qo'shimcha sifatida baholansa, ayrim ishlarda shartli mayl formanti, deb farqlanadi. Yoki **-r/-mas** affiksli fe'llar ayrim manbalarda taxmin-gumon mayli deb, ba'zilarida kelasi zamon gumon fe'li deb ko'rsatiladi.)

Xulosa

Demak, mayl va zamon kategoriyalarining o'zaro munosabatini tadqiq etish borasida quyidagi xulosalarga kelindi:

Mayl va zamon biri ikkinchisi bilan uzviy bog'liq kategoriyalar bo'lib, ular morfologik va semantik jihatdan qat'iy differentsiyalashmaganligi uchun zamon kategoriyasini shu kategoriyalarning o'zaro munosabati asosida tahlil qilish lozim. Shuningdek, bu ikki parallel jarayon doimiy uzviy aloqada ekanligini hisobga olmog'imiz darkor. Mayl mohiyati zamon mohiyatining negizida shakllanishi mumkin — bu mayl formalarini hosil qilishning usulidir. Ayni paytda zamon mayl negizida shakllanishi mumkin — bu zamon formalarining hosil qilish usullaridan biridir.

Mayl shaklini yasovchi formantlar subyektivlikni (so'zlovchining nutqiga munosabatini) va obyektiv reallikni (o'tgan, hozirgi, kelasi zamondagi xatti-harakatning, holatning tasdig'i yoki inkori)ni bildiradi. Mayl va zamon kategoriyalarini hosil qiluvchi shakllarning soni va chegarasini belgilashdagi har xillikka chek qo'yishning vositasi bu ikki kategoriyaning belgilovchi mezonlarni farqlashdir. Ayni mezonlar tarzida modallik va obyektiv reallikni ko'rsatish mumkin.

Obyektivlik darajasining ortishi subyektivlik hajmining kamayishiga olib keladi. Subyektivlik hajmining ortishi, aksincha, obyektivlik darajasining kamayishiga sabab bo'ladi. Bu hodisaning kulminasion nuqtasida modallik va reallikning nolga teng kelishi mumkin emas. Chunki subyektivlikdan holi obyektivlik, obyektivlikdan tashqari subyektivlik yo'q.

Xabar mayliga xos o'tgan zamon shakllari voqe'likni qayd etishda so'zlovchining nuqtai nazariga, demakki, modal munosabatiga tayanadi, shu bois bu fe'l shakllari tarkibiga ustama modal ma'nolar yuklanadi.

Adabiyotlar

BASKAKOV, N.A. (1966). Sistema spryajeniya ili izmeneniya slov po lisam v yazikax tyurkskoy gruppi, *Issledovaniya sravnitelnoy grammatiki tyurkskix yazikov. Morfologiya*. Ch.1. Moskva.

DENY, J. (1921). *Grammaire De La Language Turgue*. Paris.

DENY, J. (1969). *Rhilologiae Turcical Fundamenta*. Wiesbaden, Wiesbaden satz und drusk.

DJANASHIA, N.N. (1981). *Morfologiya tureskogo glagola*. Tbilisi, Izd-vo Tbilis. GU.

DMITRIEV, N.K. (1960). *Tureskiy yazik*. Moskva: Izd-vo inos.lit-ri.

ERDEM, M. (2016). "Türkçede Fiiller ve Sınıflandırma Sorunları / Verbs and Issues of their Classifications in Turkish", *TURKISH STUDIES -International Periodical for the Fall 2016*, <http://dx.doi.org/10.7827/TurkishStudies.10111>, p. 185-200. ANKARA / TURKEY, www.turkishstudies.net.

ERGİN, M. (1993). *Türk Dili Bilgisi*. Istanbul: Vaurak basimevi.

G'ULOMOV, A. G'. (1964). *Fe'l*. Toshkent: Fan.

GENJAN, T. N. (1971). *Dilbilgisi*. Istanbul, Fen fakultesi basimevi.

GORDLEVSKIY, V. A. (1928). *Grammatika tureskogo yazika*. Moskva, Izd-vo ins-ta vostokoved.

GRUNINA, E.A. (1961). *Istoricheskaya grammatika tureskogo yazika*. Moskva, Izd-vo MGU.

HOJIEV, A. (1973). *Fe'l*. Toshkent: Fan.

IVANOV, S. N. (1977). *Kurs tureskoy grammatiki: Grammaticheskie kategorii glagola*. Leningrad, Izd-vo Deningrads. un-ta.

KONONOV, A. N. (1960). *Grammatika sovremennogo uzbekskogo literaturnogo yazika*. Moskva: Izd Vo AN SSSR.

KONONOV, A.N. (1966). *Grammatika tureskogo yazika*. Moskva: Leningrad, Izd-vo AN SSSR.

HATIBOĞLU, V. (1969). *Dilbilgisi Terimleri Sözlüğü*. Ankara: Türk Dili Kurumu.

HATIBOĞLU, V. (1974). *Türkçenin Ekleri*. Ankara: Türk Dili Kurumu.

RAHMATULLAEV, Sh. (1993). *O'zbek va rus tillarini qiyoslash*. Toshkent: Fan.

RESHETOV, V. V. (1961). *Osnovi fonetiki i grammatiki uzbekskogo yazika*. Tashkent: Srednyaya i visshaya shkola.

SHERBAK, A. (1962). *Grammatika starouzbekskogo yazika*. Moskva: Leningrad: Izd-vo AN SSSR.

SHOABDURAHMONOV, Sh.; ASQAROVA, M. (1980). *Hozirgi o'zbek adabiy tili*. Toshkent: Fan.

SHUKUROV, Sh. (1976). *O'zbek tilida fe'l zamonlari taraqqiyoti*. Toshkent: Fan.

SODIQOVA, M. (1976). *Fe'l stilistikasi*. Toshkent: Fan.

TANE, V. (1994). *Türkçe Dil Bilgisi*. İstanbul: Süret basım ve dağıtım A.S.

TOPARLI, R. (1991). *Türk Dili*. Erzurum: Fen Edebiyat Fakultesi Ofser Tesisleri.

TURSUNOV, U., MUXTOROV, A., RAHMATULLAEV, Sh. (1992). *Hozirgi o'zbek adabiy tili*. Toshkent: O'zbekiston.

BANGIOGLU, T. (1990). *Türkçenin Grammeri*. Ankara: Türk tarih kurumu basım evi.

VIGUIER, I. (1790). *Elements De La Langue Turgue*. Sonstantinople.

WEIL, G. (1917). *Grammatik Des Osmanischtürkischen Sprach*. Verlin.

XO'JAEV, T. (1963). O'zbek tilida fe'l va mayl, zamon va mayl masalalari. *Trudi SamGU*, № 124, 103.

REŞAT NURİ GÜNTEKİN'İN 'YAPRAK DÖKÜMÜ' ROMANINDA MUHAFAZAKÂRLIK VE MODERNİZM ÇATIŞMASI

*Cihan ÖZDEMİR**

Özet

Siyasi, ekonomik ve askerî alanlarda Batılı devletlerle sık sık karşı karşıya gelen ve 17. yüzyıldan itibaren gerileme sürecine giren Osmanlı Devleti yöneticilerinin, aydınlarının ve halkının zihniyet dünyasında ve yaşayış tarzlarında görülen Avrupalı etkilerin izleri, zaman içinde koyuluğu artarak gittikçe belirgin hâle gelir. Bu izlerin tasvir edildiği alanlardan birisi de edebiyattır. Tanzimat'tan itibaren, edebiyatçılarımız, modern hayat tarzı ve değerleriyle alakalı duruş ve görüşlerini yansıttıkları eserler vermiştir. Bu temayül, Cumhuriyet Döneminde de görülür. Bunlardan birisi de "Yaprak Dökümü" romanının yazarı Reşat Nuri'dir. "Yaprak Dökümü"nde Reşat Nuri Güntekin, Tanzimat'tan itibaren romancılarımızın sıkça kullandıkları yanlış Batılılaşma temasını ele almıştır. Yazar, bu romanında Batılılaşmanın yanlış biçimde algılanması ve yaşanması olgusunu, Ali Rıza Bey ailesi ve bu ailenin sosyal çevresinde göstermeyi denemiş ve bu çabası, kendisine Yaprak Dökümü adlı sosyal içerikli romanını sağlamıştır. Merkezinde Ali Rıza Bey ailesi bulunan romanda, yazar, Cumhuriyet devrinin ilk yıllarındaki sosyal ve ekonomik kaos ortamında, toplumun, geleneksel değerleri terk ederek maddeci -paraya dayalı- bir dünya görüşünü esas alan yeni bir hayat tarzını, ahlak anlayışını benimsemesi konusu üzerinde durur. Olay örgüsünün sonunda, romanın trajik kahramanı Ali Rıza Bey, "yeni düzene" teslim olur. Romanda, kahramanın ve çevresindeki ailesinin yaşadığı deneyim, Cumhuriyet döneminde orta sınıf ailelerin karşı karşıya kaldığı geleneksel ve modern hayat tarzlarının çatışmasını ve çoğunlukla 'yeni'nin galip gelişini temsil eder.

Anahtar Kelimeler: Muhafazakârlık, Modernizm, Batılılaşma, Karakter, Tip.

THE CLASH OF CONSERVATISM AND MODERNISM IN THE NOVEL "FALL OF THE LEAVES" BY REŞAT NURİ GÜNTEKİN

Abstract

The traces of the European influences seen in the mentality world and the way of living of the Ottoman Empire rulers, intellectuals and people, who frequently confronted the Western states in the political, economic and military fields and entered into a decline from the 17th century onwards, will become increasingly clear over time. One of the areas in which these traces are depicted is literature. Since the Tanzimat period, our writers have produced works in which they reflect their stance and views related to modern lifestyle and values. This tendency is also seen in the Republican Period. One of them is Reşat Nuri, the author of the novel "Yaprak Dökümü". In Leaf Dump, Reşat Nuri Güntekin has dealt with the theme of false Westernization which is often used by our novelists since the Tanzimat period. In this novel, the author tried to show the phenomenon of the misperception and experience of Westernization in the Ali Rıza Bey family and the social environment of his family. This effort provided the author with a social content novel called Yaprak Dökümü. In this novel with the Ali Rıza Bey family at its center, the author focuses on the adoption of a new lifestyle and moral understanding based on a materialist-money-based worldview by abandoning traditional values in an environment of

* Doç. Dr., Bakü Yunus Emre Enstitüsü, el-mek: cihan.ozdemir@yee.org.tr

 ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-7186-3300>

social and economic chaos in the early years of the Republican era. At the end of the plot, the tragic hero of the novel, Ali Rıza Bey, surrenders to the “new order. In the novel, the experience of Ali Rıza Bey and the family around him represents the clash of traditional and modern lifestyles faced by middle-class families during the Republican era, and often represents the victorious arrival of the “new”.

Key Words: Conservatism, Modernism, Westernisation, Character, Type.

Giriş

Batılılar tarafından 15. ve 16. yüzyıllarda yeni ticaret yollarının bulunması amacıyla başlatılan coğrafi keşifler, sömürgeleştirilen topraklardan Kıta Avrupası'na doğru sermaye akışını sağlamış; 18. ve 19. yüzyıllarda Avrupa'daki Sanayi Devrimi sürecinde, yeni buluşların üretimi arttırması, ürünlerin dağıtım alanlarının genişlemesi ve buhar gücüyle çalışan makinelerin modern endüstriyi doğurması gibi gelişmeler ise Avrupa'daki sermaye birikiminin daha da artmasına yol açmıştır. Bu sürece paralel biçimde sosyolojik bir değişim de yaşanmıştır: 16. ve 17. yüzyıllarda ortaya çıkan Rönesans ve Reform hareketleri edebiyat, sanat ve düşünce dünyasını temelinden sarsmaya başlamış ve modernizmin doğuşuna zemin hazırlamıştır. Şüphesiz, hayatın pek çok alanında ortaya çıkan bu değişimler, bir süre sonra Avrupa'nın sınırlarında bulunan ülkelerden başlayarak diğerlerini de etkisi altına almıştır. Bu etkiye maruz kalan devletlerden birisi de Osmanlı Devleti'dir. Siyasî, ekonomik ve askerî alanlarda Batılı devletlerle sık sık karşı karşıya gelen ve 17. yüzyıldan itibaren gerileme sürecine giren Osmanlı Devleti yöneticilerinin, aydınlarının ve halkının zihniyet dünyasında ve yaşayış tarzlarında görülen Avrupaî etkilerin izleri, zaman içinde koyuluğu artarak gittikçe belirgin hâle gelecektir. Bu izlerin tasvir edildiği alanlardan birisi de edebiyattır. Tanzimat'tan itibaren, edebiyatçılarımız, modern hayat tarzı ve değerleriyle alakalı duruş ve görüşlerini yansıttıkları eserler vermiştir. Bu temayül, Cumhuriyet Döneminde de görülür. Bunlardan birisi de “Yaprak Dökümü” romanının yazarı, Reşat Nuri'dir.

Geleceğin Yitirilişine Bir Ağıt: "Yaprak Dökümü"

İlk basımı 1930'da yapılan Yaprak Dökümü'nde¹ Reşat Nuri Güntekin, Tanzimat'tan itibaren romancılarımızın sıkça kullandıkları “yanlış Batılılaşma” temasını ele almıştır. (Kudret, 1987: 340)

Batılılaşmanın yanlış biçimde yaşanması olgusunu, Ali Rıza Bey ailesi ve buna bağlı sosyal çevrede gösterme denemesi, Reşat Nuri'ye Yaprak Dökümü adlı sosyal içerikli romanını kazandırmıştır.

Yazar bu romanında, Cumhuriyet devrinin ilk yıllarındaki sosyal ve ekonomik kaos ortamında, Ali Rıza Bey ailesi mihenk alınmak suretiyle geleneksel kıymet hükümlerinin cemiyet tarafından terk edilişi; maddeci “paraya dayanan” dünya görüşünü esas alan yeni bir hayat tarzının, ahlak anlayışının benimsenişi konusu üzerinde durur. (Naci, 1990: 196).

Romanın daha başında, romanın başkışisi Ali Rıza Bey'in geçmişine ve hâline dair verilen bilgilerden biz, onun geleneksel değerleri temsil eden bir kişi olduğunu anlarız. “Namuslu” ve dürüst Ali Rıza Bey, Trabzon Sancaklarından birinde mutasarrıfken, doğrudan taraf olmadığı bir namus meselesinde güçlüyü değil, haklıyı tuttuğu için eşrafla karşı karşıya gelir. Sonunda, prensipleriyle mesleği arasında bir tercih yapma durumuna düşer. Onun tercihi prensiplerinden yana olur. Bu olayla yazar, romandaki asıl çatışmayı bizim dikkatlerimizle sunar: Ali Rıza Bey'in inandığı değerler manzumesiyle, içinde yaşadığı toplumda geçerli olanlar, uyuşma imkânı görülmeyen, çatışan iki ayrı sistemdir.

Ali Rıza Bey, İstanbul'a yerleştikten ve eski öğrencilerinden Muzaffer Bey'in genel

¹ İncelememizdeki alıntılar, romanın İnkılap ve Aka Kitabevi tarafından yapılan 1968 tarihli 5. baskısından alınmıştır.

müdürü bulunduğu şirkette görev aldıktan sonra, bu çatışmanın daha açık biçimde sergilendiğini görürüz. Bu şirket muhitinde bulunan insanlar, üç grupta toplanabilecek nitelikler taşırlar: Birinciler, önceleri herhangi bir şirkette düşük maaşlı, sıradan birer memur iken, sonradan, çalıştığı işyerinden ayrılmış, vurgun ve anafora dayalı yeni bir iş kurarak birdenbire refaha kavuşmuş “kibar kısmı”dır. Bunlar, paydos saatinde öğle yemeği için Altın Yaprak Anonim Şirketinin hemen karşısındaki muhallebiciye gider, “yumurta salatası, baş söğüşü, fasulye pilâkisi” yerler. (Güntekin, 1968: 6-7)

İkinci grup, riske atılmaktan korktuğu için, ya da yaşlılık sebebiyle “kendisinden iş geçtiğini düşünerek” şirkette çalışmaya devam eden; yerden biter gibi birden zenginleşiveren, eski mesai arkadaşlarının anlattıkları köşe dönme hikâyelerini hayranlık ve kıskançlıkla dinleyen ve “başkaları kürekle altın kürerken, kendilerinin bu rutübetli odada birkaç lira için yarı aç çürümelerine” üzülen “fakir kısmı”dır. Bunların öğle yemeği; “peynir, zeytin, lop yumurta”dan ibarettir.

Üçüncü grup ise, romanda, artık nesli tükenmiş bir insan türü gibi gösterilen; hakkında onu tanıyanların, “İyi adam... Peygamber gibi adam... Elini öp... Dua ettir... İlimden bahsettir... Şiir okut... Ne yaparsan yap... Fakat iş isteme.” şeklinde kanaatlere sahip oldukları, ahlak ve fazilet abidesi Ali Rıza Bey ile; “Yüzünün bir yanı muharebede yanmış kırkılık bir memur...”dur. Romandaki tasvir edilmiş biçimiyle o, “yumruğunu çenesinin altına dayamış, yemeğini yarım bırakmış, gözlerini kapayarak” biraz önce anlatılan vurgun ve köşe dönme hikâyelerinin tesiriyle düşüncelere dalmış bir kişidir. Bu tasvir bölümünde, derin düşüncelere dalmasından söz edilmesi, muharip gazinin “Onca çarpışmanın, didişmenin böylesine sefil bir neticeye varmasını taaccüple ve teessüfle karşıladığını” düşündürmektedir. Böyle bir düşünüş de şüphesiz, onun üçüncü grupta ele alınmasını gerektirir.

Ali Rıza Bey’in, birinci grup içinde yer alan, şirkette eskiden muhasebecilik yapmış bir gençle yaptığı tartışma, özellikle üzerinde durulmaya değer. Bu şahıs; otuz yaşlarında, “sansar yüzlü, keskin beyaz dişli, kara yağız bir genç”tir. (Güntekin, 1968: 6) Romanda, paradan başka değer tanımayan bir hayat ve ahlak anlayışını temsil eden, modern çağa ait bu genç adam, bir gümrük komisyoncusunun yanında çalışmaktadır. İşi gümrükten mal çıkarmak, vurgunculuk ve kaçakçılıktır. Arkadaşlarıyla konuşması esnasında, “Babam, fazla namuslu adam imiş. ‘Bir babanın çocuklarına bırakacağı en kıymetli miras temiz bir isimdir.’ der, gidermiş. Temiz bir isim, bir miktar dünyalıkla beraber olursa âlâ; fakat züğürt evlâtlarda ancak bir, nihayet iki göbek dayanabilir.” tarzından hikmetler (!) söylemesine, Ali Rıza Bey tahammül edemez. Ona bu kabil şeyleri arkadaşlarına anlatmasının, “... kendi köşesinde çalışan, belki de kendi hâlimden, hayatından memnun olan insanlarda olmayacak birtakım arzular ve isyanlar uyandırma” tehlikesi bulunduğunu hatırlatır. (Güntekin, 1968: 8) Kendisinin, “... insanların paradan başka şeylerle de mesut olacaklarına inanarak” bu günlere geldiğini ve “o kanaatle öleceğini” söyler. (Güntekin, 1968: 8).

Elimizdeki eser bir tiyatro metni olsaydı, Ali Rıza Bey, bu sözleriyle kendisindeki trajik kusuru “tragic flaw”² çok açık bir biçimde ortaya koyuyor, diyebilirdik. O, yalnızca toplumdaki çarpık ilişkilere, kurallara ve değer yargılarına itiraz etmekle kalmamakta; önünde uzayıp giden ve ne getireceği ya da götüreceği bilinmeyen geleceğe karşı da bir tür kafa tutmaktadır. Bu her türlü olumsuz şartı bir kenara iterek, kendini cesurca ortaya koyuş, yılmazlık ve korkusuzluk, trajedilerin insanüstü kahramanlarında görülür. Shakespeare’in King Lear’ın da Kral, yüzlerce yıllık geleneğe aykırı olarak, krallığını üç kızı arasında bölüştürür. Kendisini emekliye ayırır. Ancak bir taraftan da krallık yetkilerini muhafaza etmek ister. Kızlarının sevgisinden de kendi yarı ilâhî gücünden de emin olan Kral, taksimatın hemen akabinde, iki büyük kızının saygı dışı davranışlarıyla karşılaşır. Bir müddet sonra taksim kararının, iktidarı paylaşmanın yanlış olduğunu anlar. Ama iş işten geçmiştir. Üstelik taksim sırasında, en küçük kızını da haksızca

²Tragic Flaw: Trajedilerin başkışilerinde bulunan bir özelliktir. Onların “düşüşlerine” sebep olur. (Literary Terms, J. A. Cuddon, USA 1986).

kırmış, yaralamıştır. Kral, her iki hatasının cezasını da müthiş şekilde öder.

Ali Rıza Bey'in yaşayacağı trajediyi de tartıştığı genç adam, büyük bir doğrulukla ortaya koyar, âdetâ bir "kehanette" (Emil, 1984: 417) bulunur:

"Babasınız, çocuklarınız var, paranız yok değil mi? Evlâtlarınız âhir ömrünüzde size bir fecî yaprak dökümü manzarası seyrettirmekten gayri saadet vermezler." (Güntekin, 1968: 8).

Ahlak ve fazilet timsali Mutasarrıf Ali Rıza Bey yıllar boyunca, güvenilir hüviyetiyle aile fertlerinin yanı sıra, uzanabildiği her yerdeki muhtaçları gölgesinde barındırmış, güçlü bir çınar gibi yaşamıştır. Evini minyatür bir cennete çevirerek, çocuklarının mutluluk içinde yaşamalarını istemiş; onların dışarının cazibesinin çağrısına kapılmamalarını sağlamaya çalışmıştır. Kitaplardan edindiği engin kültürle, onları "çocuklarını" istediği kalıba dökebileceğini, ideal insanlar olarak yetiştirebileceğini zannetmiştir. Baharda genç bir çınarın yapraklarını dökmesi, elbette beklenemez. Ancak, mevsimler değişir; sonbahar ve kışın ardından şiddetli fırtınalar gelir. Ayrıca çınarlar da yaşlanabilir, içten içe çürüyebilirler. Bu tür sebepler, çınarların yaprak dökmelerine yol açar. Ayrılan her yaprak, çınardan bir parçadır. Çınar, artık bu ayrılmaya karşı koyabilecek güce sahip değildir.

Nitekim, Ali Rıza Bey de şimdi mutasarrıf değil, 'mutasarrıf eskisi'dir. Amir değil, bir talebesinin şirketinde memurdur. Çocukları büyümüş, birer yetişkin olmuştur. Onları eve kapamak günden güne güçleşmektedir. Evin içindeki hayat standardı gittikçe düşmekte; toplumdaki dejenerasyon da gittikçe artmaktadır. Fakat, yaşlı mutasarrıf eskisi, değişen "şerâit-i hayâtiyye" ve "şerâit-i iktisâdiyye"den hâlâ habersiz görünmektedir. Tıpkı, yaşlandığını, çürümeye başladığını fark edemeyen bir çınar ağacı gibi.

Genç adamın uyarısından bir şey anlamayan Ali Rıza Bey, bir müddet sonra ilk fırtınaya maruz kalır. Kendisi de himayesindeki aile bireyleri de müthiş sarsılırlar. Yapraklar, gövdenin zafiyetini hissetmişler ve bu durumdan rahatsız olmuşlardır. Bu fırtınanın sebebi, Leman isminde Ali Rıza Bey'in kızlarının arkadaşı, yetim, maddi sıkıntı içinde, annesiyle beraber yaşayan, tahsili kıt ve birazcık daktilo bilen güzelce bir genç kızdır.

Ali Rıza Bey'in yakınında bulundurarak, babalık etmek, o yaşta kimsesiz kızları tehdit eden tehlikelerden korumak düşüncesiyle şirkete aldırıldığı Leman, bir müddet sonra Ali Rıza Bey'i yaptığı iyiliğe pişman eder. (Emil, 1984: 418) Memurlarla yaptığı adice şakalar yetmezmiş gibi, genel müdür Muzaffer Bey'le gayri meşru ilişkiye giren ve ondan hamile kaldığını iddia eden bu kız, Ali Rıza Bey'in mahvının sebeplerinden biri olur. İşe alınmasındaki yardımcı rolü dolayısıyla kızın başına gelenlerden kendisini sorumlu varsayan yaşlı adam, eski öğrencisi, şimdiki müdürü Muzaffer Bey'e giderek, pisliği temizlemesini, Leman'la evlenmesini ister. Fakat Muzaffer Bey'in tepkisi umduğunun aksine serttir. Çünkü o, "... kendine ait işlere başkalarının burnunu sokmasına müsaade edecek, hayatıyla, menfaatiyle oynayacak adamlardan değildir." (Güntekin, 1968: 17) Öte yandan, Leman da Ali Rıza Bey'in başlangıçta zannettiği gibi, temiz bir aileye mensup, pek masum bir yavrucak olmaktan çok uzak bir kişiliğe sahiptir. Ayrıca, zaman, Ali Rıza Bey'in zamanı ve dünya, onun bildiği dünya değildir. (Emil, 1984: 419) Muzaffer Bey, olayı maddi yardımla kapatmayı teklif eder. Fakat Ali Rıza Bey, Muzaffer'in Leman'la evlenmesi gerektiği konusundaki ısrarından vazgeçmez. Muzaffer, bir türlü ikna edemediği eski hocasına son olarak bir soru yöneltir. Bu soru ve Ali Rıza Bey'in bu soruya verdiği cevap, tıpkı daha önce şirketin eski muhasebecisi olan genç adamın "kehaneti" gibi, son derece manidardır:

- Siz, bir babasınız. Benim yaptığımı oğlunuz yapmış olsaydı bunu ona da tavsiye eder miydiniz? Leman gibi bin maceradan arta kalmış bir kızı gelin diye evinize kabul eder miydiniz? (Güntekin, 1968:18)

Ali Rıza Bey'in cevabı son derece açık ve kesindir:

- Hakkınız var. (.....) Razı olmazdım.

- Oğlum böyle bir iş tutaydı, yapacağım şey açıktı: Onu reddederdim, bir daha yüz yüze gelmezdim. (Güntekin, 1968: s. 18).

Ali Rıza Bey'in, önünde uzayıp giden kadere bir başka meydan okuyuşu. Kendinden o kadar emin ki... Hiç tereddüt etmeden cevap verebiliyor. Ayrıca, oğlu Şevket'i bizzat yetiştirdiği için, onun Muzaffer'in yaptığı gibi bir hataya düşmeyeceğine de sonsuz güveni var. Klasik trajediler için mükemmel bir trajik durum. Trajik kahraman, atmaması gereken adımı attı. Söylenmemesi gerekeni söyledi. Şimdi tanrıların (!) gazap oklarının hedefi olacaktır. Bela sınavlarına tabi tutulacak ve gücü ölçülecektir.

Gerçekten de Ali Rıza Bey'in başına gelenler, tıpkı, bir trajedi kahramanının yaşayabileceği trajik olaylar zincirini teşkil edecek niteliktedir. Nitekim, Muzaffer Bey'le konuşmasının hemen akabinde verdiği istifa kararı ile, her şeyi darmadağın edecek, ortalığı birbirine katacak “çınarı kökünden sarsarak, dökülen yaprakları oradan oraya savuracak” korkunç bir fırtına sürecinin başlamasına sebep olur. Önce, Şevket hariç, aile bireyleriyle arası açılır. Ardından, evin geçimi için birinin çalışmasına duyulan ihtiyaç, devreye Şevket'i sokar. Genç adam, okulunu bırakır ve çalışmaya başlar. Bu arada artık yetişkin birer kız olan Fikret, Leyla ve Necla'nın evlenme çağları gelmiştir. Onlar, eski usulle koca bulabileceklerine inanmadıkları için, partilere, toplantılara gitmek ve evlerinde davetler vermek isterler. Ali Rıza Bey'in ve Fikret'in bütün karşı çıkmalarına rağmen “melek kızlar” Leyla ve Necla, anneleri Hayriye Hanım'ın da desteğiyle “dışa açılımı” sağlarlar. Kızlar, dışarıdaki hayatla yüz yüze gelmeye hazırlanmadıkları, kapalı bir ev hayatı içinde yetiştirildikleri için, bu dışa açılış, onlarla birlikte aileden de çok şeyi götürür.

Artık, çocukları ve eşi Hayriye Hanım üzerinde Ali Rıza Bey'in tesiri kalmamış gibidir. Derken, bir başka darbe gelir. Şevket, “asrî hayat delisi” Ferhunde isimli bir kadınla evlenir. Bu, daha önce başka aşk maceraları da yaşamış, Şevket'in, çalıştığı dairede tanıştığı bir kadındır. Şevket ve Ferhunde'nin evliliği, Ali Rıza Bey'in şiddetli itirazına rağmen gerçekleşir ve yine ona rağmen, Ferhunde, Ali Rıza Bey'in evine gelin olarak sokulur. Bu, Ali Rıza Bey için ilk büyük mağlubiyettir. Altın Yaprak Şirketinde Muzaffer Bey'le, Leman konusunda tartışırken, eski öğrencisinin, şahsına yönelttiği soruya o, kendinden emin, iradesi güçlü bir adam gibi cevap vermişti: “Eğer oğlu, adı maceraya bulaşmış bir kadınla evlenmeye kalksa, o kadını gelin diye evine kabul etmeyeceği gibi, o oğlu da evlâtlıktan reddederdi.” Fakat gelişmeler, hiç de öyle olmaz. Ferhunde gibi düşük ahlaklı bir kadın, gelin olarak Ali Rıza Bey'in evine girer. Yaşlı adam, çok sevdiği oğlu Şevket'i de evlâtlıktan reddetme gücünü kendisinde bulamaz.

Ferhunde'nin de gelmesiyle aile, iki cepheye bölünür. Bir tarafta, Leyla ve Necla ile, çaresiz onların yanında yer alan anne Hayriye Hanım ve gelin Ferhunde; öte tarafta, Ali Rıza Bey ve Fikret vardır. En gerekli harcamalardan kısıntı yapılarak, evin bütçesi onların lüksüne harcandığı hâlde Leyla, Necla ve Ferhunde üçlüsünü memnun etmek mümkün değildir. Meşru gelir, aşırı israfı karşılamakta yetersiz kalınca, onlar, Şevket'e acımasızca yüklenirler ve onu da mahvederler. Zavallı Şevket, aile halkını memnun edebilmek için maaşının yetmediğini görünce, çalıştığı daireden zimmetine para geçirir. Gündüz işte, gece partilerde dinlenme fırsatı bulamaz. Yavaş yavaş çökmeye başlar. Evde olup bitenlere dayanamayan büyük kız Fikret, yaşlı ve çocuklu Tahsin Efendi ile evlenmeye razı olur ve Adapazarı'na gider.

Fikret'in ayrılışı, Ali Rıza Bey ailesindeki ilk yaprak dökümüdür. Onu Şevket'in zimmetine para geçirdiği için hapse düşmesi felâketi izler. Leyla ve Necla için hiçbir şeyin önemi yoktur. Onlara, gittikçe iğrençleşen partilerde, avlanacak koca lâzımdır. Yaptıkları, tam manasıyla “sefalet içinde asrîlik çılgınlığı”dır:

“Haftada iki gece dostlara danslı çay partisi veriliyor, en aşağı iki üç gece de başkalarının davetine gidiliyordu...” (Güntekin, 1968: 54). Evde verilen davetlerde “Gramofon, bütün gece çalar, çılgın kakhahalar, çılgık çılgığa boğuşmalar içinde durmadan dans edilir, temelinden sarsılıyor gibi olan evin harap tavanlarından tozlar yağardı.” (Güntekin, 1968: 54)

Bu davetlere gelen koca adaylarının çoğu, “modern hayatın” ortaya çıkardığı, hastalıklı kişiliklere sahip tiplerdir: Bunların kimisi, “... ağız birliği etmiş gibi evlenmekten korku veyahut alayla bahseder; birçoğu da bunu bir ticaret işi addettiklerini, yani paralı kız aradıklarını açıkça” söylerler. (Güntekin, 1968: 30)

Ali Rıza Bey, Hayriye Hanım'ın tesiriyle artık bu davetlere ses çıkarmaz. Hatta partilere katılarak, davetliler arasından kızlarına koca adayı aramaya başlar. Bunlar, “yirmişer, yirmi ikişer yaşında terbiyesiz, cahil, küstah mahalle çocukları... Kimi kumardan, kimi kadından, kimi büyük borsa ve ticaret manevralarından, kimi yediği veya beklediği miraslardan hayret verici bir yüzüzlükle bahseden çeşit çeşit serseriler... Yıprak, kokainci, şişkin ayyaş çehreleri... Sırf gafil kız çocuklarını kandırmak için aileler içine sokulmuş ihtiyar tilkiler..”dir. (Güntekin, 1968: 58).

Yazar, Ali Rıza Bey vasıtasıyla bu davetlere katılanları bütün ayrıntılarıyla uzun uzun tasvir eder. Bunların arasında hiçbir müspet şahsiyetin bulunmaması ilginçtir. Fethi Naci'nin dediği gibi: “Reşat Nuri hiçbir umuda, iyimserliğe yer vermiyor romanında. Yeni yaşama biçimi, insanları yozlaştırarak kendine uyduruyor, uymak istemeyenleri ezip geçiyor.” (Naci, 1990: 198).

Eve gelen davetliler arasında “helâl süt emmiş” iki damat bulmak, Ali Rıza Bey için hiç de kolay değildir. Bunlara “parmağının ucuyla biraz dokundun mu, üslerindeki yıldız parça parça dökülüyor, altında dolu pislik ve ahlaksızlığın cılk yaraları bütün iğrençliği ile görülüyordu.” (Güntekin, 1968: 62)

Şevket'in hapse düşmesinden sonra, Ferhunde kötü yaradılışına uygun bir davranış sergiler: Zengin bir adama kaçır. Bu durum, Ali Rıza Bey için, yıkılan gururuna indirilmiş yeni bir darbe; hapisteki Şevket için ise, sevindirici bir gelişmedir. O, başına gelen felaketlerin kaynağı olarak gördüğü Ferhunde'nin kaçışına hiç üzülmez.

Ali Rıza Bey dahil bütün ev halkının şeref ve haysiyetlerini ayaklar altına alarak Leyla ve Necla'yı evlendirme gayretleri bir türlü netice vermez. Ali Rıza Bey, artık yaşlı bir bunaktır. Eve gelen davetlilerin alay mevzuudur. Kızlarını evlendirme artık onda da sabit bir fikir olmuştur. Öyle ki, eşe dosta bu konuda yardımcı olmaları için yalvarır. Nihayet, Abdulvahhab isminde Mısırlı birisi, Leyla'ya talip olur. Nişanlanırlar; fakat Necla, kız kardeşinin nişanlısı olacak Abdulvahhab Bey'i baştan çıkarır. İki kız kardeş birbirlerine girerler. Ali Rıza Bey istemese de bu çirkin evliliğin gerçekleşmesine engel olamaz. Necla, kocasıyla Mısır'a gider. Bir hafta sonra, yanlış bir evlilik yaptığını itiraf ile pişmanlık ifade eden mektubu gelir. Fakat Ali Rıza Bey ailesinden bir yaprak daha düşmüştür.

Leyla, zengin bir avukatın metresi olur. Avukatın tuttuğu bir apartman dairesinde yaşamağa başlar. Ali Rıza Bey'in bu alçalışlar karşısında yapacak bir şeyi kalmamıştır. İstanbul'u terk etmeye karar verir. Adapazarı'ndaki kızı Fikret'in yanına gider. Ancak, onun da mutlu bir evliliği yoktur. Üstelik, kocası ve akrabaları, Ali Rıza Bey ailesinin başına gelen nahoş olaylardan dolayı, yaşlı adamı çok soğuk karşılarlar. Ali Rıza Bey'e geri dönmekten başka çare kalmaz.

“Gözlerinin önünde oynanan bu aile dramında, bütün ahlak prensipleri, bir bir iflâs etmiş, hayatta korktuğu her şey başına gelmiş, vücutça çökmüş, yarı bunamış olan Ali Rıza Bey, sonunda karısı ve küçük kızı Ayşe ile birlikte kızını metres olarak kullanan zengin avukatın Leyla'ya tuttuğu apartmana taşınır. Burada gerçi artık ne sefalet ne bitip tükenmez aile kavgaları ne peşlerinden koşulan damat adayları vardır. Refah, lüks, eğlence içinde neşeli, sıhhatli Ali Rıza Bey, uğruna her şeyini mahvettiği ahlak kâidelerini unutmuş, evdeki meclislerde davetlilere içki dağıtmak”³ ve “bazı kadınlarla gülünç dans numaraları yapmaya kalkarak meclisi neşelendirmekten zevk alır” olmuştur. (Güntekin, 1968: 108-109)

Artık çatışma bitmiştir. Romanın trajik kahramanı Ali Rıza Bey, “yeni düzene” teslim olmuştur. Bir zamanların dimdik, yekpare ahlak ve fazilet heykeli, fecî bir yaprak dökümü manzarasının ortasında işte böyle ağır ağır, parça parça dağılmıştır. (Emil, 1984: 411)

Sonuç

Reşat Nuri, Türk toplumunda görülen ve başlangıcı birkaç yüzyıl geriye giden Batılılaşmanın yanlış biçimde algılanması ve yaşanması olgusunun Cumhuriyet Dönemi'nin ilk yıllarındaki görünüşünü Yaprak Dökümü adlı romanında Ali Rıza Bey ailesi ve bu ailenin sosyal çevresinde göstermeyi denemiştir. Merkezinde Ali Rıza Bey ailesi bulunan bu sosyal içerikli romanda, yazar, söz konusu dönemin sosyal ve ekonomik kaos ortamında, toplumun, geleneksel değerleri terk ederek maddeci -paraya dayalı- bir dünya görüşünü esas alan yeni bir hayat tarzını, ahlak anlayışını benimsemesi konusu üzerinde durur. Romanda, kahramanın ve çevresindeki ailesinin yaşadığı deneyimin, Cumhuriyet döneminde orta sınıf ailelerin karşı karşıya kaldığı geleneksel ve modern hayat tarzlarının çatışmasını ve çoğunlukla ‘yeni’nin galip gelişini temsil ettiğine şahit oluruz.

Kaynakça

- BURDURLU, İ. Z. (1977). *Reşat Nuri Güntekin*. İstanbul.
- CUDDON, J. A. (1986). *Literary Terms*. USA.
- EMİL, B. (1989). *Reşat Nuri Güntekin'in Romanlarında Şahıslar Dünyası I*. İstanbul.
- ENGİNÜN, İ. (1991). *Yeni Türk Edebiyatı Araştırmaları*. İstanbul: 217-229.
- KUDRET, C. (1987). *Türk Edebiyatında Hikâye ve Roman*. İstanbul.
- NACİ, F. (1981). *Türkiye'de Roman ve Toplumsal Değişme*. İstanbul: 185-202.
- ÖNERTOY, O. (1991). *Reşat Nuri Güntekin*. İstanbul.
- TANPINAR, A. H. (1969). *Edebiyat Üzerine Makaleler*. (Haz. Zeynep Kerman) İstanbul: s. 439-443.
- UYGUNER, M. (1967). *Reşat Nuri Güntekin*. İstanbul.
- YAVUZ, K. (1976). *Reşat Nuri Güntekin'in Tiyatro ile İlgili Makaleleri*. İstanbul.
- YÜCEBAŞ, H. (1957). *Bütün Cepheleriyle Reşat Nuri*. İstanbul.

ҮШ ҚҰРЫЛТАЙ, БІР БАЙЛАМ: ҚАЗАҚ ТІЛІНІҢ ЛАТЫН НЕГІЗДІ ӘЛІПБИ

*Ergali ESBOSINOV**

Аңдатпа

1926 ж. Бакуде өткен атақты *I-ші Баку Түркітану Құрылтайына* сілтеме жасай отырып, қазіргі Түркия елінің алфавитінің нұсқасы мен арада ондаған жылдар салып барып қолға алынған *Ортақ түрік алфавитіне* шолу жасауға талпыныс жасалған. Ыстамбұлда Мармара Университеті жанындағы Түркітану институты ұйымдастырған «Қазіргі түрік алфавиттері халықаралық симпозиумы - 1991» мен «Қазіргі түрік алфавиттері халықаралық симпозиумы - 2018» туралы, осы жиынның тарихи шешімі туралы сөз болады. Мұндай келелі басқосу мен шешімнің тұптамасында Түркия Республикасының сегізінші Президенті Тұрғыт Өзал мен Қазақстанның тұңғыш Президенті – Елбасы Н.Ә.Назарбаевтың 1990 жылғы кездесуі мұрындық болғандығы айтылады. Қорытынды ретінде Қазақстан Республикасының Президенті Қ.К.Тоқаевтың «Тіл мамандары жаңа әліпбиді жетілдіру керек» деген тапсырмасын орындау мақсатында А.Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты ұйымдастырған Республикалық дөңгелек үстел шешімі мен үндеуі туралы, көптен бері бейресми түрде қолданыста жүрген 32 қаріптік «жаңа қазақ» яки «Ортақ түрік алфавиті» туралы баяндалады.

Кілт Сөздер: Ортақ Түрік Алфавиті, Латын Негізді Жаңа Қазақ Әліпбиі, Түркі Елдері, Тұрғыт Өзал, Н.Ә.Назарбаев.

ÜÇ KURULTAY BİR KARAR: KAZAK LATİN ALFABESİ

Özet

1926 yılında Bakü’de gerçekleştirilen I. Türkoloji Kurultayından seneler sonra Türk Dünyasında Latin alfabesi konusu, 1991 ve 2018 yıllarında Marmara Üniversitesi Türkiyat Enstitüsündeki “*Milletlerarası Çağdaş Türk Alfabeleri Sempozyumu*”nda yeniden ele alınmıştır. Bilindiği üzere 1926 Bakü toplantısından sonra Türkiye, 1991 İstanbul toplantısından sonra da Azerbaycan Latin alfabesine geçiş yapmışlardır. Çalışmada Türkiye Cumhuriyeti’nin sekizinci Cumhurbaşkanı Turgut Özal ve Kazakistan’ın birinci Cumhurbaşkanı Nursultan Nazarbayev’in 1990 yılındaki görüşmeleri ve bunun neticeleri de ayrıca tartışılacaktır. Latin alfabesine geçiş hazırlıkları yapan Kazakistan’ın mevcut Cumhurbaşkanı Tokayev, “dil uzmanlarının yeni Kazak Latin alfabesini geliştirmelerini beklemekteyiz” çağrısı yankı uyandırmış, bunun üzerine Almatı’da ülkenin önde gelen dil bilimci ve Türkologları bir araya gelip bir yuvarlak masa toplantısı gerçekleştirmişlerdir. Bu toplantının neticesinde Cumhurbaşkanı makamına sunulmak üzere temeli Türkiye’deki bilimsel toplantılarda atılan 32 harfli yeni Kazak alfabesi gündeme gelmiştir. Fonetik açıdan bir ses bir harf esasına dayalı bu alfabe Kazakçanın bütün seslerini karşılayacak işaretler yer almaktadır.

Anahtar Kelimeler: Ortak Türk Alfabesi, Yeni Kazak Latin Alfabesi, Türk Dünyası, Turgut Özal, Nursultan Nazarbayev.

* Doç. Dr., Abay Kazak Milli Pedagoji Üniversitesi / Kazakistan, el-mek: ergaliesb@mail.ru

 ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-5477-2116>

THREE CONGRESSES, ONE DECISION: KAZAKH LATIN ALPHABET

Summary

After the First Turkology Congress held in Baku in 1926, the subject of Latin alphabet in the Turkic World was reconsidered in the “*International Symposium of Modern Turkish Alphabets*” at the Institute of Turkic Studies of Marmara University in 1991 and 2018. As is known, in 1926 after meeting of Turkey, Baku, Azerbaijan in 1991 after the Istanbul meeting have made the transition to the Latin alphabet. President of Turkey Turgut Ozal, and President of Republic of Kazakhstan Nursultan Nazarbayev's first meeting in 1990, and consequently will also be discussed. The current President of Kazakhstan Tokayev, preparing for the transition to the Latin alphabet, called for is we expect the language experts to develop the new Kazakh Latin alphabet, and upon this, the leading linguists and Turkologists of the country came together and held a roundtable. Presidential authority to be presented on the basis of the result of this meeting, 32 letters thrown at scientific meetings in Turkey has reached a new Kazakh alphabet agenda. In phonetic terms, this sound is based on one letter and the rear signs that will meet all the sounds of Kazakh.

Key Words: Common Turkish Alphabet, New Kazakh Latin Alphabet, Turkish World, Turgut Özal, Nursultan Nazarbayev.

БІРІНШІ УӘЖ. Тарихи құжаттарға сілтеме: 1926 жыл, Азербайжан Кеңестік Социалистік Республикасының астанасы Баку қаласы; түркі жұрттарының ана тілдеріне қатысты тарихтағы тұңғыш басқосуы¹. *Мақсат:* дүйім түркіге ортақ, латын графикасы негізінде әмбебап алфавит түзу, бекіту, өндіріске енгізу. *Құрылтай нәтижесі:* латын графикасы негізінде түрік елдеріне ортақ алфавит қабылданды. Құрылтайға қатысушы елдер делегациясының мүшелері мақұлдап қол қойып, ресми түрде рәсімдеді; Қазақ елінің атынынан Ахмет Байтұрсынұлықатысып, сол дәуір қазақ қоғамының нақты жағдайын ескеруге мәжбүр екендігін айта келе, түркі тілдері және қазақ тілінің сол кезең жағдайы туралы өзіндік құнды пікірлерін айтты. Аханның баяндамасы алғашқы құрылтайда тыңдалған ең мазмұнды да таңдаулы ғылыми баяндама ретінде тарих бетіне жазылды. Ал сол кезеңде алфавитке қатысты тарихи құжатты толық көлемде іске асыру бір ғана елдің еншісіне тиді, ол, – Түркия Республикасы еді. *Тарихи дерек:* Түркия Республикасының құрушысы, түрік халқының көшбасшысы Мұстафа Кемал Ататүрік, жаңа түрік алфавитін Баку Құрылтайы шешімі негізінде қабылдайтынын мәлімдеп арнайы шешім қабылдады, - ол сол дәуірдің қытымыр да алмағайып заманы – 1928 ж. 1–ші қарашасы болатын.

Суретте Мұстафа Кемал Ататүріктің Баку Құрылтайы ұйғарымы бойынша мақұлдап, 1928 жылы өндіріске енгізген Түркия Республикасының латын негізді алфавиті (тарихи құжат)².

¹<https://dalanews.kz/16201>

²<https://www.tarihakli.com/harf-devrimi/>

Нұрсұлтан Назарбаев, «Ұлы даланың жеті қыры»: *Бүгінде төл тарихымызға оң көзқарас керек. Бірақ қандай да бір тарихи оқиғаны таңдамалы және конъюнктуралық тұрғыдан ғана сипаттаумен шектелуге болмайды. Ақ пен қара – бір-бірінен ажырамайтын ұғымдар. Бұлар өзара бірлескенде жеке адамдардың да, тұтас халықтардың да өміріне қайталанбас реңк береді³.*

ЕКІНШІ УӘЖ. 1991 жыл. Тәуелсіз Қазақстанның халықаралық аренадағы алғашқы қадамдары. Қазақстан Республикасының Президенті, Елбасы Нұрсұлтан Әбішұлы Назарбаевтің сындарлы да байсалды сыртқы саясатының алғашқы жемісті нәтижелері: түркі елдерінің бір-бірімен қайтадан және жаңаша жолыққан тарихи басқосуларының уақыты. Басқаша айтқанда, Елбасымыздың тікелей атсалысуы арқылы іске асқан Түркі әлемінің жаһандық аренаға жарқырап шыққан жұлдызды күндері. Бұл тарихи сәттердің негізі сонау Қазақ Кеңес Социалистік Республикасы Коммунистік Партиясының Бірінші Хатшысы, Қазақ ССР Министрлер Кеңесінің Төрағасы Н.Ә.Назарбаев пен Түркия Президенті Тұрғыт Өзалдың тарихи кездесуінде жатқандығын⁴ кейбір жағдайда есімізге ала бермейміз. 1991 жылдың басында, ол кезде Қазақ Кеңес Социалистік Республикасының Президенті болса да Н.Назарбаев, Мәскеудің келісім-рұқсатынсыз Түркия Президенті Тұрғыт Өзалға Қазақстанға ресми сапармен келуіне ұсыныс жасайды. Осылайша Н.Назарбаев, түркі елдерінің ішіндегі екі ірі мемлекетті «кездестіріп» тарихқа алтын әріппен жазылатын батыл да қайратты іс-әрекетке барады. Бұл, сайып келгенде тоталитарлық режимге ашық түрде қарсы

³<http://www.akorda.kz/kz/events/memleket-basshysynyn-uly-dalanyn-zheti-kyry-atty-makalasy>

⁴<https://e-history.kz/kz/contents/view/623>

шығудың өзіндің бір формасы еді. Өстіп, екі елдің президенттері жоғары деңгейде шартқа қол қойғаннан кейін үкімет басшылары, министрлер, ведомстволар және ірі ұлттық компаниялар жетекшілері арасында халықаралық келісімді орындау мақсатындағы іс-шаралар бірден қолға алынып нақты нәтижесін бере бастады. Ал сол кезеңдерде Кеңес Одағының өз шырмауына өзі шатасып жатқанымен әлі де ызғарлы да сүреңсіз уақыты екендігін айта бермейміз. Осы тарихи кездесуден кейін іле-шала Әзербайжан, Өзбекстан, Түркіменстан, Қырғызстан сияқты көршілес елдер Түркиямен екіжақты келесімдерге қол қойып жатты. Санаулы айлардың «ар жақ – бер жағында» «Еуразиялық мазмұн» мейлінше кең геосаяси мәнмен толыға түсті. Бұл табиғи үдеріс еді. Өйткені Президентіміз барлық бастамаларын қашан да біртұтас идеямен ұштастырудың хас шебері болатын. Ол кездері еуразиялық болашақ пен түркілік ынтымақтастық тоғысында жаңа бірлестік – ТМД-ны құру барынша өткір мәселе ретінде танылатын⁵. Сөйтіп, сонау 1990 ж. жасалған Келісімнің шапағаты, қазіргі тілмен айтқанда *мультипликативтік әсері* 1991 жылы қазанның 18-20 күндері Стамбұлдағы Мармара Университеті жанындағы Түркітану институты ұйымдастырған «*Қазіргі түркі алфавиттері халықаралық симпозиумы*» атауымен көрініс берді⁶. Танымал қазақ түркологтарының тілімен айтқанда бұл іс-шара, - сонау 1926 жылғы *I-ші Баку Түркітану Құрылтайының* 1991 жылы қайта жаңғырып қолға алынған және тәуелсіз түркі елдерінің басын қосқан ЕКІНШІ ТҮРКІТАНУ ҚҰРЫЛТАЙЫ десе де болатындай еді. **Мақсат:** Баку Құрылтайында қолға алынған мәселені қайтадан күн тәртібіне қою. Тәуелсіз түркі елдеріне ортақ латын графикалы Ортақ түркі алфавитін түзу, өндіріске енгізу. **Нәтижесі:** 34 қаріптен тұратын Ортақтүркі алфавиті симпозиумға қатысушы тілші-мамандар тарапынан қабылданып түркі елдері үкіметтік органдарына ұсыныс ретінде ресми түрде хабарланды. Жиын соңы баспасөз үндеуі жарияланып қатысушы делегаттар қол қойды; Қазақстан делегациясы атынан түркітанушы-ғалым, академик, қоғам қайраткері Әбдуәли Қайдар мен түркітанушы-ғалым, академик Хұсайын Көбей, академик Кеңесбай Мұсаев сынды біртуар тұлғаларымыз болды. Осы басқосуды ұйымдастыруда профессор Ерден Қажыбек үлкен еңбек сіңірді.

Нұрсұлтан Назарбаев, «Ұлы даланың жеті қыры»: *Біздің тарихымызда қасіретті сәттер мен қайғылы оқиғалар, сұрапыл соғыстар мен қақтығыстар, алеуметтік тұрғыдан қауіпті сынақтар мен саяси қуғын-сүргіндер аз болмады. Мұны ұмытуға хақымыз жоқ. Көпқырлы әрі ауқымды тарихымызды дұрыс түсініп, қабылдай білуіміз керек*⁷.

ҮШІНШІ УӘЖ: 2018 жыл. Стамбұл. Тарихи Баку Құрылтайы мен 1991 ж. Мармара Университетіндегі басқосудан кейінгі түркі елдерінің бетке ұстар ғалымдары мен қоғам қайраткерлері араға ондаған жыл салып тағы бір жиналды. Өкілі болып танылатын елдері мен жұрты есейді, бойы да ойы да өсті. Жан-жағын таныды, өзін танытты. Осындай табиғи уақыт сынының тезінде қазақ елі жеке дара қасақайып тұрды. Адымы кеңірек, тынысы молырақ екендігін бүкіл жаһанға паш етті. Бұл қазақ елінің басшысы, Елбасының ерен еңбегінің нәтижесі еді. Әлем мойындағандай Н.Ә.Назарбаевты дүйім түркі жұрты «біздің ақсақалымыз, үлкеніміз» деп ілтипат көрсетті, «Түркі елдерінің лидері» деп ресми емес «ат қойды»; саяси тұлғасының бұған бек лайық екендігін еліне, жұртына, тілі мен дініне қарамай мақтанышпен атап жатты. 2018 жылдың 21-ші қарашасында ҮШІНШІ ТҮРКІТАНУ ҚҰРЫЛТАЙЫ деп аталып кеткен Мармара Университеті жанындағы Түркітану институты ұйымдастырған «Қазіргі түркі алфавиттері халықаралық симпозиумы» атты Екінші халықаралық симпозиум өз

⁵https://kk.wikipedia.org/wiki/Тәуелсіз_Мемлекеттер_Достастығы

⁶Milletlerarası Çağdaş Türk Alfabeleri Sempozyumu. 18-20 Kasım, 1991. Marmara Üniversitesi Yayınları No: 509. Türkiye Araştırmaları Enstitüsü Yayınları: 1. İstanbul, 1992.

⁷<http://www.akorda.kz/kz/events/memleket-basshysynyn-uly-dalany-n-zheti-kyry-atty-makalasy>

жұмысын бастап кетті⁸. Мұнда 1991 ж. бірауыздан қабылданған 34 қаріпті Ортақ түркі алфавитін Қазак еліне ұсынуды жөн деп тапты. Бұл жай ғана атау емес өз алдына жеке дара тарихи оқиға екендігін, бұған дәйекті де сындарлы уәждері бар екендігіне назар аударды. Оның ішінде;

- алфавит ондаған жылға созылған практикалық және теориялық тәжірибеден үздік шықты (бұған А.Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты ғалымдарының ондаған жылдар бойы жүргізген тәжірибелері мен ғылыми еңбектері дәлел);
- алфавит жекелеген түркі елінің шекарасымен шектелмей дүние жүзіндегі барлық түркі елдерінің ана тілінде қолданыста болды, әр елдің ерекшелігіне орай «іздеу-табу» жүйесімен қоса барлық электрондық бағдарламаларда қолданыста болды;
- заманауи технология қажет ететін барлық сыннан сүрінбей өтті;
- солай бола тұра бірде-бір, оның ішінде Қазакстан, түркі елінің ана тіліне, жазу-сызуына қағажу түсірмеді, дыбыстық-айтылымдық нормалары мен орфографиясына өзінше сіңісіп бейімделді;
- қалта телефонының бағдарламасынан бастап суперкомпьютердің графикалық-есептік жүйеленуіне дейінгі аса күрделі ІТ-технологияларға толығымен сай екендігін дәлелдеді.

Нұрсұлтан Назарбаев, «Ұлы даланың жеті қыры»: Біз басқа халықтардың рөлін төмендетіп, өзіміздің ұлылығымызды көрсетейін деп отырғанымыз жоқ. Ең бастысы, біз нақты ғылыми деректерге сүйене отырып, жаһандық тарихтағы өз рөлімізді байыппен әрі дұрыс пайымдауға тиіспіз⁹:

Интернет кеңістігін ондаған жылдар бойы «иемденіп жүрген» **ОРТАҚ ТҮРКІ (ҚАЗАҚ) АЛФАВИТІ:**

1. A a	8. F f	15. K k	22. Ö ö	29. Ü ü
2. Ә ә	9. G g	16. Q q	23. P p	30. V v
3. B b	10. Ğ ğ	17. L l	24. R r	31. W w
4. C c	11. H h	18. M m	25. S s	32. X x
5. Ç ç	12. I ı	19. N n	26. Ş ş	33. Y y
6. D d	13. İ i	20. Ŋ ŋ	27. T t	34. Z z
7. E e	14. J j	21. O o	28. U u	

БАЙЛАМ: 2019 ж. 6-шы қарашасында Алматыдағы «Достық үйінің» дөңгелек залында еліміздің іргелі ЖОО өкілдерімен қоса Халықаралық «Қазак тілі» қоғамының Президенті, ҚР ҰҒА академигі, проф., др. Өмірзақ Айтбаев, Ш.Шаяхметов атындағы «Тіл-Қазына» ұлттық ғылыми-практикалық орталығының Бас директоры Әлібек Асқар, Абай атындағы Қазак ұлттық педагогикалық университетінің ректоры, проф., др. Тахир Балықбаев, Назарбаев Университеті Қазак тілі және түркітану кафедрасының мегерушісі, профессор Юлай Шамилоғлы, Ахмет Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институтынан профессор Әлімхан Жүнісбек, аталмыш институт директоры ф.ғ.д. Е.З.Қажыбек және басқа да танымал қазқ тілі мамандары мен түркологтар бас қосып, келелі жиын мен мазмұнды басқосудың нәтижесі ретінде баспасөз хабарламасын таратты: **«ҚАЗАҚ ТІЛІНІҢ ЖАҢА ӘЛІПБИІ: Тіл мамандарының ортақ тұжырымы» атты ғылыми-практикалық дөңгелек үстел БАСПАСӨЗ ПАРАҒЫ:** Мемлекет басшысы Қ.Тоқаевтың «Тіл мамандары жаңа әліпбиді жетілдіру керек» деген тапсырмасын орындау мақсатында

⁸<https://tilalemi.kz/article/1829-.html>

⁹<http://www.akorda.kz/kz/events/memleket-basshysynyn-uly-dalanyn-zheti-kyry-atty-makalasy>.

- Қазақстан Республикасы Президентінің жанындағы Қоғамдық сананы жаңғырту бағдарламасын іске асыру жөніндегі ұлттық комиссияның Қазақ тілін латын графикасына көшіру жөніндегі жұмыс тобы
- Халықаралық Түркі академиясы
- Қазақстан халқы Ассамблеясы
- Халықаралық «Қазақ тілі» қоғамы
- Назарбаев университеті
- ҚР БҒМ ҒК Ахмет Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты
- Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті
- Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті
- Лев Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті
- Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті
- Халықаралық түріктану орталығы
- Абылай хан атындағы Қазақ халықаралық қатынастар және әлем тілдері университеті
- Тараз мемлекеттік педагогикалық университеті
- Еуразия ғылыми-зерттеу институты
- Қазақ ұлттық қыздар педагогикалық университеті
- Мемлекеттік тілді дамыту институты

және республиканың басқа жоғары оқу орындары мен ғылыми-зерттеу институттарының тіл мамандары биылғы жылдың 6 қарашасында, сәрсенбі күні, «ҚАЗАҚ ТІЛІНІҢ ЖАҢА ӘЛПБИИ: Тіл мамандарының ортақ тұжырымы» атты ғылыми-практикалық дөңгелек үстелге қатысып, жасалған ғылыми баяндамалар мен жан-жақты егжей-тегжейлі талқылау нәтижесінде ортақ шешім қабылдады.

Тіл мамандары 1991 жылы ұсынған Ортақ түркі әліпбиіне, 1992-1995 жылдары халықаралық конференциялардың қарарларына сәйкес, 2006-2015 жылдар аралығында ҚР БҒМ ҒК Ахмет Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты зерттеулері нәтижесі бойынша, 2012 жылғы 1 желтоқсанда түркі тілдес мемлекеттердің «Türk Keneşi» халықаралық ынтымақтастық ұйымының ұсынымына сай, 2015-2016 жылдары Халықаралық Түркі академиясының ғылыми зерделеуі мен соның қорытындысы ретінде ұсынылған қазақ тілінің латын графикасы негізіндегі ұлттық әліпбиінің нұсқасына және Қазақстан Республикасы Президентінің жанындағы Қоғамдық сананы жаңғырту бағдарламасын іске асыру жөніндегі ұлттық комиссияның Қазақ тілін латын графикасына көшіру жөніндегі жұмыс тобының 2017 жылы тамыз айында бекіткен әліпбиі негізінде – «ҚАЗАҚ ТІЛІНІҢ ЖАҢА ӘЛПБИИ: Тіл мамандарының ортақ тұжырымы» атты ғылыми-практикалық дөңгелек үстелдің қатысушылары бірауыздан төмендегі Қазақ тілінің латыннегізді әліпбиін қабылдады¹⁰:

A a	Ğ ğ	L l	S s
Ä ä	H h	M m	Ş ş
B b	İ i	N n	T t
Ç ç	I ı	Đ đ	U u

¹⁰ <https://egemen.kz/article/213005-zhanha-alipbige-qatysty-til-mamandarynyh-ortaq-tudgyrymy-talqylandy>

D d	Y y	O o	Ü ü
E e	J j	Ö ö	V v
F f	K k	P p	W w
G g	Q q	R r	Z z

Ескерту 1:

1. [й] дыбысы у әрпімен беріледі.
2. [ї] дыбысының [ы] сыңары ұқсас таңбасымен беріледі.
3. w әрпімен қазақтың төл дауыссыз дыбысы таңбаланады: *taw, sawap*.

Ескерту 2:

Халықаралық практикаға сәйкес, кейбір кірме дыбыстар төл дыбыстарды таңбалайтын әріптермен беріледі. Бұл мәселе арнайы ережемен реттеледі –

4. [i] әрпімен төл сөздерде [і] дыбысы (*ini, kim, til, din*) және кірме сөздерде [и] дыбысы (*ministr, internet* [министр, интернет]) таңбаланады.
5. [u] әрпімен төл сөздердегі [ү] дыбысын да (*ult, tul, tur, Nur-Sultan*), кірме сөздерде кездесетін дауысты [y] дыбысын да (*universitet, prokuratura*) таңбалаймыз.

P.S. Қазақтың этнографиясы мен фольклорінде айшықты да шырайлы теңеу мен афоризмдер аз емес. Сол сөздердің бірі **байлам**¹¹. Қазақ атамыз ұзын-сонар, ит жығыс дау-дамайдан жалығып, тоқ етерін айтқысы келгенде, яки естігі келгенде «байлам, байлам» деп атой салған. Мұны естіген атқамінерлер қалың жұрттың қалауынан қаймығып «байламға» келген. Өстіп күрделі өрілген баудың шешуін тапқан, «тоқ етер» сөзін айтқан. Мұны қара халық қуанса да күйінсе де оңды қабылдап «дауымыз байламын тапты» деп жыраққа шабарман аттандырған. 21-ші ғасырға аяқ басқан шағымызда жаңа қарпімізді сомдап-түгендеп бір «байламға» байлап жер-жаһанға шабарман аттандырармыз ба?!

¹¹Байлам1. бауды буатын бумасы; баулық; біріктіріліп байланған зат, бума. 2. шешім, тоқтам. Байлам жасады – шешімге келді, тоқтам жасады. 99 бет.

Сілтеме жасалған дереккөздер:

Milletlerarası Çağdaş Türk Alfabeleri Sempozyumu. 18-20 Kasım, 1991. Marmara Üniversitesi Yayınları No: 509. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Yayınları: 1. İstanbul, 1992.

Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі. Жалпы ред. басқарған Т. Жанұзақов. Алматы: Дайк пресс – 2008.

<https://dalanews.kz/16201>

<https://www.tarihakli.com/harf-devrimi/>

<http://www.akorda.kz/kz/events/memleket-basshysynyn-uly-dalanyn-zheti-kyry-atty-makalasy>

<https://e-history.kz/kz/contents/view/623>

https://kk.wikipedia.org/wiki/Тәуелсіз_Мемлекеттер_Достастығы

<http://www.akorda.kz/kz/events/memleket-basshysynyn-uly-dalanyn-zheti-kyry-atty-makalasy>

<https://tilalemi.kz/article/1829-.html>

<http://www.akorda.kz/kz/events/memleket-basshysynyn-uly-dalanyn-zheti-kyry-atty-makalasy>

<https://egemen.kz/article/213005-zhanha-alipbige-qatysty-til-mamandarynyh-ortaqtudgyrymy-talqylandy>

TARİH-NÂME-İ BULGAR VE DİL ÖZELLİKLERİ ÜZERİNE KISA BİR DEĞERLENDİRME

*Murat ÖZŞAHİN**

Özet

16. yüzyıl sonrasında şecere türü, İdil-Ural bölgesinde yaşayan Türk topluluklarının sözlü geleneğinde önemli bir yere sahip olur. 19. yüzyılda ise Kıpçak edebiyatında klasik konular devam ederken tarih konusu da ortaya çıkar. 1805 tarihinde yayımlanan Tarih-nâme-i Bulgar ise tarih ile şecere üslubunun birleştiği bir eserdir. Eser, Kıpçak ve Oğuz dil özellikleri göstermektedir. Bu çalışmada eserdeki Oğuz dil özellikleri üzerinde durulmuştur. Oğuz dil özellikleri, ses bilgisi, şekil bilgisi, yazım bilgisi ve söz bilgisi başlıkları altında incelenmiştir. Ses bilgisi ve yazım bilgisi başlığı altındaki örnekler, dönemin özellikleri ile değerlendirildiğinde dikkat çekici bir durum görülmemektedir. Ancak şekil bilgisi ve söz bilgisi altında verilen örneklerde Oğuz dil özelliklerinin daha açık olduğu anlaşılmaktadır. Eserin yazarı Yalçıgul oğlu Tacetdin'in Anadolu'da yaklaşık 16 yıl eğitim alması bu üslubun oluşmasında etkilidir.

Anahtar Kelimeler: Tarih-Nâme-İ Bulgar, Tacetdin Yalçıgul, Oğuz Lehçesi, Kıpçak Lehçesi, Tatar, Başkurt.

A SHORT EVALUATION ON THE LINGUISTIC FEATURES OF TARIHNAME İ BULGAR

Abstract

After 16th century, literary genealogy genre has taken an important place in folk literature of Turkish people who live in Volga Ural region. In the 19th century, issue of history had also occurred while classical themes and subjects in Kipchak literature were still studied. Tarihnama i Bulgar was published at 1805 which comprises combination of history and genealogy wordings. The work shows features of Kipchak and Oguz languages. In this study, Oguz language features were examined. Features were analyzed under the titles of phonology, morphology, orthography, and lexicology. No significant differences were detected when examples in the phonology and orthography titles were evaluated within the context of the Tarihnama i Bulgar era. However, features of the Oguz language appeared more clearly in the examples which under the titles of morphology and lexicology. Yalçıgul's son Tacetdin who is the author of the work lived approximately 16 years in Anatolia. This is very effective on the formation of his wording and style.

Key Words: Tarihnama İ Bulgar. Tacetdin Yalchigul, Oguz Dialect, Kipchak Dialect, Tatar, Bashkir.

* Doç. Dr., Afyon Kocatepe Üniversitesi Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Bölümü, el-mek: mozsahin@hotmail.com

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0003-2135-0985>

0. Giriş

19.yy. başlarında Rus edebiyatı, Avrupa etkisine girmiş ve yeni edebî türlerin varlığı görülmeye başlamıştır. Bir önceki yüzyılda ise ahlakî öğüt türü, en belirgin tür olarak Rus edebiyatında karşımıza çıkarken, bir yandan da tarih yazımı belirir (bk. Bonamour, 2006: 17). Tarih yazımı gibi konuların da dâhil olmasıyla 18 ve 19. yüzyıl Rus edebiyatının türler açısından zenginleştiği söylenebilir. Aynı dönemde Çarlık idaresi altındaki Türk topluluklarının da klasik edebiyatı devam etmekle birlikte zamanla tarih konusu önem kazanmış ve bu dönemden itibaren yeni eserlerin ortaya çıktığı görülmüştür. Elbette, bu eserlerin müellifleri müderrislerdir. Ancak bazı tarih-nâmelerde halk ozanlarınca da derlenip anlatılan şecere türünün özellikleri dikkat çekmektedir. Özellikle 16. yüzyıldan sonra İdil-Ural coğrafyasında var olan tahakküme karşı kendi varlığını kanıtlayabilmek ve yüzyıllardır bulunduğu coğrafyadaki haklarını korumak adına bu tür eserlerin ortaya çıktığı düşünülebilir. Yine boylar arası hâkimiyet alanlarının belirlenmesi ve bu hâkimiyet alanlarındaki hakların muhafazası tarihe ve şecereye dayandırılmıştır. Bu eserler, yaşadıkları coğrafyalarda boyların mülkiyet haklarını işaret etmiş bir vesika; başka bir ifade ile bir nevi tapu vazifesi görmüştür. Yönetenlerin soy bilgisi üzerinden boyların ortaya çıktığı düşüncesi zamanla halk anlatılarına dönüşerek hikâyeleşmiştir. Bunlar içerisinde en bilineni ve mühimi Altın Ordu dönemi edebî mirası olan Cengiz-nâme'dir¹. Süreç içerisinde sözlü bir ürün halini almış ve ozanların üslubuyla yoğrulmuştur. Kimi tarih-nâmeler ise hem yer yer bu destanî şecerelelerden hem de dinî kaynaklardan beslenerek meydana getirilmiş edebî medrese ürünleridir. Bu ürünlerin esas hareket noktasını İdil Bulgarları teşkil etmektedir. İdil-Ural coğrafyasında yaşayan halkların kendi kökenlerini Cengiz İmparatorluğu'ndan daha evvel hüküm sürmüş İdil Bulgarları ile birleştirmelerine bağlı olarak bölgedeki İdil Bulgar vârisleri bu mirasa sahip çıkmışlardır. XIX. yüzyılın son çeyreğinde Şihabetdin Mercânî ile bildiğimiz tarih yazımı, XX. yüzyıldan itibaren ise daha yoğun ele alınmış ve daha bilimsel bir temele dayanmaya başlamıştır.

İdil-Ural bölgesi için Bulgar tarihi denildiğinde ilk, yukarıda da andığımız Ş. Mercânî'nin eserleri akla gelmektedir. XIX. yüzyıl sonlarında görülen bu eserlerde Mercânî'nin temasta bulunduğu Mirza Aleksandr Kâzım Bey, Wilhelm Radloff, İlya Nikolayeviç Berezin gibi şarkiyatçıların etkisi ile akademik tarih bakışının varlığı hissedilmektedir. XIX. yüzyıl başlarında Mercânî'den daha önce bir başka İdil-Uralı düşünür olan Yalçıgul oğlu Tacetdin², 1805 yılında yayımlanan “Tarih-nâme-i Bulgar” veya “Tevarih-i Bulgariyye” adlı eseriyle Bulgar tarihini ve İdil-Ural boy bilgisini anlatmaktadır. Yalçıgul oğlu Tacetdin, İdil-Ural Türk edebiyatı tarihinde Sufi Allahyar'ın *Sebâtü'l-Âcizîn* adlı dinî eserine yazdığı şerh olan *Risâle-i Gazize* (Petersburg, 1817) adlı eseriyle de tanınmaktadır (bk. Abik, 2007).

Yalçıgul oğlu Tacetdin, *Tarih-nâme-i Bulgar*'da Hz. Âdem peygamberden başlayarak Cengiz-nâme'ye ve devamında diğer boy büyüklerini de sayarak kendine kadar bu eseri yazdığını belirtir. Peygamberleri sırasıyla verdikten sonra Türk topluluklarına yer verir ve hemen ardından *İşteki*³'i anlatarak İşteki'nin soyundan geldiğini iddia ettiği Başkurt boylarından bir kısmını anar. Herhangi bir bey veya yöneticiye eserini sunmak maksadında olmadığından eserini soy şeceresi gibi kendisine kadar getirerek sonlandırmıştır. Cengiz Han'a dek sekiz eserden tarihî malumatları derleyip naklettiğini ifade eder. Cengiz Han sonrasında ise Cengiz-nâme ve çeşitli rivayetlerden bilgiler aldığını söyler. Bulgar şehrinin tesisi ve Cengiz Han sonrası boy bilgilerini aktarıp kendi soyuna dair bilgiler veren Yalçıgul oğlu Tacetdin, eserinde açık bir biçimde kendisinin *İşteki* yani Başkurt olduğunu yazmıştır. Eserin son kısmına doğru

¹ Ötemiş Hacı tarafından yazıldığı bilinen ve İlyas Kemaloğlu tarafından yayıma hazırlanan bu Cengiz-nâme nüshası, Taşkent nüshası olup eserin dili genel anlamda Çağatay yazı dili özelliklerini göstermektedir. Eserin künyesi için kaynaklar bölümüne bakınız.

² Başkurt ve Tatar edebiyat tarihlerinde Tacetdin Yaçıgol veya Tacetdin Yalsıgol şeklinde isimlendirilmektedir.

³ Tarihî metinlerde Başkurtları ifade eden bir topluluk adıdır. Başkurtlar için özellikle Kazak ve Kırgızlar arasında bu adlandırma kullanılmaktadır.

babasının hac yolunda kendisini Diyarbakır'a bırakması, orada geçirdiği süre ve sonrasında yeniden bir araya gelmeleri ile beraber tekrar dönüş yoluna geçmeleri, yolun sonuna doğru babasının rahatsızlanması ve vasiyeti, ardından ise ölümünü anlatır. Sonunda ise müderrislik yaptığı yerlerin adını verir. Dört oğlu (sırasıyla Bahaüddin, Celalüddin, Şerefüddin, Gosameddin) ve üç kızı (sırasıyla Bibi-Nefise, Gezize, Bibi-Cemile) olduğunu iki oğlunun kendisi gibi imam olarak yaşadığını belirtir.

Yalçıgül oğlu Tacetdin, boy bilgilerini aktarırken yer yer kimi boy ve yer adlarının anlamları ile etimolojilerini de verir. Örneğin *Bulgar* adının Yunan lügatinde 'güzel koku' ve 'ağaçlı ve deryalı' demek olduğunu söyler ki şehrin adının da buradan geldiğini iddia eder. Benzer şekilde *Komi* etnoniminin halk etimolojisini de verir: ...*Kuştaymas atan Seydeş ile birlikte ava çıktıklarında dört kunduz öldürmüş. Bunlardan birini çalıp kuma gömmüş. Bu yüzden onu ve onun neslini Komi eylisi diye anarlarmış...* (Galautdinov, 1998: 191) diyerek *Komi* etnonimini *kum* sözü ile yakıştırır.

Yalçıgül oğlu Tacetdin, Bulgarların nasıl Müslüman olduklarını İmam Çelebi'nin *Tevarih-i Hirmiz*'inden naklederek verdiğini belirtir. Bu, İdil-Ural ve genel anlamda Türk halk anlatılarının bütün özelliklerini taşıyan bir rivayettir. Rivayete göre; Hz. Peygamber tarafından üç sahabe (Zöbeyir, Hantıl, Gebdirrahman) bu coğrafyada tabiplik yapmak üzere vazifelendirilir ve onlara yardımcı olması için üç sahabeye üç nesne verir. Bunlar; divit, asa ve bir hırkadır. Üç sahabe, Bulgar diyarına giderler ve bu diyarda hasta olan Bulgar Hanı'nın kızını iyileştirmek üzere davet edilirler. Ancak iyileştirmenin şartı olarak hanın İslam'ı kabul etmesini isterler. Bulgar Hanı'nın kızını iyileştirmek için bu üç nesneyi kullanırlar ve peygamber mucizesiyle bu üç nesne yardımıyla kuru olması gereken bir dönemde yemyeşil çıkan kayın ağacının yaprakları ile bir demet yaparlar. Felç olan han kızını hamamda bu kayın demeti ile hafifçe vurarak sağlığına kavuştururlar. Han ve mahiyeti İslam'ı kabul eder. Sahabe Zöbeyir ise Hz. Peygamber'in verdiği asaya dayanarak hutbe okur. Daha sonra kız, sahabe Hantıl ile evlenir ve Hantıl, Bulgar diyarında kalır (Galautdinov, 1998: 184-187). Günümüzde İdil-Ural coğrafyasında müftülük ve dinî liderlik temsili olarak asanın kullanılması da bu rivayet ile ilişkilendirilir.

Tarih-nâme-i Bulgar'ın içeriğine dair kısa bilgilerden sonra asıl konumuz olan eserin dil özelliklerine göz atalım.

Bu yakın dönem Kıpçak yadigârlarından olan eser üzerine ünlü âlim İsmöhemet G. Galautdinov'un müstakil bir çalışması bulunmaktadır. El yazma eserler uzmanı olan Galautdinov, aynı zamanda doktora çalışması da olan *Tarih nama-i Bulgar Tacetdina Yalçıgulo* (Ufa, 1998) adlı eserini beş bölüm altında incelemiştir. İlk bölüm, el yazması bu yadigâr hakkında bilgileri içerir. İkinci bölümde ise metin dil bilim bağlamında analizler ve tasnifler yapar. Üçüncü bölümde yazı ve ses ilgisini inceler. Burada eserin orfografik özelliklerini belirler. Dördüncü bölümde eserin şekil bilimsel değerlendirmesini verir. Bu başlık altında isim, zamir, sayı adları, sıfat, zarf, fiil, eylemsiler, sıfat fiiller, edatlar, ünlemler incelenmiştir. Son bölümde ise söz varlığı ele alınmıştır. Genel söz varlığı ile birlikte özel ad bilgisine de yer vererek bunları ayrı ayrı başlıklar altında değerlendirmiştir.

Biz de bu çalışmamızda Galautdinov'un eserinde derin bir şekilde değinilmeyen bazı noktaları, üzerinde biraz daha durarak değerlendireceğiz. Bu değerlendirmeyi basit bir biçimde ses bilgisi, şekil bilgisi, yazım bilgisi ve söz bilgisi olmak üzere dört başlık altında gerçekleştireceğiz.

1. Ses Bilgisi Özellikleri

Türk lehçelerinin karakteristik ses denklikleri açısından bakıldığında birkaç noktaya temas etmek mümkün. Söz başı *k-* ~ *g-* ses denkliğinde tereddütsüz Kuzey ve Doğu Türkçesinin özelliği olan *k-* biçimindedir: *kiltür-* "getirmek", *kil-* "gelmek", *küç-* "göçmek" gibi.

Aynı şekilde söz başı *t- ~ d-* denkleğinde *t-* biçimli şekillerin daha çok tercih edildiğini söyleyebiliriz. Yer yer *d-* biçimli şekiller de görülmektedir. Ancak geneli alıntı olmakla birlikte bunların sayısı sınırlıdır: *degül* “değil”, *di-* “demek”, *diñgöz* “deniz” gibi.

Oğuz, Kıpçak ve Karluk lehçelerinin fonetik karakterlerinden biri de söz başı *b- ~ m-* ses denkleğidir. Metnin genelinde Batı Oğuz lehçelerinde olduğu gibi *b-* biçimli örneklerin daha fazla olduğu anlaşılmaktadır: *ben, biñ...* Metinde birinci teklik zamiri bekleneneği üzere *men* olarak değil, *ben* şeklinde kullanılmaktadır.

Söz başı *b-* sesinin ikincil değeri olarak ortaya çıkan söz başı *v-* biçimli kelimeler de oldukça yoğun görülmektedir. Öyle ki bazı sözlerin hem *b-* hem de *v-* biçimli şekilleri bir arada yer almaktadır: *bar⁻¹ ~ var⁻⁷, bir⁻⁶ ~ vir⁻⁵, bar¹ ~ var⁵* gibi. Her bir örnek üzerinde verilen rakamlar metinde geçen sayılarını göstermektedir. Bu veriye göre; *v-*’li şekiller sayıca daha fazladır. *b*’li biçim ise ince ünlülü sözde az bir farkla sayıca fazla çıkmaktadır. Bu verilere bakarak söz başı *b- ~ v-* ses denkleğinde Yalçigul oğlu Tacetdin’in Oğuz lehçesine daha yakın olduğunu söyleyebiliriz.

2. Şekil Bilgisi Özellikleri

Şekil bilgisi özelliklerinde yapımlık ekler açısından aynı dönemde kullanılan lehçeler arasında belirgin ve dikkat çekici bir farklılık görülmemektedir. Bundan dolayı ek tercihlerindeki farklılıkların daha yoğun görüldüğü çekimlik ekler ele alınmıştır.

2.1. İsim Çekim Ekleri

İdil-Ural edebiyat tarihlerinde ve başka kaynaklarda Kıpçak dil yadigârları arasında gösterilen eserde tarihî ve çağdaş Kıpçak dil özelliklerinin yanı sıra, Oğuz dil özelliklerinin de görüldüğünü Galautdinov da belirtmektedir (1998: 93). Durum eklerine bakıldığında belirtme ve yönelme durumunun hem Batı hem de Doğu Türkçelerinin her ikisinin de özellikleri görülmektedir. Ayrılma ekinde ise +DAn ekinin yanı sıra +DIn biçim biriminin de varlığı görülmektedir: *ka*+n+din* “nereden”, *ül-dök+ë+n+din* “öldüğünden”, *Kolgali+din* “Kulgali’den”, *donya+din* “dünyadan”... Bu durum, Çağataycanın bir etkisi olarak da değerlendirilmektedir. Çekim ekleri konusunda Kuzey ve Doğu Türkçesinin özgü eklerinden olan ilgi eki, +nİñ biçiminin dışında başka bir şekille karşımıza çıkmamaktadır.

Ayrıca eşitlik çekiminde Eski Anadolu Türkçesi döneminde sıklıkla karşılaştığımız +çİlAyIn biçim birimi tespit edilmektedir: *běz+çēleyēn*.

2.2. Fiil Çekim Ekleri

Fiil çekim eklerinin genel olarak dönemin ve coğrafyanın dil özelliklerini yansıttığını söylemek mümkün. Ancak öğrenilen geçmiş zaman çekiminde –GAn biçim birimini beklerken neredeyse istisnasız bir biçimde Oğuzcanın biçim birimi olarak kabul edilen –mİş eki görülür: *kil-mēş-ler* “gelmişler”, *it-mēş-ler* “etmişler”, *ir-mēş* “imiş”, *yēber-mēş* “göndermiş”... Bugünkü Kıpçak lehçelerinde –mİş eki, çekimlik değil, çok aktif olmayan yapımlık bir unsur olarak kullanılmaktadır: *tor-mış* “hayat”, *yaz-mış* “kader”... Dolayısıyla ekin günümüzdeki kullanışı, Tarih-nâme’de karşımıza çıkan kullanımla aynı değildir. Aynı şekilde sıfat-fiil eklerinden –An ve –dIk biçim birimlerinin de eserde sıklıkla kullanıldığı görülüyor: *kiltür-me-y-en, kal-an, ul-dık+tan ötrü, ir-dük+de, it-dük+ë, eyle-dök+ë+n+de, de-dök+ë+n+den, kil-dük+i, bir-dük+i, ül-dök+ë+n+din, çık-dık-+ı+mız...*

3. Yazım Bilgisi Özellikleri

Galautdinov, eserinin sonunda Tarih-nâme-i Bulgar'ın telif nüshasının tıpkıbasımına da yer vermiştir. 16 varak olarak verilen tıpkıbasımda varakların her biri numaralandırılmış; ön ve arka yüzleri varak numarasının yanında a ve b olmak üzere işaretlenmiştir. Metnin imlasında her bir sesin ve biçim birimin nasıl karşılandığını burada değerlendirmeye almayacağız. Yalnızca imla ve transkripsiyon konusunda dikkatimizi çeken birkaç noktaya değineceğiz. Ayrıca Galautdinov'un çalışmasında ayrıntılı olarak eserin yazım bilgisi incelemesinin yapıldığını söyleyebiliriz.

Eserin transkripsiyonunda *boyordo* biçimiyle verilen ve Başkurt Türkçesinin ses karakteristiği ile tamamen uyumlu halde görülen şeklin telif nüshada *بيوردي*, yine *hökömönde* biçimiyle transkripsiyonu verilen sözün *حکمنده* şeklinde olduğu görülmektedir. Söz konusu transkripsiyonların metnin geneline bakıldığında Başkurtçanın ilerleyici yuvarlaklaşma özelliğinde olma ihtimali düşük görünmektedir. Yine *اوچون* (*üçün*) biçiminde imla edilmiş olan sözün transkripsiyonda *öçön* biçimiyle tüm hecelerde tam yuvarlak olarak verilmiştir.

Çağatay Türkçesi imlasında tüm ünlülerin işaretlenmesi tercihi, telif nüshada karşımıza çıkmaz. Hatta kimi eklerin yazımında klasik Osmanlı imlası kurallarının kullanıldığı anlaşılmaktadır. Genel anlamda Batı Türkçesinin imla özelliklerinin belirgin olarak görüldüğünü ifade edebiliriz⁴.

4. Söz Bilgisi Özellikleri

Eserin söz varlığı hem Oğuz hem de Kıpçak özellikleri göstermektedir. Örneğin; en temel karakteristik özelliklerden olan *ol-* ve *bol-* fiillerinin kullanımı konusunda her iki örnekle de karşılaşılmaktadır. Ancak *ol-* fiili (Galautdinov'un metninde *ul-* biçiminde çeviri yazısı yapılmıştır) *bol-* (çeviri yazıda *bul-* biçimindedir) fiiline oranla daha fazla tercih edilmiştir. Metinde *bol-* fiili 17 defa kullanılırken *ol-* fiili 68 kez kullanılmıştır. Ayrıca dönüşlülük zamiri olarak beklenen *öz* zamiri yerine *kendi* zamirinin kullanıldığı tespit edilmektedir. Kıpçak lehçelerinde bugün de kullanılan *küp* zarfı metinde yalnızca üç kez; Oğuz Türkçesinde kullanılan *çok* zarfı ise yedi defa geçmektedir.

Metinde bugünkü Kıpçak lehçelerinde kullanılan ve yine Batı Türkçesi ile aralarında karakteristik bir fark oluşturan *tap-* “bulmak”, *ķara-* “bakmak”, *yēber-* “göndermek” eylemlerinin birer kez yer aldığı görülür. Buna karşın Kuzey Türk lehçelerinde bugün pek karşımıza çıkmayan *eyle-* fiilinin 24 kez kullanıldığını tespit ediyoruz.

Edatlar konusunda da bugünkü Türk lehçelerinin tercihlerinin farklılaştığını biliyoruz. Batı Türkçesinin bağlama edatı olarak kullandığı *ile(n)*, eserde sekiz kez yer bulmuştur. Bugünkü Doğu ve Kuzey Türk lehçelerinde de farklı fonetik değişimlerle birlikte kullanılmaya devam eden *bērlen* “ile” bağlama edatının ise yalnızca bir kez kullanıldığı tespit edilmiştir.

Bunlar dışında metnin söz varlığı, genel olarak Türk dilinin ortak söz varlığından oluşmaktadır.

Çalışmanın başında da belirttiğimiz üzere Yalçıgül oğlu Tacetdin'in kaleme aldığı bir diğer eser olan *Risale-i Gazize*'de de yukarıda belirttiğimiz dil özelliklerinin bir kısmı görülmektedir (krş. Abik, 2007; İlyasova, 2010).

⁴ A. D. Abik, *Risale-i Gazize*'nin imla özellikleri konusunda karşılaştırmalı ve oldukça ayrıntılı bir inceleme sunmaktadır. Aynı yazarın kaleminde çıkan iki ayrı eser olsa da benzer dil özellikleri göze çarpmaktadır. Tekrara düşmemek üzere burada söz konusu imla özelliklerine değinilmemiştir.

Sonuç

Yazılı edebî eserler, İdil-Ural edebiyat tarihinde kaynaklarına göre Ahmet Temir tarafından sınıflandırılmıştır. Temir'e göre Kazan ve çevresindeki el yazmaları ve teksirler ile 1711'den itibaren Petersburg, 1800'den itibaren Kazan'da basılan eserler; 1. Yerli eserler, 2. Türkistan menşeli eserler, 3. Osmanlı menşeli eserlerdir (Temir 1998: 235). Yalçıgul oğlu Tacetdin'in bu eseri, yerli olmakla birlikte Oğuz dil özelliklerinden hayli örnek barındırmaktadır.

19. yüzyıl başında Yalçıgul oğlu Tacetdin'in kaleminden çıkan Tarih-nâme-i Bulgar, yukarıda da andığımız dil özellikleri ile dikkat çekmektedir. Eser, Tatar ve Başkurt edebiyatlarının her ikisinde de yer bulmaktadır. Hatta eser üzerinde yer yer küçük kısır tartışmalar da olmaktadır. Bu tartışmalar, daha çok eserin yazı dilinin Kıpçak özelliklerine bakıp içerisinde günümüz Başkurt lehçesinin dil özelliklerinin görülmeyişine dayanarak metni Tatar edebiyatı temelinde değerlendirmekle başlar. Bunun yanı sıra yazarın bağlı olduğu topluluğu *İşte* (Baskurt) olarak belirtmesi neticesinde eserin Başkurt edebiyatı ürünü olduğu iddiasıyla sürer. Kanaatimizce 20. yy. başlarında ortaya çıkan mahallileşme akımları sonucunda bugünkü anlamda Tatar ve daha sonra Başkurt edebiyatları ürünlerini görmek ve bunlardan bahsetmek mümkündür. Bu tarihten öncesi için ortak bir İdil-Ural edebiyatı ve genel Türk edebî geleneğinden uzak olmayan bir İdil-Ural edebî geleneğinden söz etmek gerekir. Bu bakış açısıyla Yalçıgul oğlu Tacetdin'in Tarih-nâme-i Bulgar adlı eseri, Kıpçak edebî sahası içerisinde İdil-Ural edebiyatı dönemine aittir.

Eserin dili ile ilgili yukarıda verdiğimiz özellikler, geç bir dönemde Kıpçak ve Oğuz özelliklerinin bir arada olduğunu göstermektedir. Taymas'a göre '18 ve 19. yüzyıl İdil boyunda ilkin el yazmaları sonra 19. yüzyıl başında Arap harfleri ile basım yapan matbaa açılınca basılan dinî ve tarihî edebiyat niteliğindeki eserlerde kullanılan dil, Çağatayca ve Osmanlıca kitap dilleri ile biraz Kazan konuşma dilinden alınan sözlerden kurulan bir dildir' (Abik, 2007: 33'den; Taymas, 1966: 133).

A. D. Abik'in satırlarında karşılaştığımız Tatar edebiyat tarihçileri Aziz Ubeydullah ve Ali Rahim'in Risale-i Gazize'nin dilinin saf Tatarca olmadığı, Çağatay ve Osmanlıca tesiri ile yapılan önceki edebî dil (2007: 31) olduğu ifadeleri, dönem için kabul edilmiş genel bir görüştür.

Yalçıgul oğlu Tacetdin, babasının hac yolculuğu sırasında yanındadır. Babası, onu Diyarbakır'da eğitim alması için bırakır⁵. 14 yıl burada bir medresede eğitim alır. Ardından İstanbul'a gider ve orada babasıyla tekrar buluşur. Burada da 2 yıl kalır. Sonra babası ile İdil-Ural'a doğru yola çıkar. 16 yıl boyunca Osmanlı Türkçesi ile medrese eğitimi alan Yalçıgul oğlu Tacetdin'in eserinde de bu eğitimin bir sonucu olarak Batı Türkçesinin özellikleri görülecektir. Bu bağlamda Tarih-nâme-i Bulgar bir Kıpçak eseri olmakla beraber, eserdeki Batı Türkçesi unsurları, müellifinin aldığı eğitimin bir neticesi olmalıdır. Nitekim A. D. Abik de

⁵ Yalçıgul oğlu Tacetdin'in 1768 yılında doğduğu bildirilmektedir. Ayrıca 13 yaşında babası tarafından Diyarbakır'a bırakıldığı ve 14 yıl burada kaldığı ifade edilmektedir. Bu bilgiler ışığında Tacetdin'in 1781 yılında Diyarbakır'a gelmiş olması ve 14 yıl burada kaldığına göre 1795 yılında buradan ayrılıp İstanbul'a geçmiş olması gerekiyor. Ancak A. Salihov'un ifadelerinde 1773-1775 yıllarında Salavat Yulayev ayaklanması sırasında babası ile birlikte memleketlerinden ayrılmak zorunda kaldıkları, 1785-1787 senelerinde ise İstanbul'da buluştukları belirtilmektedir (2012: 2599). Ayrıca yazarın 1827 yılında öldüğü nakledilmektedir (Abik, 2007: 31). Fakat Başkurt kaynaklarının pek çoğunda 1838 yılında vefat ettiği ifade edilmektedir. Bilgiler ve tarihler konusunda bir tutarsızlığın olduğu görülmektedir. Ayrıca Aziz ve Rahim Bey'lerin edebiyat tarihlerinden nakledildiğine göre Mercânî, *Müstefâdü'l-Ahbar Fi Ahval-i Kazan ve Bulgar* adlı eserinde Yalçıgul oğlu Tacetdin için "aslı bilâd-ı ecnebiyyeden olup bu bilâda ve rud u başgurt divanlarında yazılıdır" kaydı düşülmüştür (Abik, 2007: 31). Ancak Mercânî'nin eserinde böyle bir kayda rastlanmamıştır.

Risale-i Gazize'nin dil özellikleri konusunda yazarın Osmanlı sınırları içerisinde kaldığı uzun yılların önemine dikkat çekmektedir (Abik, 2007: 42).

Eserin yazılış sebebi üzerinde de düşünmek gerekir. Yalçıgul oğlu Tacetdin, Hz. Âdem'den başlayarak Çengiz-nâme'ye ve ardından gelen ataları sayarak kendine kadar bu silsileyi ulaştırdığını söyler. İdil-Ural'da kendi şeceresini anlatmak amacıyla eserini yazmış olabileceği gibi, Diyarbakır medresesinde eğitim aldığı sırada kendi neslini, Bulgar halkını ve İdil-Ural boy bilgisini tanıtmak amacıyla da yazmış olabilir.

Kısaltmalar

bk. : Bakınız

krş. : Karşılaştırınız

Kaynaklar

ABİK A. D. (2007). Sebâtü'l-Âcizîn'in Kazan Sahasında Bir Şerhi: Risâle-i Azîze, *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi*. Cilt 4, Sayı 4, s. 28-44.

BONAMOUR J. (2006). *Rus Edebiyatı*. Ankara: Dost Kitabevi Yayınları.

İLYASOVA G. R. (2010). "Risala-i Gaziza" i "Sabat Al-Gadjizin" Kak Pamyatniki Tyurki Uralo-Povoljya i Sredney Azii, *Problemi Vostokovedeniya* 3 (49), 48-55.

GALAUTDİNOV İ. G. (1998). *Tarih-nama-i Bulgar Tadjetdina Yalçıgulova*. Ufa: Kitap.

ÖTEMİŞ HACI (2018). *Çengiz-Nâme*. Haz. İlyas Kemaloğlu, Ankara: Türk Tarih Kurumu.

SALİHOV A. (2012). Mahacir Başkurtların Türkiye'deki ve Diğer Ülkedeki Faaliyetleri, 38. ICANAS (Uluslararası Asya ve Kuzey Afrika Çalışmaları Kongresi) 10-15 Eylül 2007 Ankara. *Bildiriler V. Cilt Tarih ve Medeniyetler Tarihi*, s. 2593-2606.

TAYMAS A. B. (1966). *Kazan Türkleri*. Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları.

TEMİR A. (1998). *Kuzey Türkleri Edebiyatı*. Türk Dünyası El Kitabı 4. Cilt Edebiyat (Türkiye Dışı Türk Edebiyatları). Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları.

شەرقىي تۈركىستاندىكى مەنبەلەردە بەزى ئۇچۇرلارنىڭ خاتا ياكى كام بېرىلگەنلىكى بىلەن مۇناسىۋەتلىك بىر
مىسال - نەخمەت كامال ھەققىدىكى ئۇچۇرلار

Raile ABDULVAHİT KAŞGARLI*

قىسقارتىلما

شەرقىي تۈركىستاندا نەشر قىلىنغان بەزى مەنبەلەردە نەخمەت كامال بىلەن مۇناسىۋەتلىك بەزى ئۇچۇرلارنىڭ توغرا بېرىلمىگەنلىكى بايقالدى. ئۇنىڭ ئۈستىگە بۇ كىشى ھەققىدە بېرىلگەن ئۇچۇرلارنىڭ تولۇق بولمىغانلىقى سەۋەپلىك، ئۇنىڭ ئۇيغۇر مىللىي مائارىپى تارىخىدا تۇتقان ئورنى، ئازا ئېنىق بولمىدى. بۇ ماقالىدا نەخمەت كامالنىڭ ھاياتىنى قىسقىچە تونۇشتۇرغاندىن كېيىن، ئۇنىڭ شەرقىي تۈركىستاندىكى مەنبەلەردە تىلغا ئېلىنىشىنىڭ سەۋەپلىرىنى، تولۇق ياكى توغرا بېرىلمىگەن ئۇچۇرلارنىڭ قايسى ئۇچۇرلار ئىكەنلىكىنى، بۇ خاتالىقلارنىڭ سادىر بولۇش سەۋەپلىرىنى ۋە مۇشۇنداق خاتالىقلاردىن ساقلىنىش ئۈچۈن نېمىلەرنى قىلىش كېرەكلىكىنى قىسقىچە بايان قىلىشقا تىرىشىمىز. مەزكۇر ماقالىدا، مەتبۇئاتلاردا بېسىلغان ۋە تېما بىلەن مۇناسىۋەتلىك ماتېرىياللارنىڭ مەزمۇنىغا قارىتا، سېلىشتۇرۇش ۋە تەھلىل قىلىش مېتودى ئىشلىتىلگەن. خاتا ئۇچۇرلارغا بىر مىسال كۆرسىتىش ئارقىلىق، ئۇچۇرلارنىڭ توغرا ۋە تولۇق بولۇشىنىڭ ئەھمىيىتىنى تەكىتلەش، ئۇچۇر مالىمانچىلىقى مەسىلىسىگە بولغان دىققەت-ئېتىبارنى قوزغاش مەقسەت قىلىندۇ.

ناچقۇچلۇق سۆزلەر: نەخمەت كامال، ئۇيغۇر مىللىي مائارىپى، ئۇچۇر مالىمانچىلىقى

DOĞU TÜRKİSTAN'DAKİ KAYNAKLARDA BAZI BİLGİLERİN YANLIŞ VEYA EKSİK VERİLMESİYLE İLGİLİ BİR ÖRNEK-AHMET KEMAL HAKKINDAKİ BİLGİLER

Özet

Doğu Türkistan'da yayımlanan bazı kaynaklarda, Ahmet Kemal ile ilgili bazı bilgilerin doğru olarak yer almadığı tespit edilmiştir. Ayrıca bu kişi hakkında verilen bilgilerin tam olmaması nedeniyle, onun Uygur millî eğitim tarihindeki yeri de netliğe kavuşmuş değildir. Çalışmada; Ahmet Kemal'in hayatı kısaca tanıtıldıktan sonra, Doğu Türkistan'daki kaynaklarda dile getirilmesinin nedenleri, doğru veya tam verilmeyen bilgilerin hangi bilgiler olduğu, bu yanlışların ortaya çıkış nedenleri ve bu gibi yanlışların önüne geçmek için neler yapılması gerektiği kısaca açıklanmaya çalışılacaktır. İşbu yazıda, konuyla ilgili basılı kaynaklara yönelik içerik karşılaştırma ve analiz yöntemi uygulanmıştır. Amaç, yanlış bilgiler doğrultusunda gösterilen bir örnek aracılığıyla, bilgilerin doğru ve tam verilmesinin önemini vurgulamak ve bilgi kirliliği meselesine dikkat çekmektir.

Anahtar Kelimeler: Ahmet Kemal, Uygur Millî Eğitimi, Bilgi Kirliliği

AN EXAMPLE REGARDING INABILITY OF PROVIDING SOME EXACT AND COMPLETE INFORMATION IN SOURCES IN EAST TURKESTAN INFORMATION ON AHMET KEMAL

Abstract

It has been detected that some information regarding Ahmet Kemal was not provided right and exact in some resources published in East Turkestan. Furthermore, the place of this person in the history of Uyghur national education is not clear due to the lack of the information provided regarding Ahmet Kemal. In the study, life of Ahmet Kemal will be introduced in short,

* Doç. Dr., İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Bölümü, el-mek: railekasgarli@gmail.com

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0003-1905-2022>

the reasons behind uttering him in the resources in East Turkestan, the wrong or lacking information, the reasons behind arising of such mistakes and the measures to be taken to prevent such mistakes will be indicated. In this paper, content comparison and analysis methods regarding printed resources have been used concerning the matter. The purpose of the paper is to emphasize the importance of providing exact and complete information through an example shown in terms of misinformation and attract attention to info-pollution.

Key Words: Ahmet Kemal, Uyghur National Education, Info-Pollution.

كىرىش

شەرقىي تۈركىستان، سىياسىي جەھەتتىن جۇڭگو (خىتاي دۆلىتى) نىڭ مۇستەملىكىسىدە ۋە باشقۇرۇش دائىرىسىدە تۇرۇۋاتقانلىقى ئۈچۈن خەرىتىدە بۇ دۆلەتنىڭ چېگرىسى ئىچىدە كۆرسىتىلگەن، ھۆججەتلەردە «شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونى» دەپ بېزىلغان، لېكىن كۈندىلىك تۇرمۇشتا «شىنجاڭ» دەپ ئاتىلىۋاتقان قەدىمىي تۈرك¹ يۇرتىدۇر. ھازىر بۇ جايدا ئۇيغۇر، ئۆزبەك، قازاق، قىرغىز، تاتار، سالۇر قاتارلىق تۈرك قەۋمىگە مەنسۇپ خەلقلەر بىلەن بىرگە، بۇ قەۋمگە مەنسۇپ بولمىغان باشقا مىللەتلەرمۇ ياشىماقتا. شەرقىي تۈركىستاندا 1949-يىلى % 7.5 نىسپىتىدىكى خەن (خىتاي) مىللىتىنىڭ نوپۇسى ھازىر % 40 كە يەتكەن، شۇ يىلى % 75 بولغان ئۇيغۇر نوپۇسى ھازىر % 46 كە چۈشۈپ قالغان (داغچى، كەسكىن 2013: 26).

جۇڭگونىڭ شەرقىي تۈركىستاننى تولۇق مۇستەملىكە قىلىشى، 1949-يىلىدىن كېيىن ئەمەلگە ئاشقان. جۇڭگونىڭ 1950-يىلىدىن ئېتىبارەن «يەر ئىسلاھاتى» بىلەن باشلىغان ئاسسىمىلياتسىيە سىياسىتى، «بىرلىك مىللەتچىلىككە قارشى تۇرۇش»، «پانئۆزبېكچىلىككە قارشى تۇرۇش»، «پانئۆزبېكچىلىككە قارشى تۇرۇش»، «پانئۆزبېكچىلىككە قارشى تۇرۇش» قاتارلىق پەرقلىق نىسەم ۋە رامكىلار ئاستىدا جارى قىلدۇرۇلۇپ، «مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى» نىسەملىك ھەرىكەت بىلەن ئومۇمىي جەھەتتىن مۇۋەپپەقىيەت قازانغان. چۈنكى بۇ سىياسىي ھەرىكەتلەر جەريانىدا، ئاۋۋال ئۇيغۇر قاتارلىق يەرلىك تۈرك خەلقىنىڭ مال-مۈلكىنى مۇسادىرە قىلىپ ئىقتىسادىي كۈچىنى ئاجىزلاشتۇرۇش، ئاندىن مىللىي ۋە دىنىي كىملىكىنى چەتكە قېقىپ، بۇ خىل ھىس-تۇيغۇغا ئىگە بولۇشنىڭ خاتالىق ۋە گۇناھكارلىق بولدىغانلىقى ھەققىدىكى كۆز قاراشقا كۆندۈرۈش، زىيالىيلارنى كۆللىكتىپ ھالدا جازالاش ۋە يوقۇتۇش، قەدەممۇ قەدەم مۇۋەپپەقىيەتلىك ھالدا ئەمەلىيلەشكەن. جۇڭگونىڭ ئاسسىمىلياتسىيە سىياسىتى، بۈگۈنكى كۈندە دۆلەتنىڭ كۈچلىنىشى بىلەن پاراللېللىك كۆرسىتىپ، بۇرۇنقىدىن تېخىمۇ قەيە ۋە تېخىمۇ ۋەھشى بىر تۈس ئالدى.

جۇڭگو، يېقىنقى ئىككى يىلدىن بېرى «تېررورىزمغا قارشى كۈرەش»، «ئىككى يۈزلىمىچىلىككە قارشى كۈرەش»، «يېغىۋېلىش لاگېرى»، «قايتا تەربىيەلەش لاگېرى» دېگەن نىسەملەر بىلەن ئۇيغۇر ۋە باشقا تۈرك خەلقلەرگە قاراتقان ئىرقىي ۋە مەدەنىيەت قىرغىنچىلىقىنى، ھەم دۆلەت ئىچىدە ئۆز پۇقرالىرىغا ھەم خەلقئارا جامائەتچىلىككە، قانۇنلۇق، ھەقىقەت ۋە پەيدىلىق بىر سىياسەت قىلىپ كۆرسىتىشكە تىرىشماقتا. ئۇيغۇرلارنى پۈتۈنلەي تىز پۈكتۈرۈشنىڭ چارسىنى ئۇلارنىڭ كىملىكىنى يوقۇتۇۋېتىشتە ئىزدىگەن جۇڭگو، ئۇيغۇرلارنىڭ ئىسلامىي كىملىكى بىلەن تۈركلۈك (ئۇيغۇرلۇق) كىملىكىنى يوقۇتۇپ تاشلاش ئۈچۈن، ئۇيغۇر تىلىنى چەكلەش، مىللىي مائارىپنى ئەمەلدىن قالدۇرۇش، زىيالىيلارنى كومپارتىيەنى ھىمايە قىلىشۇن ياكى ھىمايە قىلمىسۇن قاراقوبۇق تۇتقۇن قىلىش، بالىلارنى ماگىتورت² قىلىپ يېتىشتۈرۈش قاتارلىق پىلان-پىروگراممىلارنى ئوچۇق-ئاشكارا، ئومۇميۈزلۈك ۋە ھەددىدىن تاشقىرى شوۋىنىزىملىق ئىدىئولوگىيە بىلەن يۈرگۈزۈشكە باشلىدى. 1949-يىلىدىن بۇرۇن گومىنداڭ ھۆكۈمىتى ئۇيغۇرلارنى نادان قالدۇرۇپ باشقۇرۇش سىياسىتى يۈرگۈزگەن (جېڭ 2003: 11-16؛ ئەمىزى، 1990: 131-132) بولسىمۇ شەرقىي تۈركىستاننى جۈملىدىن ئۇيغۇر جەمئىيىتىنى پۈتۈنلەي ئۆز ئىلكىگە ئالالمىغان ئىدى. شەرقىي تۈركىستانلىقلار، ئومۇمىي قىسقا بولسىمۇ 1933-يىلى (رېن، ھوشۇر 2014: 156) ۋە 1944-يىلى (رېن، ھوشۇر 2014: 165) مۇستەقىل دۆلەت قۇرغان، ئۆزلىرىنىڭ كۈچى بىلەن مىللىي مائارىپنى قانات يايدۇرۇش ئۈچۈن پۇرسەت يارىتىپ، مەلۇم دەرىجىدە ئۇنۇم ھاسىل قىلغان ئىدى (تالىپ 1990: 69-108).

جۇڭگونىڭ شەرقىي تۈركىستانلىقلار ئۈچۈن ئىجرا قىلىۋاتقان سىياسىتىنىڭ نىشانى، ئۆزىگە ئوخشىمىغان خەلقلەرنى ئاسسىمىلياتسىيە قىلىپ يوقۇتۇش بىلەن بىرگە ئەسلىي نىشانى بولغان ئوتتۇرا ئاسىيا ئارقىلىق غەربكە يېيىلىش ۋە «بىر بەلۋاغ

¹ «تۈرك» كېلىمىسى ئادەتتە ئىككى مەنىدە ئىشلىتىلىدۇ. 1) تار مەنىدە: ئوسمانلى ئىمپېرىيەسىنىڭ پۇقرالىرىنى ۋە بۇ ئىمپېرىيەنىڭ چۆكۈش باسقۇچىدا ئىمپېرىيەگە قاراشلىق مەركىزىي جۇغراپىيەلىك ئورۇندا قۇرۇلغان تۈركىيە جۇمھۇرىيىتى دۆلىتىنىڭ پۇقرالىرىنى كۆرسىتىدۇ. 2) كەڭ مەنىدە: تۈرك نىرقىغا مەنسۇپ بولغان ۋە 19-ئەسىردە سىياسىي كۈچىنى ۋە سىياسىي ھۇقۇقىنى تارقۇتۇپ قويغانلىقى سەۋەبلىك ئۇيغۇر، ئۆزبەك، قازاق، قىرغىز، تۈركمەن، تاتار، بۇغۇر، سالۇر دېگەنگە ئوخشاش پەرقلىق بوي نىسەملىرىنىڭ مۇمكىنقەدەر گەۋدىلەندۈرۈلۈشى نەتىجىسىدە، رۇسىيە ۋە خىتاي قاتارلىق نىستىلاجى دۆلەتلەر تەرىپىدىن «ئايرىم مىللەت»، «ئازسانلىق مىللەت» دەپ ئاتالغان خەلقلەرنى كۆرسىتىدۇ. بۇ يەردە كەڭ مەنىدە ئىشلىتىلگەن.

² ماگىتورت: داڭلىق يازغۇچى چىنگىز ئايمىتاۋنىڭ ئەسەرلىرى ئارقىلىق ئومۇملاشقان بىر تېرىم بولۇپ، «ئەسلىدىن تانغان، دۈشمىنى ئۈچۈن پۈتۈن غەيرىتى بىلەن ئىشلەيدىغان ۋە ئىش-ھەرىكىتىنىڭ ئۆز ئانىلىسىگە، ئۆز خەلقىگە قانچىلىك نېغىر بالايى-ئاپەتلەرنى ئېلىپ كېلىدىغانلىقىنى ناگىر المايدىغان، مەنئى جەھەتتىن قۇللۇقنى پۈتۈنلەي قوبۇل قىلغان كىشى» دېگەن مەنىدە ئىشلىتىلىدۇ.

بىر يول» ئىش پىلانىنى ئوڭۇشلۇق تۈگىتىپ، دۇنياغا ھاكىم بولۇشتۇر. چۈنكى شەرقىي تۈركىستاننى ئۆز ئىچىگە ئالغان چېگرىداش تۈرك دۆلەتلىرى، جۇڭگونىڭ غەربكە ئېچىلغان بىر ئىشىكى بولۇپ، جۇڭگونىڭ ستراتېگىيەلىك خاممادە بازىسى بولۇش بىلەن بىرگە ماللىرىنىڭ بازارغا سېلىنىشىنى ئىشقا ئاشۇرۇشتا ۋە ئىقتىسادىي، ئېنىرگىيە، چېگرا جەھەتلەردىكى بىخەتەرلىكىنى قوغداپ قېلىشتا مۇھىم رول ئوينايدۇ (ئەكرەم 2011: 66). مۇشۇ ۋەجىدىن جۇڭگو، شەرقىي تۈركىستاننى پۈتۈنلەي يۇتۇۋېلىش ئۈچۈن قەدىمىنى تېزلىتىپ، بىر تەرەپتىن بۇ رايوندىكى خەن (خىتاي) نوپۇسىنى كۆپەيتىشكە كۈچەۋاتقان بولسا يەنە بىر تەرەپتىن تۈرك ئىرقىغا ئائىت نوپۇسنى ھەر خىل باھانە-سەۋەپلەر بىلەن يوقۇتۇپ، خەلق ئاممىسى تەرىپىدىن ئاسسىمىلياتسىيەگە قارىتا تاقابىل كۈچ بولۇپ قوغدىلىنىپ كېلىنىۋاتقان پۈتۈن مىللىي قىممەتلەرنى سۇپۇرۇپ تاشلاشقا ھەرىكەت قىلماقتا.

ھازىر شەرقىي تۈركىستاندا مىللىي مائارىپتىن سۆز ئېچىش مۇمكىن ئەمەس. چۈنكى جۇڭگو ئۆزىنىڭ مىللىي ئاپتونومىيە قانۇنىدا يەرلىك خەلقلەرنىڭ جۈملىدىن ئۇيغۇرلارنىڭ مىللىي مائارىپىنى يولغا قويۇش، ئۆزىنىڭ تىلىدا ئوقۇ-ئوقۇتۇش ئىشلىرىنى ئېلىپ بېرىش ۋە راۋاجلاندۇرۇش ھەق-ھوقۇقلىرىغا ئىگە ئىكەنلىكىنى يازغان بولسىمۇ (دوۋىيېر 2005: 35) ئەمىلىيەتتە بۇ قانۇنلارنى ئىجرا قىلمايلا قالماستىن قانۇندا بېزىلغانلارنىڭ دەل ئەكسىنى قىلىپ كەلمەكتە. 1986-يىلى باشلىغان ئاتالمىش «قوش تىللىق مائارىپ» پىكرى ۋە بۇ پىكىرنى ئەمىلىيلەشتۈرۈش خىزمەتلىرى نەتىجىسىدە 1992-يىلى ئوتتۇرا مەكتەپلەردە تەجىربە سىنىپلىرى قۇرۇلدى. 2002-يىلى شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتىدىكى دەرسلىرنىڭ خەنچە بېرىلىدىغانلىقى قارارلاشتۇرۇلدى. (دوۋىيېر 2005 : 34، 40). 2008-يىلى بولسا ئاتالمىش «قوش تىللىق مائارىپ»، تۇنجى قېتىم «جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتى مەجبۇرىي مائارىپ قانۇنى»غا كىرگۈزۈلۈپ، مەجبۇرىي ھالدا يەسىللىرىدىن باشلىنىدىغانلىقى (www.npc.gov.cn) قانۇنىي كاپالەتكە ئىگە قىلىندى. 2013-يىلىدىن باشلاپ يەسىللىرىدىن ئۇنىۋېرسىتېتلەرگە خەنچە مائارىپ ئومۇملاشتۇرۇلدى.

داڭلىق تاتار زىيالىي ئىسمائىل گاسپىرنىسكى باشلاتقان چېدىتچىلىك ھەرىكىتى (توكەر 2004: 33)، پۈتۈن تۈركىستاندا ئويغىنىش ۋە ئاقارتىش ھەرىكىتىنىڭ كەڭ كۆلەمدە قانات يايدۇرۇشقا باشلامچى بولغان ئىدى. شەرقىي تۈركىستاندىكى زىيالىيلار، نادانلىقتىن ۋە ئاسارىتىدىن قۇتۇلۇشنىڭ، مىللىي مائارىپنى تەرەققىي قىلدۇرۇش ئارقىلىق ئەمەلگە ئاشىدىغانلىقىنى بىلگەچكە، ئىستانبۇل، قازان ۋە ئۇفادىن دەۋەت قىلىنغان ئەخمەت كامال قاتارلىق ئوقۇتقۇچىلارنىڭمۇ (قارلۇق 2009 : 294) ياردەملىرى بىلەن، ئۇيغۇر مىللىي مائارىپىنىڭ تەرەققىياتى ئۈچۈن كۈچ چىقارغان.

يىللاردىن بۇيان ئۇيغۇرلار، ئۆزىنىڭ ۋەتەندە ئېغىر سىياسىي، ئىقتىسادىي ۋە مەنەۋىي بېسىم ئاستىدا، بىر تەرەپتىن ھاياتىنى ۋە قىممەت قارىشىنىڭ ئاساسى بولغان ئۆزۈلۈكىنى ساقلاپ قېلىش ئۈچۈن تىرىشىۋاتقان بولسا، يەنە بىر تەرەپتىن تىل، ئەدەبىيات، پەلسەپە، تارىخ قاتارلىق ساھەلەردە، چامىسىنىڭ يېتىشىچە ئەسەرلەر يېزىپ، نەشرىياتچىلىق ئىشلىرىنى داۋاملاشتۇرۇپ كەلمەكتە. شۇڭا نۇرغۇن تارىخىي ۋەقەلەر مەكتەپلەردە دەرس قىلىپ ئۆگەتلىمىسىمۇ، كىشىلەرنىڭ ئەسلىملىرى ياكى ئەدەبىي ئەسەرلەر ئارقىلىق كىتاپ-ژورناللارغا بېسىلىپ، كىيىنكى ئەۋلاتلارغا يەتكۈزۈلمەكتە. لېكىن، مەيلى گومىنداڭ مۇستەملىكىسىدىكى يىللار بولسۇن، مەيلى كومپارتىيە مۇستەملىكىسىدىكى يىللار بولسۇن، ئۇيغۇر زىيالىيلارنىڭ زور بېشىغا، ئۇيغۇر نەشرىياتچىلىقىغا، ئۇيغۇر مىللىي مائارىپىغا ۋە ئۇيغۇر جەمئىيىتىنىڭ بىلىم بىلەن قوراللىنىپ دۇنيادىكى باشقا مىللەتلەرگە ئوخشاش تەرەققىي قىلىشىغا ھەر خىل چارە-تەدبىرلەر بىلەن قارشى تۇرۇلغان ۋە پەرقلىق شەكىلدە توسالغۇلار ئوتتۇرىغا چىقىرىلغان بولغاچقا، ئۇيغۇرلارنىڭ ھەر ساھەدىكى ئىلىم-پېنى، جۇڭگو ھۆكۈمىتى رۇخسەت بەرگەن دائىرەدە تەرەققىي قىلالىدى. ئۇچۇر ۋە بىلىمگە ئېرىشىش، ۋەقە ۋە ھادىسەلەردىن خەۋەردار بولۇش جۇڭگو ھۆكۈمىتى سىزىپ بەرگەن سىزىقنىڭ نېرىسىغا ئۆتەلمىدى. مۇشۇ مەنىدىن ئېلىپ ئېيتقاندا، ئەخمەت كامال ۋە ئۇنىڭ بىلەن مۇناسىۋەتلىك ئۇچۇرلار، ئومۇمىي ئەھۋالغا ۋەكىللىك قىلالايدىغان بىر دېتال سۈپىتىدە تەتقىق قىلىشقا ئەرزىيدۇ.

1. ئەخمەت كامالنىڭ ھاياتى

ئەخمەت كامال، 1889 - يىلى ئوسمانلى زېمىنىدىكى ئارال شەھەر رودوستا تۇغۇلغان. دادىسىنىڭ ئېتى يۈسۈپ، ئاپىسىنىڭ ئېتى زېكىيە بولۇپ، بىر قىز ئۈچ ئوغۇل جەمئىي تۈرت بالىنىڭ كەنجىسى ئىدى. بالىلىق دەۋرى ئوقۇش بىلەن ئۆتكەن. ئون ئالتە يېشىدا ئەدلىيەدە كاندىدات كاتىپ بولۇپ ئىشلەشكە باشلىغان. ئىككى يىل ئىشلىگەندىن كېيىن، ئىمتاھان بەرگەن ۋە لايىقەتلىك بولغان. شۇنىڭ بىلەن سۆمبەكى دەپ ئاتىلىدىغان ئارالدىكى ئوقۇتقۇچىلىق ھاياتى باشلانغان. ئۇ، مەكتەپ ئوقۇغۇچىلىرىغا ۋە ئەسكەرلەرگە دەرس بېرىش بىلەن بىرگە ئۇلارنى مىللىي روھ بىلەن تەربىيەلەشكە ئالاھىدە ئەھمىيەت بەرگەن. ئۇنىڭ يېزىقچىلىق ھاياتى مۇشۇ ئارالدا باشلانغان. ئەخمەت كامالنىڭ شېئىرلىرى «مەكتەپلىك» دېگەن گېزىتتە ئېلان قىلىنغان (ئىلئۇل 1962: 1-40).

1911 - يىلى ئىمتاھان بېرىپ، ئىستانبۇلغا يۆتكەلگەن ۋە ئاقسارايىدىكى «رەھبەرى ئىتتىھادى ئوسمانى» دېگەن مەكتەپتە، تولۇقسىز ئوتتۇرا مەكتەپ ئوقۇغۇچىلىرىغا تارىخ ۋە تۈرك تىلى دەرسى بەرگەن. ئۆزى «ئاپتاپ» ئىسمىلىك ئەدەبىي ژورنال چىقارغان. «ھەق» ئىسمىلىك گېزىتتە ئىشلىگەن. تىرىشچانلىقى، ئەستايىدىللىقى ۋە قابىلىيىتى ئارقىلىق «ھىلالى ئوسمانى» دېگەن گېزىتنىڭ يېزىقچىلىق ئىشلىرى مۇدىرى بولغان. گېزىتتىكى ئىشلىرى بەك ئالدىراش بولغاچقا، ئوقۇتقۇچىلىق خىزمىتىدىن بىر مەزگىل ئايرىلغان بولسىمۇ، بۇ كەسپنى قىزغىن سۆيگەچكە، كېيىنچە ئىتتىھاد ۋە تەرەققىي جەمئىيىتىنىڭ بېشىكتاش رايونىدىكى مەكتىپىدە تۈرك تىلى دەرسلىرىنى بەرگەن. بۇ مەكتەپنىڭ مۇدىر ۋەكىلى بولغان. ئەخمەت كامال ئىستانبۇلدا، تۈرك مىللىي روھىنىڭ پەلسەپىۋى ئاساسچىسى زىيا گۆكئالپ بىلەن تونۇشقان. زىيا گۆكئالپنىڭ ئىدىيىسى،

نەخمەت كامالغا چوڭقۇر تەسىر كۆرسەتكەن. نەخمەت كامال يەنە شەرقىي تۈركىستاندىن تۈركىيەگە ئوقۇشقا كەلگەن ياشلاردىن مەسئۇت سەبىرى بايقۇزى، تۇرسۇن ھەسەن، سايىت قاتارلىق كىشىلەر بىلەنمۇ تونۇشقان. نەخمەت كامال 23-24 ياش ۋاقىتلىرىدا، مۇھىم ئىشلارنى قىلىدىغان، ئىشەنچلىك ۋە تونۇلغان بىر كىشى بولۇپ قالغان.

مۇسابىقەلەر ئائىلىسىدىن بولغان ئۇبۇلھەسەن ئەپەندى قاتارلىق كىشىلەر ھەجىدىن قايتىشىدا ئىستانبۇلغا كەلگەن. تەلەت گېنېرال ئۇلار بىلەن كۆرۈشكەندە، ئۇلارغا ئۇيغۇرلارنىڭ مائارىپ ئىشلىرىغا ياردەم بېرىش ئۈچۈن قەشقەرگە بىر ئوقۇتقۇچى ئەۋەتىدىغانلىقىنى ئېيتقان. بۇ ئوقۇتقۇچى نەخمەت كامال ئىدى. نەخمەت كامال ئۆزىنىڭ كۆز قارىشى سورالماستىن بېرىلگەن بۇ قارارغا ئېتىراز بىلدۈرۈپ، ئۆزىدىنمۇ بەكرەك قابىلىيەتلىك كىشىلەرنى ئەۋەتىشىنى تەۋسىيە قىلغان. زىياگۈن ئالپ بىلەن تەلەت گېنېرال، بىلىم بىلەن بىرگە مىللىي ھىس ئۇيغۇرلارنىڭمۇ مۇھىم ئىكەنلىكىنى ئېيتىپ، نەخمەت كامالنى قايىل قىلغان. شۇنىڭ بىلەن نەخمەت كامال ھەجىدىن يانغان ھاجىلار بىلەن بىللە شەرقىي تۈركىستانغا بېرىش ئۈچۈن تەييارلانغان (ئىلگۈرلۈك : 1955: 8-24).

نەخمەت كامال ساياھەتچى سۈپىتىدە بېرىش مەقسىدىدە 1914-يىلى 2-ئاينىڭ 16-كۈنى ئىستانبۇلدىن پاراخوت بىلەن يولغا چىققان. 1914-يىلى 3-ئاينىڭ 14-كۈنى ئاتۇشقا يېتىپ كەلگەن (ئىلگۈرلۈك : 1955: 24، 38). شۇ يىلى 4-ئاينىڭ 19-كۈنى ئاتۇشتا «دارۇلمۇئەللىمىنى ئىنتىھات» ئىسمىلىك ئوقۇتقۇچى يېتىشتۈرۈش مەكتىپى ئېچىلىپ، نەخمەت كامال مۇدىر بولغان (ئىلگۈرلۈك : 1997: 17). بۇ مەكتەپ، 20-ئەسىردىكى ئۇيغۇر مىللىي مائارىپىدا تۇنجى قېتىم ئېچىلغان پېداگوگىكا مەكتىپىدۇر. بۇ مەكتەپنىڭ ئىسمى ئۇيغۇرچە ماتېرىياللاردا «ھەبىزادە دارۇلمۇئەللىمىن مەكتىپى» دەپ ئېلىنىدۇ. بۇنىڭ سەۋىيىسى، ئۇ چاغلاردا نەخمەت كامالنىڭ سۇلالە ئېتى ھەبىزادە ئىدى. 1934-يىلى تۈركىيەدە تەڭنات (پەمىلە) قانۇنى قوبۇل قىلىنغاندىن كېيىن، «ئىلگۈرلۈك» دېگەن تەڭناتنى ئالغان.

نەخمەت كامال جۇڭگو چېگرىسى ئىچىدە جەمئىي 6 يىل 4 ئاي تۇرغان بولۇپ، بۇ ۋاقىت ئىچىدە قەشقەردە 1 - قېتىم 75 كۈن، 2- قېتىم 20 كۈن، ئۈرۈمچىدە 2 يىل (كامال : 1925: 63، 75، 133)، شاڭخەيدە 6 ئاي زىندانغا سولانغان. 1920-يىلى يازدا ئىستانبۇلغا ساق سالامەت قايتىپ كەلگەن (ئىلگۈرلۈك : 1955: 167، 169، 231). 1966-يىلى 5-ئاينىڭ 22 - كۈنى ۋاپات بولغان (ئىلگۈرلۈك : 1997: 18).

2. نەخمەت كامالنىڭ شەرقىي تۈركىستاندىكى مەنبەلەردە تىلغا ئېلىنىشىدىكى سەۋەپلەر

نەخمەت كامال قۇرغان ۋە مۇدىر بولۇپ خىزمەت قىلغان مەكتەپ، 20-ئەسىر ئۇيغۇر مىللىي مائارىپىدىكى تۇنجى پېداگوگىكا مەكتىپى ئىكەنلىكىنى يۇقۇرىدا ئېيتىپ ئۆتتۇق. ھۆكۈمەتكە سېتىلغان مىللىي خانىلارنىڭ سەۋەبىدىن، بۇ مەكتەپتىكى ئوقۇ - ئوقۇتۇش ئىشلىرى ناھايىتى كۆپ توسالغۇغا ئۇچرىغان. ئۆمەر ناخۇنباي باشچىلىقىدىكى مۇناپىقلار ئۇيغۇر مىللىي مائارىپىنىڭ يېڭى بىخلىرىغا پالتا چېپىش ئۈچۈن ھەرىكەت قىلىۋاتقان بولسا، ۋەتەنپەرۋەر مۇسابىقەلەر، يېڭى مائارىپنى ھەم ماددىي ھەم مەنىۋىي جەھەتتىن ھەر دائىم قوللاپ قۇۋۋەتلىگەن. نەخمەت كامال خانىلەر ۋە شۇ ۋاقىتتىكى ھۆكۈمەت تەرىپىدىن، «كۆزدىن يوقۇتۇلۇشى كېرەك بولغان چەتئەللىك» دەپ قارىغان. ئۇيغۇر مىللىي مائارىپىغا يېڭىلىق ئېلىپ كەلگىنى ئۈچۈن، «دىنىسىز ۋە ئىسيانچى» دەپ ئەيىبلەنگەن. ئۇ، نىسلى ئەخلاق پەزىلىتى، قېيىنچىلىقلارغا تىز پۈكەمس روھى، كەسپىگە بولغان چوڭقۇر ھۆرمىتى ۋە سۆيگۈسى، قابىلىيىتى، ياردەمسۆيەرلىكى بىلەن ئۇيغۇر خەلقىنىڭ كۆڭلىنى ئۇتقان ۋە ئۇلارنىڭ ھۆرمىتىگە ئېرىشكەن، بىلىمگە تەشنا كۆڭۈللەردە چوڭقۇر ئىز قالدۇرغان، ئوقۇغۇچىلارنى مىللىي روھ بىلەن تەربىيەلەشكە ئەھمىيەت بەرگەن بىر مائارىپچىدۇر. ئۇيغۇر مىللىي مائارىپىنىڭ بايراقدارى، ئۈلگىسى ۋە سىمۋولى مەملىتى تەۋپىق ئەپەندى، نەخمەت كامالنىڭ ئوقۇغۇچىسى بولغان (سېيىت قاتارلىقلار : 1997: 37، 38).

نەخمەت كامال، يېڭى مەكتەپ مائارىپىنى كەڭ قانات يايدۇرۇش ۋە خەلقنى ئويغۇتۇش ئۈچۈن ئۈرۈمچىدە زىندانغا سولانغاندىمۇ گېزىت چىقارغان. بۇ گېزىت چىقىرىش ئىشىدا ئۇنىڭغا ياردەملەشكەن ۋە گېزىتنىڭ داۋاملىق چىقىرىلىشى ئۈچۈن كۈچ سەرپ قىلغان بۇرھان شېھىدى، بۇ ھەقتە ھىچنەرسە يازمىغان. ما داچېڭ بىلەن شۇ جىيەنىڭ يازغان « شەرقىي تۈركىستان دۆلىتى، خام خىيالىنىڭ بەربات بولۇشى» دېگەن كىتاپتا، نەخمەت كامالنىڭ ئوقۇغۇچىلارغا «ئىككى پان» (پانىسلازم ۋە پانتۇركىزم) ئىدىيىسىنى مائارىپ ئارقىلىق سىڭدۈرگەنلىكى، شۇڭا ياكى زېڭىشنىڭ ئۇنى زىندانغا سولاتقۇزغانلىقى، ئۇنىڭ ۋە باشقىلارنىڭ مەكتەپ ئېچىشنى مەنئى قىلغانلىقى، رايۇندىكى پۈتۈن تۈركىيەلىكلەرنى تەقىپ ئاستىغا ئالغانلىقى ۋە يەرلىكلەر بىلەن ئۇچرىشىغا رۇخسەت قىلمىغانلىقى، 1925-يىلى 9- ئايدا بولسا قەشقەر دوتىيىگە، نەخمەت كامالنى ئۆز مەيلىچە تەكلىپ قىلىپ ئېلىپ كەلگەن باۋۇدۇن باينى قاتتىق جازالاشنى بۇيرىغانلىقى بايان قىلىنغان (ما، شۇ : 2007: 25-32).

نەخمەت كامال يەنە «ئۇلۇق دىن رسالىسى» دېگەن ژورنالىنى باستۇرۇپ، خەلققە تارقىتىپ، خەلقنىڭ دىنىي بىلىم ئېلىشىغا قولايلىق ياراتقان.

تۈركىيەدە ئۇنىڭ 9 كىتابى نەشىر قىلىنغان. بۇ كىتاپلار ئىچىدە 3 كىتاپ، جۇڭگو چېگرىسى ئىچىدىكى سەرگۈزەشتىلەرنى ئاساسىي مەزمۇن قىلغان. بۇ كىتاپلاردا، شەرقىي تۈركىستاننىڭ ئەينى ۋاقىتتىكى مائارىپ سېستىمىسى، خەلقنىڭ سىياسىي، ئىجتىمائىي ۋە ئىقتىسادىي ئەھۋالى توغرىسىدا بىر قەدەر تەپسىلىي ۋە مۇھىم ئۇچۇرلار مەۋجۇتتۇر.

3. شەرقىي تۈركىستاندىكى مەنبەلەردە ئەخمەت كامال بىلەن مۇناسىۋەتلىك تولۇق ياكى توغرا بېرىلمىگەن ئۇچۇرلار

- (1). ئەخمەت كامالنىڭ ھاياتى ھەققىدە تەپسىلىي مەلۇمات بېرىلمىگەن.
- (2). «مەمتىلى ئەپەندى» دېگەن كىتاپتا (سېپىت قاتارلىقلار 1997: 46) ” بەزىلەر، ئەخمەت كامالنىڭ تۈركىيەگە قايتىپ كېتىشى ئۈچۈن، باۋۇدۇنباي ئۆز تەسىر كۈچىدىن پايدىلىنىپ، ئۇنىڭغا ياردەم قىلغان دەپ يازغان“ دېگەن ئۇچۇر مەۋجۇتتۇر. ئەمما بۇ بەزىلەرنىڭ كىم ئىكەنلىكى ۋە نەدە شۇنداق يازغانلىقى توغرىلىق نىزاھات بېرىلمىگەن.
- (3). «ئابدۇقادىر داموللا ھەققىدە قىسسە» دېگەن كىتاپتا (تۆمۈر 1990: 189) ”قەشقەرنىڭ دوتىيى ئەخمەت كامالى قەپەزگە سولاپ ئۈرۈمچىگە ئەۋەتىپ بەرگەن“ دەپ يېزىلغان. ئەسلىدە ئەخمەت كامال ئۈرۈمچىگە چىرىكلەرنىڭ ھەمراھلىقىدا ئاتقا مىنىپ بارغان (ئىلغۇل 1955: 87).
- (4). شەرقىي تۈركىستانغا كەلگەن ۋاقتى ۋە پېداگوگىكا مەكتىپىنىڭ قۇرۇلغان يىلى توغرىلىق مۇنداق ئۇچۇرلار مەۋجۇتتۇر:

«شىنجاڭ تارىخ ماتېرىياللىرى»دىكى بەزى يازمىلاردا (نىياز 1984: 83-84)، (سابىت 1993: 90)، «مەمتىلى ئەپەندى» دە (سېپىت قاتارلىقلار 1997: 33) ۋە «ئۇيغۇر مائارىپ تارىخىدىن ئۇچىرىكلار» دا (تالىپ 1996: 92) بۇ ۋاقىت ”1907-يىلى“ دەپ يېزىلغان.

«تۆمۈر داستانى» دا (ئەزىزى 1990: 144) بۇ ۋاقىت ھەققىدە ئېنىق بىر مەلۇمات بېرىلمىگەن بولسىمۇ، ”1910-يىلى“ غا ئىشارەت قىلىنغان.

«شىنجاڭ تارىخ ماتېرىياللىرى»دىكى بەزى يازمىلاردا بۇ ۋاقىت ”1884-يىلى“ (دىيار 1996: 55)، ”1913-يىلى“ (ئابدۇرېھىم 1984: 96)، ”1916-يىلى“ (ھاجى 1986: 9) دەپ يېزىلغان.

4. بۇ خىل خاتالىقلارنىڭ سادىر بولۇش سەۋەبلىرى

(1). ئۇيغۇرلاردا زىيالىي قاتلىمغا مەنسۇپ كىشىلەر، ئومۇمىي نوپۇسقا نىسبەتەن ناھايىتى ئاز ساننى تەشكىل قىلىدۇ. بۇ ئەھۋال، ئەۋلادلىرىنىڭ ئەجداتلىرىنىڭ خاتالىقلىرىدىن ساۋاق ئېلىش ئۈچۈن كېرەكلىك بولغان تارىخىي بىلىملەرنى ئۈگۈنىشىگە شارائىت يارىتىپ بېرىدىغان ئەمگەكچىلەرنىڭ كەمچىللىكىنى كەلتۈرۈپ چىقارغان. شۇڭا يېقىن زامان تارىخىدىكى ۋەقەلەر مۇ توغرا ۋە تولۇق يېتىپ كېلمىگەن.

(2). شەرقىي تۈركىستاندا ئورگىنال ماتېرىيال ۋە مەنبە كەمچىلدۇر. 20 - ئەسىردە ئۇيغۇرلارنىڭ ھاياتىدا يۈز بەرگەن ھەر خىل سىياسىي ۋەقەلەردە، نۇرغۇن كىتاپ ماتېرىياللار كۆپۈرۈپتۇ. ئۇلاردىن يىغىۋېلىنىپ كۆپۈرۈپتۇ. ئۇلارنىڭ باشقا، شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتىنىڭ كۈتۈپخانىسىنىڭ توشۇپ كېتىپ، يېڭى كىتاپ قوبىدىغان يەر تەييارلاش ئۈچۈن كونا كىتاپلارنىڭ تاشلىۋېتىلگەنلىكى بىلىمىز. تۈركى تىللار دىۋانىنىڭ بىرەر ئورگىنال نۇسخىسىنىڭ ھازىرغىچە شەرقىي تۈركىستاندىن تېپىلمىغانىمۇ، بۇ يەردىكى ماتېرىياللارنىڭ تولۇق ساقلانمىغانلىقىنى كۆرسىتىدۇ. بۇ ئەھۋال، ئەڭ توغرا ئۇچۇرنى بېرىدىغان بىرىنچى قول ماتېرىيالغا ئېرىشەلمەسلىكىنى كەلتۈرۈپ چىقارغان.

(3). ئەخمەت كامال بىلەن مۇناسىۋەتلىك يۇقۇرىدىكى ئۇچۇرلارنىڭ ئېلان قىلىنىش ۋاقتىغا قارىيدىغان بولساق، 1984-يىلىدىن 1996-يىلىغىچە بولغان ئارىلىقتىكى كۆرىمىز. ئەخمەت كامالنىڭ جۇڭگو چېگرىسى ئىچىدە تۇرغان ۋاقتىنىڭ 1914-1920 يىلى ئىكەنلىكىنى ئەسكە ئالغاندا، ئارىدىن 60-70 يىل ئۆتكەندىن كېيىن تىلغا ئېلىنغانلىقى مەلۇم بولىدۇ. ئەخمەت كامال بىلەن مۇناسىۋەتلىك تارىخىي ۋەقەلەرنى بېشىدىن ئۆتكۈزگەن ياكى شۇ ۋەقەگە شاھىت بولالايدىغان نۇرغۇن كىشىلەر، ھەر خىل سىياسىي ۋەقەلەردە زىيانكەشلىككە ئۇچرىغان، ئۆلۈپ كەتكەن. 1980-يىلىدىن كېيىن بەزى كىشىلەر ئەسلىمىلىرىنى ئېلان قىلدۇرغان بولسىمۇ، شاھىتلارنىڭ ياشىنىپ قالغانلىقى، ۋەقەلەرنىڭ ئۇنۇتۇلغانلىقى تۈپەيلىدىن، مۇشۇنداق خاتالىقلاردىن ساقلىنىش مۇمكىن بولمىغان.

(4). بۇ ئۇچۇرلار يېزىلغان مەنبەلەر نەشر قىلىنغان يىللاردا، شەرقىي تۈركىستان، مەدەنىيەت ئىنقىلابىدىن ئىبارەت ئون يىل داۋام قىلغان بىر چوڭ بۆھراندىن يېڭى قۇتۇلغان ئىدى. بۇ سىياسىي بۆھراندىن ئاۋۋال بولسۇن ياكى بۇ سىياسىي بۆھران مەزگىلىدە بولسۇن، شەرقىي تۈركىستان خەلقى ئىلىم-پەندىدىن ئۇزاقلاشتۇرۇلدى. كۈندىلىك ھايات، ھەر خىل ئىسىمدىكى سىياسىي تەشۋىقاتلارغا مەركەزلىشىۋېتىلدى. چوڭقۇر تەتقىقاتلارنى ۋە جۇتقا چىقىرىدىغان قايىل كىشىلەرنىڭ سانى ئازلدى. بۇ ئەھۋال، كۈچلۈك بىلىم ئاساسى بولمىغان بىر جەمئىيەتنى شەكىللەندۈردى. بۇ جەمئىيەت ئەزالىرى، تارىخىي كېيىنكى ئەۋلادلارغا يەتكۈزۈش ئارزۇسىنى رىيالىققا ئايلاندۇرىدىغان پۇرسەت كەلگەنگە شۈكۈر قىلىپ قولىغا قەلەم ئالدى. شۇڭا بىلگەنلىرىنىڭ ھەممىسىنى يېزىش ۋە مۇمكىنقەدەر نەشر قىلدۇرۇپ، كېيىنكى ئەۋلادلارغا يەتكۈزۈش، يېزىلغانلارنىڭ ئىلمىيلىكىدىنمۇ، تارىخىي چىنلەندىنمۇ مۇھىم ئىدى.

(5). ئەخمەت كامال توغرىسىدىكى ئۇچۇرلار مەتبۇئاتلاردا يەر ئالغان مەزگىللەردە ئۇيغۇر تىلىدىكى ئوقۇ-ئوقۇتۇش تېخى چەكلىنىمىگەن بولۇپ، ئۇيغۇر مەكتەپلىرى ۋە ئۇيغۇرچە كىتاپ-ماتېرىياللار مەۋجۇت ئىدى. ئەمما

ئۇيغۇرلارنىڭ مائارىپ تارىخى ۋە يېقىن زامان تارىخى قاتارلىق بىلىملەرنىڭ دەرس پروگراممىغا ۋە مۇناسىۋەتلىك دەرس كىتابلىرىغا كىرگۈزۈلمىگەنلىكى سەۋەپلىك، مۇنتىزىم مائارىپ تەربىيىسى ئالغان كىشىلەرنىڭ ئەخمەت كامال توغرىسىدىكى ئۇچۇرلارنى بىلىش ئىمكانى بولمىغان.

(6) خەتنىڭ دېيىشىغا ئۇسۇل ئويناش خاھىشى، بۇ خىل خاتالىقنىڭ سادىر بولۇشىدىكى يەنە بىر سەۋەپتۇر. ئەخمەت كامالنىڭ قەشقەردىن ئۈرۈمچىگە قەيەزگە سوللىنىپ ئەۋەتىپ بېرىلگەنلىكى ھەققىدىكى ئۇچۇر، ياڭ زېڭشىڭنىڭ ئوتۇقلىرىنى، كۈچىنى تەشۋىق قىلىدىغان، ئىنسانلارنى قورقۇنچاق بولۇشقا ئۈندەيدىغان ۋە ئۈمىتسىزلىككە يۈزلەندۈرىدىغان پىتتە-پاساتلارنىڭ بىرىسىدۇر.

(7) دۆلەتنىڭ قانۇن، قائىدە، تۈزۈملىرىنى بىلمەسلىك ياكى بۇلارنى بۇرمىلاپ ئەمەلىيلەشتۈرۈش. جۇڭگونىڭ قانۇن، قائىدە ۋە تۈزۈملىرىگە خىلاپ بولمىغان بەزى ئەسلىمە، ماقالە ياكى ئەدەبىي ئەسەرلەرگە ئېلان قىلىنىش پۇرسىتى بېرىلمىگەنلىكى مەلۇم (روزى 2012: 228، 234). دوتسىپنت دوكتور نىلھام توختى قايتا-قايتا تىلغا ئالغان ۋە مۇھىملىقىنى تەكىتلىگەن مەسىلىلەردىن بىرى، ئۇيغۇرلارنىڭ قانۇندا يېزىلغان ھەق-ھوقۇقلىرىنى بىلىشى ۋە بۇنى تەلەپ قىلىشى، ئىجرا قىلىنىش ئەھۋالىنى كۆزىتىشى كېرەكلىكى ئىدى (توختى 2015: 100).

ئۇنىڭدىن باشقا، ئۆزىنىڭ سايبىسىدىن ئۆزى قورقىدىغان، ھەممە نەرسىنى "سەزگۈر مەسىلە"گە ئايلاندۇرۇۋېلىپ، بىكاردىن بىكار قىيىنچىلىق تۇغدۇرىدىغان ئاھۋاللارمۇ مەۋجۇت. ئۇيغۇر خەلقى بېشىدىن ئۆتكەن نۇرغۇن قىيىن كۈنلەردىن يەكۈنلىگەن تەجىربە-ساۋاقلارغا ئاساسەن، ئەھتىياتچان بولۇشنى ئادەت قىلىۋالغان بولۇشى مۇمكىن. قورقۇنچاقلىق، خۇددى يۇقۇملۇق كېسەلگە ئوخشاش پۈتۈن ئۇيغۇر جەمئىيىتىنى ئۆز ئىلكىگە ئېلىۋېلىشقا تىرىشىدۇ. بولۇپمۇ ماددىي ئىمكانلاردىن ۋاز كېچەلمەيدىغانلارنىڭ جاسارىتىنى يوق قىلىپ، ئۇلارنى مەنئىي جەھەتتىكى ئاجىزلىققا باشلايدۇ. نەتىجىدە چەكلەنمىگەن ماتېرىياللارمۇ ئېلان قىلىنمايدۇ.

(8) جۇڭگونىڭ ئۇيغۇرلارغا قاراتقان سىياسىتى، توغرا ئۇچۇرلارغا ۋاقىتتا ئېرىشىشنى چەكلىگەن. چۈنكى جۇڭگو، تۈركىيەنى ۋە تۈركچىلىك ئىدىيەسىنى ئۆزىگە تەھدىت دەپ قارىغاچقا (ما، شۇ 2007: 22)، ئۇيغۇرلار بىلەن تۈركىيە تۈركلىرىنىڭ يېقىن مۇناسىۋەتتە بولۇشىنى ھەر زامان توسۇشقا تىرىشقان. شۇڭا ماتېرىياللارنىڭ، مەنبەلەرنىڭ ئۆز-ئارا پايىلىنىش ئۈنۈمى تۆۋەن بولۇپ كەلگەن.

تور، ئۇيغۇرلار ئارىسىدا 2000-يىللاردا ئومۇملاشقان. ئەمما مىللىي ھىس-تۇيغۇلارنى، ئۆزۈك ئاڭنى كۈچلەندۈرىدىغان مەزمۇندىكى يازمىلار ۋە يازغۇچىلار، مۇشۇنداق مازىمىلار ئېلان قىلىنغان تور بەتلەرنى، ھەر زامان دەخلى-تەرۇزغا ئۇچراپ كەلگەن. پەقەتلا كۆڭۈل ئېچىش خاراكتىرىدىكى مەزمۇنلارغا رۇخسەت بېرىلىدىغان تور باشقۇرۇش سېستىمىسى، ئۇيغۇرلارنىڭ مىللىي مەنبەئەتكە مۇناسىۋەتلىك ئۇچۇرلارنىڭ كەڭ تارقىلىشىغا ئىمكان بەرمىگەن.

5. بۇ خىل خاتالىقلاردىن ساقلىنىش ئۈچۈن قىلىشقا تىگىشلىك نىشانلار

1. ئۇيغۇرلار ھەر بىر پۇرسەتنى چىڭ تۇتۇپ ۋە قەدىرلەپ، بىلىم ئېلىشى، ئۆزىنى بىلىم بىلەن قوراللىنىشى لازىم. ھەر بىر كىشى ئۆزىنىڭ كەسپىدە ئەڭ ياخشىسى بولۇش ئۈچۈن، پۈتۈن غەيرىنى بىلەن تىرىشىشى لازىم.

2. ھەر كەسپتە سەۋىيەلىك، ئىسمى جىسمىغا لايىق ئىلمىي ئەسەر ئوتتۇرىغا چىقىرىلىشى لازىم. ئۇيغۇر زىيالىيلىرى ھازىرغىچە نۇرغۇن ئەمگەك قىلدى، بەزى كەسپلەردە قىممەتلىك نادىر ئەسەرلەرنى بارلىققا كەلتۈردى. ئەمما بۇلار يەتمەيدۇ. ئۇيغۇرلار زامانىۋىي مىللىي مائارىپنىڭ ئەھمىيىتىنى، مىللىي مائارىپنىڭ، ۋەتەننىڭ ۋە مىللەتنىڭ كېلىچىكى ئۈچۈن قانچىلىك مۇھىملىقىنى تونۇپ يەتكەن تەقدىردىمۇ، ھەر كەسپتە يېتىشكەن ۋە ئۆزىنىڭ كەسپىدە مۇۋەپپەقىيەت قازىنىپ، ئەتراپىدىكىلەرنىڭ ھۆرمىتىگە ۋە قوبۇل قىلىشىغا ئېرىشكەن، ۋاقتى كەلگەندە ئىككى ئېغىز لىلا گەپ قىلىپ رەددىيە بېرىلەيدىغان، ئۆزىنىڭ ھەقىقىي ئىستىيەلەيدىغان ۋە قوغدىيالايدىغان زىيالىيلار قوشۇنىغا ئىگە بولمايدىكەن، بۇ خىل خاتالىقلاردىن خالى بولغىلى بولمايدۇ.

3. ئەتراپلىق تەكشۈرۈپ، تەتقىق قىلىنىشى، پىكىر، كۆز قاراش ۋە مۇلاھىزىلەرنىڭ، ئىلمىي ئاساستا، قايىل قىلارلىق رەۋىشتە ئوتتۇرىغا قويىلىشى لازىم.

4. مەسئۇلىيەتچان بولۇش لازىم. يازغان ئۇچۇرلارنىڭ، ئوقۇرمەنلەرنى خاتا يولغا كىرگۈزۈپ قويىشىدىن ساقلىنىش ئۈچۈن، ھاياجانغا ئەمەس، ئىلمىيلىككە ئەھمىيەت بېرىلىشى كېرەك. بۇلار بولماس ئۆسەك سۆزلەرنىڭ تارقىتىلىشى مەقسىدىنى ئويۇشۇپ، شۇنىڭغا قارىتا ھەرىكەت قىلىش لازىم.

5. زىيالىيلار، ئۇيغۇر جەمئىيىتىنىڭ ئومۇرتقىسىدۇر، مېڭىسىدۇر. زىيالىيلارنى ۋە ئەمگەكنى قەدىرلەش، قوللاش، ھەر بىر ئۇيغۇرنىڭ باش تارتىپ بولمايدىغان بۇرچىدۇر. ئۇيغۇر زىيالىيلىرى، دۇنيانىڭ قايسى جايىدا ياشىشىدىن قەتئىي نەزەر، ئۆزىنىڭ ئانا تىلىدىن باشقا بىر تىلدا بىلىم ئېلىۋاتىدۇ. تەتقىقات نەتىجىلىرىنى، يېڭى كۆز قاراشلىرىنى ئىلىم دۇنياسىغا باشقا بىر تىلدا بىلدۈرۋاتىدۇ. بۇ ئىشنى ئانا تىلدا قىلىۋاتقانلارنىڭ ئارىسىدا پۈت تىرىپ تۇرۇش ئۈچۈن، ئۇلارغا قارىغاندا تېخىمۇ كۆپ ۋاقىت، زەھىن، ئىقتىساد سەرپ قىلىشقا مەجبۇر. بۇلارنىڭ ھەممىسى، ھەقىقىي، توغرا ئىلمىگە تولۇق ئىگە

بولۇش ۋە ئۇنى خەلقى، ۋەتەننى ئۈچۈن ئىشلىتىش مەقسىدىدە قىلىنغان پىداكارلىقتۇر. شۇڭا زىيالىيلار قوشۇنىنىڭ ئوتتۇرىغا چىقىشى ۋە كۈچلىنىشى ئۈچۈن، ھەر بىر ئۇيغۇر ئۆزىنىڭ نىمىلىرىنى قىلىشى كېرەكلىكىنى پەرق ئېتىشى كېرەك.

6. زىيالىيلار بىر بىرىنى قوللاپ قۇۋەتلىشى، پىشقەدەملەر ياشلارغا يول كۆرسىتىشى ۋە ياردەم قىلىشى لازىم. ياشلارمۇ ئۇيغۇرلارنىڭ ئېسىل ئەخلاقىي پەزىلىتىنى جارى قىلدۇرۇپ، پىشقەدەم زىيالىيلارنىڭ ئەمگەكلىرىگە ھۆرمەت قىلىشى، ئۇلارنىڭ تەجىربىلىرىدىن پايدىلىنىشى لازىم.

7. ۋەتەن ئىچى ۋە ۋەتەن سىرتىدىكى، پەرقلىق دۆلەتلەردىكى زىيالىيلار ئىلىم توغرىلىق ئۆز-ئارا پىكىر ئالماشتۇرۇشقا ئەھمىيەت بېرىشى، بۇ پىكىر ئالماشتۇرۇش ۋە ئۇچۇرلاردىن خەۋەردار بولۇشتا، نەشىر ئەپكارلىرىنىڭ رولىدىن ئۈنۈملۈك پايدىلىنىشى كېرەك. ئۇيغۇرلار قايسى دۆلەتتە ياشىشىدىن قەتئى نەزەر، ئۇلارنىڭ غايىسى، نىشانى، مەقسىدى ئوخشاش. ھەممەيلى ۋەتەنگە ۋە خەلققە پايدىلىق ئىشلارنى قىلىش تەرىپتارى. شۇڭا بىرى يەنە بىرىنى ياراتمايدىغان، بىرى يەنە بىرىنى يەكلەيدىغان، بىرى يەنە بىرىدىن مەقسەتلىك ھالدا قۇسۇر تاپىدىغان ئىللەتلەردىن، مەنەنچىلىكتىن قۇتۇلۇشى لازىم. ئەمما بۇ، تەنقىدىي پىكىر بەرمەسلىك كېرەك دېگەنلىك ئەمەس. ۋەتەن سىرتىدىكىلەر ۋەتەن ئىچىدىكىلەرنىڭ، ۋەتەن ئىچىدىكىلەر چەتئەلدىكىلەرنىڭ تەتقىقات مېتودلىرىغا مەتبۇئاتلاردا يەر بېرىشى، بىرى ئۆزىنىڭ تەتقىقاتىدا، يەنە بىرىنىڭ ئۇتۇقلىرىدىن پايدىلىنىشى لازىم. ئۇيغۇرلار ئۆزلىرىنىڭ زىيالىيلىرىنى قەدىرلىمەسە، ئۇلارغا ئىگە چىقىمىسا، ئۇلارنىڭ ئۇتۇقلىرىنى مۇئەييەنلەشتۈرۈش مەسىلىسى، باشقىلار تېخىمۇ قەدىرلىمەيدۇ ۋە تېخىمۇ چەككە قاقىدۇ. "كۈچ بىرلىكتە، نىش ئۈمۈكتە" دېگەن ماقال ئورۇنسىز ئېيتىلمىغان. پىكىر ئالماشتۇرغاندا، ئۇچۇرلاردىن، شۇ كەسىپ ۋە شۇ تېما بىلەن مۇناسىۋەتلىك يېڭى تەتقىقات نەتىجىلىرىدىن ئورتاق بەھرىمەن بولغاندا، بۇ خىل خاتالىقلاردىن ساقلىنىشقا بولىدۇ.

خۇلاسە

ئەخمەت كامال (1889 – 1966) تۈركىيەلىك زىيالىيلارنىڭ بىرى بولۇپ، 1914-يىلى ئۇيغۇرلارنىڭ مىللىي مائارىپ ئىشلىرىغا ياردەم بېرىش ئۈچۈن شەرقىي تۈركىستانغا كەلگەن. ئاتۇشتا، ئەخمەت كامالنىڭ يېزىشىچە «دارۇلمۇئەللىمىنى ئىنتىھات»، ئۇيغۇر زىيالىيلارنىڭ يېزىشىچە «ھەبىزادە دارۇلمۇئەللىمىن مەكتىپى» ئىسىملىك ئوقۇتقۇچى يېتىشتۈرۈش مەكتىپىگە مۇدىر بولغان. بۇ مەكتەپ 20-ئەسىر ئۇيغۇر مىللىي مائارىپىدىكى تۇنجى پىداگوگىكا مەكتىپىدۇر. ئەخمەت كامال، بىلىمگە تەشنا كۆڭۈللەردە چوڭقۇر ئىز قالدۇرغان، ئوقۇغۇچىلارنى مىللىي روھ بىلەن تەربىيەلەشكە ئەھمىيەت بەرگەن، خەلققە قارىتا نازارەت پائالىيەتلىرىنى ئېلىپ بارغان بىر مائارىپچىدۇر. ئۇيغۇر مىللىي مائارىپىنىڭ بايرىقى، ئۆلگىسى ۋە سىمۋولى مەملىتى تەۋپىق ئەپەندى، بىر مەزگىل ئەخمەت كامالنىڭ سىنىپىدا ئوقۇغان. ئەخمەت كامال جۇڭگو چېگرىسى ئىچىدە جەمئىي 6 يىل 4 ئاي تۇرغان بولۇپ، بۇ ۋاقىتنىڭ 2 يېرىم يىلى زىنداندا ئۆتكەن.

ئەخمەت كامال ئۇيغۇر مىللىي مائارىپىغا تۆھپە قوشقانلىقى ئۈچۈن، ئۇيغۇرلار تەرىپىدىن قەدىرلىنگەن ۋە 1980-يىلىدىن كېيىن، يەنى شەرت-شارائىت يار بەرگەندە، قىلغان ئەمگىكى بەزى ماقالىلاردا ۋە كىتاپلاردا تىلغا ئېلىنىپ، مۇناسىۋەتلىك ئۇچۇرلار كېيىنكى ئەۋلادلارغا يەتكۈزۈلگەن. لېكىن ئۇچۇرلارنىڭ تولۇق بولماسلىقى ۋە بەزى ئۇچۇرلارنىڭ توغرا بېرىلمىگەنلىكى سەۋەبلىك، ھەم ئەخمەت كامالنىڭ ئۇيغۇر مىللىي مائارىپ تارىخىدىكى ئورنى مۇئەييەنلەشتۈرۈلمىگەن ھەم ھاياتى ۋە قىلغان ئەمگەكلىرى تولۇق ۋە توغرا بىلىنمىگەن.

شەرقىي تۈركىستاندىكى مەنبەلەردە بايقالغان ئەخمەت كامال توغرىسىدىكى ئۇچۇرلارنىڭ ئەھۋالى، ئۇچۇر مالىمانچىلىقىنى ئېلىپلا يېتىدىغان بىر مىسالدۇر. بۇ مىسالدىن كۆرۈشكە بولىدۇكى، ئۇچۇر مالىمانچىلىقىنىڭ ئوتتۇرىغا چىقىش سەۋەبى ھەرخىل بولۇپ، بۇنىڭ ئىچىدە ئۇيغۇرلار بىۋاسىتە كونترول قىلالمايدىغان ياكى تاشقى نامىل ھالىتىدە ئەمما ئۇيغۇرلارنىڭ ئىجتىمائىي ھاياتىغا چوڭقۇر تەسىر كۆرسىتىدىغان نامىللارمۇ مەۋجۇتتۇر.

21-ئەسىردە پەن-تېخنىكىنىڭ تەرەققىياتى، ھەممەھەرلەنگەن بارلىق ئۇچۇرلارغا تور ئارقىلىق خالىغان ۋاقىتتا خالىغان يەردە ئېرىشىش ئىمكانى ياراتقان بولسىمۇ، جۇڭگونىڭ سىياسىتى، ئۇيغۇرلارغا بۇنداق بىر ئىمكان بەرمىگەن. جۇڭگونىڭ ئۆزى ياراتقان ۋە دۆلەت ئىچىدە ئومۇملاشتۇرغان تورى ۋە تەقەب قىلىش سېستىمىسى، ئۇچۇرلارنىڭ كىرىش چىقىشىنى توسۇش بىلەن بىر ۋاقىتتا بىلىمنىڭ ئومۇمىيلىشىشىنى، خەلقئارالىشىشىنى، پايدىلىنىشچانلىقىنى ۋە ئېرىشىشچانلىقىنى دەخلى تەرۇزغا ئۇچرىتىۋاتىدۇ.

جۇڭگونىڭ بىر كۈنى ئىنساپقا كېلىپ شەرقىي تۈركىستان خەلقىگە مېھرى-شەپقەت باغدۇرۇشىنى كۈتۈش، شەرقىي تۈركىستانلىقلار ئۈچۈن ئىجرا قىلىنىۋاتقان سىياسەتنىڭ، مەركىزىي ھۆكۈمەتنىڭ خەۋىرى بولمىغان بىر سىياسەت ئىكەنلىكىگە ۋە شەرقىي تۈركىستاننىڭ كومپارتىيە سېكرىتارى ئالماشسا ۋەزىيەتنىڭ ياخشى بولۇپ كېتىدىغانلىقىغا ئىشىنىش، ئۆز ئۆزىنى ئالداشتۇر. كومۇنىست پارتىيەنىڭ ئورنىغا باشقا بىر پارتىيە كەلسە شەرقىي تۈركىستانلىقلارغا پۈتۈن ھەق-قۇتۇقلىرىنى بېرىدىغانلىقىغا ئىشىنىش، تارىخى بىلىمگەنلىك، سادىقلىق ۋە نادانلىقتۇر. چۈنكى ئەخمەت كامالنىڭ جۇڭگو چېگرىسى ئىچىدىكى كەچۈرمىشلىرى، بۇ كىشى ھەققىدىكى تولۇق بولمىغان ياكى خاتا بېرىلگەن ئۇچۇرلار ۋە بۇنىڭ سەۋەبلىرى، شەرقىي تۈركىستاندىكى مەسىلىنىڭ بىر پارتىيەنىڭ ياكى باشقۇرغۇچىلارنىڭ ئىنساپقا كېلىشى بىلەن ۋە ياكى ھوقۇق تۇتقانلارنىڭ ئالمىشىشى بىلەن ھەل قىلغىلى بولىدىغان مەسىلە ئەمەسلىكىنى ئىپادىلەپ بېرىدىغان تىپىك بىر مىسالدۇر. شۇڭا ئۇيغۇرلار ئۇچۇر مالىمانچىلىقىنىڭ ئالدىنى ئېلىش ئۈچۈن زاماننىڭ ئېھتىياجىغا ماس كېلىدىغان ستراتېگىيەلىك پىلان تۈزۈپ، پەرقلىق كەسىپلەردە تەسىر كۈچى بار زىيالىيلار قوشۇنى يېتىشتۈرۈپ، قايىل قىلارلىق ۋە سالمىقى بار ئەمگەكلىرىنى

ئوتتۇرىغا چىقىرىشى لازىم. تەسىر كۈچىگە ۋە مىللىي ھىس-تۇيغۇغا ئىگە زىيالىيلار قوشۇنى، دۆلەتلەرنىڭ سىياسەتلىرىگە تەسىر كۆرسىتىلگەندىلا خەلقنىڭ مەنپەئەتىگە پايدىلىق، ئۈنۈملۈك تەرەققىياتلار مەيدانغا كېلىدۇ.

پايدىلانغان ماتېرىياللار

- ئابدۇرېھىم، ش. (1984). «قەشقەردە پەننىي مەكتەپلەرنىڭ شەكىللىنىشى ۋە تەرەققىياتى توغرىسىدا». «شىنجاڭ تارىخ ماتېرىياللىرى». س. 13، ب. 99-95.
- ئەزىزى، س. (1990). «ئۆمۈر داستانى». بېيجىڭ: مىللەتلەر نەشرىياتى، ق: 1.
- ئەكرەم، ئە. (2011). «چىننىن ئورتا ئاسىيا پولىتىكىلار-رېپور». ئەنقەرە: غوجا ئەخمەت يەسەۋى خەلقئارالىق تۈرك-قازاق ئۇنىۋېرسىتېتى.
- تالىپ، نا. (1990). «ئۇيغۇر مائارىپ تارىخىدىن ئۇچىرىكلار». ئۈرۈمچى: شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى.
- توكەر، م. (2004). «ئىسمائىل گاسپىرالى ۋە 'ئىلەدە بىرلىك' فىكىرى ئۈزەرنە»، «سەلچۇق ئۇنىۋېرسىتېتى تۈركىيات ئاراشتىرىمالارى» ژورنىلى. س. 16، ب. 45-32.
- توختى، ئى. (2015). «يولۇم ۋە غايەم: ئۇيغۇر تۈركلىرى ۋە چىن مەسەلىسى». نەشىرگە تەييارلىغان: ھامىت گۆكتۈرك. ئىستانبۇل: شىرا نەشرىياتى.
- جېڭ، ف. (2003). «پىڭ ياڭ زېڭشىن جى شىنشىچىدى مىنزۇ جېڭسى». «شىبېي دىئېر مىنزۇشۇ يۈەن» گېزىتى. س. 1، ب. 16-11.
- داغچى، ك ۋە كەسكىن، م. (2013). «چىننىن دوغۇ تۈركىستان پولىتىكىسى ۋە ئازىزلىك ھاكىمىيەت باغلامىدا ھاك ئىھلاپلىرى». «بارىش ئاراشتىرىمالارى ۋە چاتىشما چۈزۈلمىلىرى» ژورنىلى. س. 2، ب. 29-11.
- دوۋىپەر، نا. (2005). «دى شىنجاڭ كونفېت: ئۇيغۇر ئايدىنبېلى لانگۇچ پالىسىي ئاند پلىرىكول دېسكورس». پالىسىي ستادىس 15. ئىس-تۆەس سەنپىر ۋاشىنگىتون.
- دىيار، ئابدۇراھمان م. (1996). «ئەنجۈر ماكانى مەرىپەت ئوچىقى تېجەن»، «شىنجاڭ تارىخ ماتېرىياللىرى». س. 40، ب. 59-53.
- روزى، ي. (2012). «مەمتىلى ئەپەندىنىڭ سۈرىتىنى ئىزدەش»، «لاي قەلئەنىڭ سىرى». ئۈرۈمچى: شىنجاڭ پەن-تېخنىكا نەشرىياتى.
- رېن، يى ف؛ ھوشۇر، ي. (2014). «ئۇيغۇرلار». بېيجىڭ: مىللەتلەر نەشرىياتى.
- سابىت، ئى. (1993). «شىنجاڭنىڭ يېڭى مائارىپ تارىخىدىكى ئوتتۇرا تېخنىكوم مەكتىپى-ھابىبىزادە دارۇلمۇئالىمىنى»، «شىنجاڭ تارىخ ماتېرىياللىرى». س. 34، ب. 91-89.
- سېپىت، م؛ روزى، ي؛ زوردۇن، نا. (1997). «مەمتىلى ئەپەندى». ئۈرۈمچى: شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى نەشرىياتى.
- قارلۇق، نا. (2009). «ئۇيغۇر يېنىلەشمە سۈرمىچىدىكى ئىستانبۇل ئېكولو ۋە ئونۇن بازى تەسىسلىجىلىرى ئۈزەرنە». «تۈرك كۈلتۈرۈ». ئەنقەرە: تۈرك كۈلتۈرۈ تەتقىقات ئېنىستىتۇتى. س. 2009-2، ب. 328-290.
- ما، دا ج.؛ شۇ جىيەن، ي. (2007). «شەرقىي تۈركىستان دۆلىتى» خام خىيالىنىڭ بەرىيات بولۇشى». ئۇيغۇرچىغا تەرجىمە قىلغۇچى: ئەخمەت مۆمىن تارىمى، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى نەشرى، ئېلكتىپ نۇسخىسى.
- نىياز، ئى. (1984). «ئاتۇش ناھىيە ئېكساق كەنتىدە يېقىنقى زامان پەننى مائارىپىنىڭ دۇنياغا كېلىشى»، «شىنجاڭ تارىخ ماتېرىياللىرى». س. 13، ب. 94-83.
- ھاجى، نا. (1986). «1933- يىلىدىن 1937- يىلىغىچە قەشقەر، خوتەن، ئاقسۇلاردا بولۇپ ئۆتكەن ۋەقەلەر»، «شىنجاڭ تارىخ ماتېرىياللىرى». س. 17، ب. 113-1.
- ھەبىبىزادە، ئەخمەت ك. (1925). «چىن تۈركىستان خاتىراتى». ئىزمىر: مارىفەت باسمىخانىسى.
- ئىلقۇل، ئەخمەت ك. (1955). «تۈركىستان ۋە چىن يوللىرىدا ئۇنۇتۇلمايان خاتىراتلار». ئىستانبۇل: زارىف ئىش باسمىخانىسى..

ئىلئۇل، ئەخمەت ك. (1962). « بىر يېتىمىن ھاياتى » ئىستانبۇل: ھاملە باسمىخانسى.
ئىلئۇل، ئەخمەت ك. (1997). « چىن تۈركىستان خاتىرالارى شاڭخەي خاتىرالارى ». نەشىرگە تەييارلىغان: يۇسۇف گېدىكىلى.
ئىستانبۇل: ئۆتۈكەن نەشىرىياتى.

www.npc.gov.cn/npc/zfjc/ywjyf/2008-09/08/content_1452576.htm

(نېرىشىش ۋاقتى: 2018-يىلى 5-ئاينىڭ 24-كۈنى، 10:55)

YANSIMALI KELİMELER ÜZERİNE BİR BİBLİYOGRAFYA DENEMESİ

*Aksaamai OMURALIEVA**

Özet

Bu çalışmada, yansımali kelimeler ya da yansıma köklerden türeyen yansımali fiiller üzerine yapılan çalışmaların bir bibliyografyası verilecektir. Yansımali kelimeler üzerine çalışma yapacak olan bilim adamlarına faydalı olabilmek adına yapılan bu çalışmada, yansımali kelimeler ile ilgili monografi, kitap, makalelere yer verilmiştir. Çalışmada, genel olarak yansımali kelimeler hakkında ana hatlarıyla bilgi verilmiştir. Ardından bu konuda yapılan çalışmalar “Türkiye’de yapılan çalışmalar”, “Türkiye dışında günümüz Türk lehçelerinde yapılan çalışmalar”, “Başka dillerdeki yansımali kelimeler ile ilgili yapılan çalışmalar” olmak üzere üç ana başlık altında toplanmıştır.

Anahtar Sözcükler: Yansıma Kelimeler, Ses Yansımali Kelimeler, Ses Yansımali Fiiller.

A BIBLIOGRAPHIC STUDY ON ONOMATOPEIC WORDS

Abstract

The purpose of this study is to present a bibliography of studies on onomatopoeic words and onomatopoeic verbs that is derived from onomatopoeic roots. To help the researchers who study onomatopoeic words, the study will consist of monographies, books, and articles on onomatopoeic words. The introduction of the study will inform about onomatopoeic words in general. Then, studies on the subject will be listed in three main titles as “Studies in Turkey”, “Studies in contemporary Turkic dialects but Turkish”, “Studies on onomatopoeic words in other languages”.

Key Words: Onomatopoeic Words, Phonetical Onomatopoeic Words, Phonetical Onomatopoeic Verbs.

Yansımali kelimeler, dilde, özellikle konuşma dilinde, edebî eserlerde sık kullanılan kelime türüdür. Doğadaki canlı ve cansız varlıkların yaklaşık seslerinden oluşan bu tür kelimelerle ilgili taklidi teorisine değinmek yerinde olacaktır. Bu teoriye göre dilin oluşumu, ses taklidi kelimelerin kullanılmasıyla başlamıştır. İnsan, çevresindeki tabiat olaylarını ve diğer canlı cansız varlıkların çıkardığı sesleri taklit ederek dili oluşturmuştur. Yani, hareket etmeleri ya da bağırmaları dolayısıyla ses çıkaran bütün eşyayı ya da yaratıkları taklit yoluyla dil vücuda getirilmiştir (Üçok, 2004: 55). Bu teorinin karşıtlarından Sovyet filoloğu V. İ. Abayev bununla ilgili şunları söylemiştir: “Eğer tabiat herhangi bir nesne için doğru adlandırma yapsaydı, o zaman o nesne bütün dünya dillerinde aynı adlandırma ile söylenirdi.” (İsyangulova, 2015: 552). Yine Sovyet dilcilerinden A. V. Vostrikov, “Eğer kelimeler, gerçekten tabiattaki seslerden oluşsaydı, o zaman dillerdeki bütün nesnelerin ismi aynı olurdu ve bu nedenle başka birçok dilin oluşmasına ihtiyaç kalmazdı.” şeklinde bu teoriye karşı çıkmıştır (İsyangulova, 2015: 552).

Sovyet dilcilerinden "yansıma" kelimeleri üzerine ilk çalışma yapan N. İ. Aşmarin olmuştur. Aşmarin, yansıma kelimelerin dillerde farklı adlandırılmasının nedenini, "Bu tür kelimeleri bir toplum işitsel, diğeri ise gözlem yoluyla ortaya koymuştur." şeklinde açıklamıştır

* Dr. Öğr. Gör., Uşak Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi, Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Bölümü, el – mek: aksaamai.omuralieva@usak.edu.tr

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-1798-294X>

(İsyangulova, 2015: 552). Söz konusu kelimelerin her dilde farklı olmasının nedeni, o dillerde canlı veya cansız varlıkların çıkardıkları seslerin tam değil, yaklaşık taklidi diyebiliriz. Ve her toplum bu kelimeleri kendi dil kaidelerine, sistemine uygulayarak oluşturmuştur.

Yine ses taklidi teorisi karşıtları yansımali kelimelerin soyut anlam ifade edemediklerini, sayıca az ve kullanım alanlarının sınırlı olduğunu öne sürmüşlerdir. Buna karşın Kazak bilgini K. Ş. Husainov, bu görüşü reddederek, yansımali kelimelerin soyut anlamlılık açısından en üst seviyeye kadar çıkabileceklerini söylemiştir (İsyangulova, 2015: 552).

Yansıma kelimeler, dilbilim alanında hâlen yeterli şekilde incelenmemiş, tartışmalı ve derin bir araştırmaya ihtiyaç duyan alanlardan biridir. Yansımali kelimelerin kusursuz bir şekilde araştırılması için tabiatı, iç ve dış yaşamı ve orada bulunan varlıkların tarihini öğrenmek gerekmektedir (Aşmarin, 1928: 8).

Yansımali kelimeler, eskiden beri ünlemler ile karıştırılan kelime türü olmuştur. Dmitriyev, yansıma kelimeleri, ünlemlere dâhil etmiştir, ancak özellikleri ile ilgili ilginç olarak nitelendirilebilecek şu tespitlerde de bulunmuştur:

a. İlk başta yansımali kelimelerde Türkçenin ve sesbilgisi sisteminin karakteristik olmayan seslerinin bulunması.

b. Yansımali kelimelerin konuşmada genellikle belirli fiillerle kullanılması.

c. Yansımali kelimelerin spesifik yapısı, onların yaratıcı ve duyarlık özellikleri, bu kelimelerin başka bir dile doğrudan çevirmeye izin vermemesi (Şagdarov, 1962: 16).

Bazı dilbilimciler ses yansımali kelimeler ile ünlemleri ayıran farklılıkları ortaya koyarak bu tür kelimelerin aynı çatı altında birleşmemesi gerektiğini belirtmişlerdir. Onlardan biri olan N. A. Kuraşkina yansıma kelimeler ile ünlemler ortasındaki farkı bu şekilde gruplandırmıştır (Kuraşkina, 2007):

a. Ünlemler, doğrudan duyguyu, endişeyi, isteği göstermeden ifade ederken, yansımali kelimeler, duyguyu isteği göstermeden gerçeği yansıtan anlatımlı ve biçemli bir araç olarak kullanılmaktadır.

b. Ünlemler bağlam içerisinde mimik ve tonlamalara (entonasyon) ihtiyaç duyarken, yansımali kelimeler ise bu gibi açıklamalara ihtiyaç duymadan kullanılmaktadır.

c. Ünlemler bağlantılı kelimeler, yansımali kelimeler ise leksikal anlama sahip kelimelerdir.

d. Yansımali kelimeler, kelime yapımında ünlemlerden daha çok kullanılmaktadır.

e. Ünlemler cümle öğeleriyle bir bağlantı içerisinde değildirler, yansımali kelimeler ise cümlede sözdimsel yük taşımaktadır (İsyangulova, 2015: 554).

Yansımali Kelimelerle İlgili Yapılan Çalışmalar

1. Türkiye’de Yapılan Çalışmalar

Yansımaları Türkay, “Türkçenin yansımali kelimeleri, birkaç kök araştırmasına yönelik ilgilenmelerin dışında hiç incelenmemiş bir konudur. Yapısal özellikler, anlamsal etkinlikleri bakımından ele alınmaları bir tarafa, bu yansımali kelimelerin iyi bir dökümü bile yapılmamıştır. Oysa Türkçe, bazı kavramları daha canlı, daha renkli, bazılarını da kısa yoldan tasvir ederek yansıtmaya olanağı veren bu kelimeler, araştırmaya değer örneklerini içermektedir.” şeklinde açıklamaktadır (Türkay, 1978: 241).

Yansımali kelimeler, dilbilim ve gramer kitapları dışında da doğrudan araştırma konusu olmuştur. 1947 yılında Osman Nedim Tuna “Tabiat Taklidi Sözlere Fiil Yapan Ekler” adlı çalışma yapmıştır (Tuna, 1947). Bu çalışmada yansımali fiilleri oluşturan ekler üzerinde durulmuştur. Ardından 1950 yılında “Türkçede Tekrarlar” adlı bir makale yayımlanmış ve orada

yansıma olmayan kelimeleri de konuya dâhil ederek daha çok ikilemeleri ele almıştır (Tuna, 1950). Bunun yanı sıra o kelimelerin eşanlamlarını da vermiştir (Zülfikar, 1995: 13). Bu konuya değinen bir başka bilim adamı Hasan Eren'dir. Hasan Eren, "Onomatopeelere Ait Notlar" adlı eserinde yansımalarından türemiş kelimeler üzerinde durmuş ve onları türeten ekleri belirterek etimolojik açıdan ele almıştır (Eren, 1951). Divânü Lugâti't-Türk'teki yansımali kelimeler, 1978 yılında Kaya Türkay tarafından ele alınmıştır. "Kaşgarlı'nın Derlediği Yansıma Sözcükler" adlı çalışmada Doğa ve Betimsel yansıma sözcükler olmak üzere iki ana gruba ayrılmış daha sonra kendi aralarında da sınıflandırılmıştır. Sınıflandırma esnasında örneklere de yer verilmiştir (Türkay, 1978). Akartürk Karahan tarafından yayınlanan makalede Memlûk Kıpçak Türkçesi sözcüklerindeki yansımali fiiller ele alınmıştır. "Memlûk Kıpçak Türkçesi Sözcükleri: Yansıma Fiiller Üzerine Bir İnceleme" adlı çalışmada, o dönem Türkçesindeki yansımali fiiller, "tematik ve yapı bakımından yansıma fiiller" olmak üzere iki grupta toplanmış ve ardından örneklerle birlikte ekleri üzerinde durulmuştur (Karahan, 2006). Yine aynı yıl Abdurrahman Özkan tarafından hazırlanan "Ses Yansımali Kelimelerin Yer Adı Olarak Kullanılması" adlı çalışma yayımlanmıştır. Bu çalışma, genel olarak yansımali kelimelerin yer adı olarak kullanılması hakkında bir çalışmadır (Özkan, 2006). Nesrin Sis ve Bekir Gökçe'nin 2009 yılında yayımladıkları "Gülten Dayıoğlu'nun Öykülerinde Yansımalar ve Kalıp Sözler" adlı çalışmada ise çocuk dilindeki yansıma kelimeler üzerinde durulmuştur. Yazarın öykülerinde geçen yansımali kelimeler bağlamla birlikte verilerek kullanım sıklıkları tablo içinde göstermiştir (Sis, 2009). Ardından kalıp sözleri de aynı şekilde inceleyerek kullanım sıklığıyla ilgili istatistik bilgilere yer verilmiştir. Fatih Kemik tarafından hazırlanan "Hayvan Seslenme Ünlemleri Ses Yansımali Ünlemlerden Midir?" adlı çalışmada¹, "kuçu kuçu, pisi pisi, bili bili" vb. ünlemler ses yansımali ünlemler başlığı altında incelenerek bu ünlemlerin gerçekten ses yansımali kelimelerden gelip gelmedikleri üzerinde durulmuştur.

Bu konuyla ilgili ülkemizin çeşitli üniversitelerinde tezler de yapılmıştır. Yapılan tezlere göz atacak olursak, 1996 yılında Atatürk Üniversitesi'nde Dursun Balkaya tarafından "Yansılama ve Almanca-Türkçe Yansımali Kelimeler" adlı yüksek lisans tezi hazırlanmıştır. Çalışmada, önce onomatope kavramı ile ünlem, ses sembolüğü ve sesli jestler arasındaki sınırlıklar tespit edilmiştir. Giriş bölümünde ise onomatope teriminin ortaya çıkışından başlayarak, hangi kelimelerin onomatope kelimeler olarak sayılabileceği gibi konular ele alınmıştır. Daha sonra ses yansımali kelimelerin bir sözlüğü oluşturulmuştur (Balkaya, 1996). 2000 yılında Ankara Üniversitesi'nde Mustafa Canpolat danışmanlığında Recep Muhammet Geldiyev tarafından "Türkmence ve Türkiye Türkçesinde Yansımalar" adlı doktora tezi yapılmıştır. Tezde, Türkmen ve Türkiye Türkçelerindeki aynı, benzer ve farklı yapıda olan yansımali kelimeler sınıflandırılmış, semantik, leksik-semantik prensipte ses ve biçim yansımali fiiller olmak üzere iki temel yönde incelenmeye alınmıştır. Ardından yansımali kelimeler, ses ve şekil bilgisi bakımından incelenmiştir (Geldiyev, 2000). 2010 yılında Boğaziçi Üniversitesinde Semra Baturay tarafından "Türkçe Yansıma İkilemelerdeki Ses Almaşması" adlı yüksek lisans tezi hazırlanmıştır. Bu tezde, Türkçedeki yansıma sözlerle kurulmuş ikilemelerdeki ses değişimleri konusu araştırılmıştır. Veri olarak ünlü ve ünsüz ses değişimleri esas alınarak, özellikle Türkçedeki yansıma sözlerle kurulmuş ikilemelerde gözlemlenen ünlü / ünsüz değişimleriyle ilgili belirli bir sistemin var olup olmadığı üzerinde durulmuştur (Baturay, 2010). 2011 yılında Kafkas Üniversitesinde Fettah Karahan tarafından "Çağdaş Türk Lehçelerinde Yansımali Kelimeler" adlı tez hazırlanmıştır. Tezde genellikle Çağdaş Türk lehçelerinde ortak olan yansıma sözcükler derlenerek bu dillerin birbirine olan yakınlığı ele alınmıştır (Karahan, 2011). Erciyes Üniversitesinde 2013 yılında Dilek Karakaş'ın Mustafa Argunşah danışmanlığında hazırladığı "Kazak Türkçesinde Yansıma Yoluyla Ortaya Çıkan Söz Varlığı" adlı çalışmasında, Kazak Türkçesinde sık kullanılan yansımali kelimeleri farklı açılardan ele alınmıştır. Elde edilen yansımali kelimeler, anlam ve kullanıldıkları durum açısından

¹http://www.academia.edu/382818/Hayvan_Seslenme_%C3%9Cnlemleri_Ses_Yans%C4%B1mal_%C4%B1_%C3%9Cnlemlerden_midir?

incelendikten sonra yansımali kelimelerin bir sözlüğü oluşturulmuştur. Ardından sözlükte yer alan kelimeler incelenerek bunların türetilirken aldıkları ekler tespit edilmiştir (Karakaş, 2013). Yine aynı yıl Bozok Üniversitesinde Muhammed Karasu tarafından “Tarihi Türk Lehçelerinde Yansımali Fiiller” adlı bir yüksek lisans tezi hazırlanmıştır. Bu çalışmada, tarihi Türk lehçelerdeki yansımali fiiller fişlenmiş ve kökenleri ve yansımali fiilleri türeten ekler üzerinde durulmuştur. 2014 yılında Ankara Üniversitesinde Esra Kılınç tarafından hazırlanan “Kenji Miyazawa’nın Yaban Armudu (Yamanashi) Adlı Öyküsü Örneğinde Yansımali Sözcükler ve Çevirisi Sorunu” adlı yüksek lisan tezinde, Kenji Miyazawa’ya ait ‘Yaban Armudu (Yamanashi)’ adlı öykü yansımali kelimeler çerçevesinde ele alınmış ve bu yansımali sözcüklerin çeviri sorunları üzerinde durulmuştur (Kılınç, 2017). 2018 yılında Ege Üniversitesi Türk Dünyası Araştırmaları Enstitüsü Türk Dili ve Lehçeleri Anabilim Dalı’nda Aksaamai Omuralieva tarafından “Türk Yazı Dilleri ve Dialektlerinde Yansımali Fiillerin Yapısı” adlı doktora tezi hazırlanmıştır. Yapılan tezde, tarihî ve günümüz Türk lehçelerindeki yansımali fiiller taranmış ve fiil yapım ekleri tespit edilmiştir. Ardından tespit edilen ekler alfabetik şekilde verilmiş ve incelenmiştir. Fişlenmiş yansımali fiiller anlamlarıyla lehçelere göre sınıflandırılmıştır (Omuralieva, 2018)

Türkiye’de yansımali kelimeler ile ilgili en geniş çalışmayı, Prof. Dr. Hamza Zülfikar yapmıştır. “Türkçede Ses Yansımali Kelimeler” adlı bu eser, 1995 yılında basılmıştır. Sadece edebî yazı dilini değil, ağızları da içine alarak işlenmiş olmasından dolayı en çok malzeme burada görülmüştür. H. Zülfikar bu çalışmada, yansımali kelimelerin farklı bir kelime grubu olduğunu ve söz varlığı içerisinde titizlikle araştırılması gerektiğini vurgulamıştır. Bu eserde Türkiye Türkçesi merkeze alınarak günümüz Oğuz grubu (Türkmen ve Azerbaycan Türkçesi) yazı dillerinden, Anadolu ağızlarından, Türkiye Türkçesi metin ve sözlüklerden, edebi eserlerden toplanan malzeme sözlük haline getirilmiştir. Malzemelerde kökleri aynı olan türevler, diğer iki lehçede de varsa veya farklı anlamlarda kullanıldıysa onlar da ele alınmış ve incelenmiştir (Zülfikar, 1995).

Zülfikar, derlediği malzemeyi, yapı bilgisi bakımından üçe ayırarak incelemiştir: a) Birincil Biçimler, b) İkincil Biçimler, c) Türevler. Birincil, ikincil ve türevleri de kendi aralarında sınıflandırarak onların görev ve kullanımları ile ilgili geniş bilgiler vermiştir. Türevler kısmında yansımali fiillere de değinmiştir. Burada birincil ve ikincil biçimlerinden türeyen yansımali fiilleri ele alarak, yansımali fiilleri oluşturan eklerle de geniş bir şekilde değinmiştir. Ardından yansımali köklerden türeyen adlara değinmiş ve ekleri göstermiştir. Son olarak yansımali ikilemelere de değinerek kavramlar dizini ve sözlük kısmını vermiştir.

2. Türkiye Dışında Günümüz Türk Lehçelerinde Yapılan Çalışmalar

Sovyet döneminden beri Türk dilindeki yansımali kelimeler her zaman güncel konulardan biri olmuştur. Bu konu, sadece Türk bilim adamlarının değil, Rus bilim adamlarının da epey dikkatini çekmiştir. Bu alanla ilgili ilk özel çalışma Türkolog N. İ. Aşmarin’e aittir. 1918 yılında yazılan “Çuvaş Mimolojisinin Esasları” adlı çalışmada Aşmarin daha çok yansımali kelimeleri oluşturan sesler üzerinde durmuştur (Aşmarin, 1918). Bu çalışmanın devamı niteliğinde 1925 yılında “Orta Volga Bölge Dillerindeki Yansımali” adlı bir çalışma daha hazırlanmıştır. Bu çalışmaya Çuvaşça dışında Tatarca, Udmurtça, Erzyanca, Mari diller de dâhil edilmiştir (Aşmarin, 1925). Her iki çalışmada da yansımali kelimelerin yöntemini kurmaya çalışmıştır. Yansımali kelimelerle ilgili Aşmarin’in yayımlanan bir diğer çalışması 1928 yılında yayımlanan “Çuvaşcadaki Yansımali Morolojik Kategorileri Hakkında” eseri olmuştur. Bu çalışma Tatarca ve Türkiye Türkçesiyle karşılaştırmalı bir çalışma olmuştur. Burada yansımali kelimeler, morfolojik açıdan sınıflandırılıp 115 adet yapı tipi tespit edilmiştir (Aşmarin, 1928). Aşmarin’den sonra Türkçedeki yansımali ile ilgili çalışmayı Dmitriyev yapmıştır. Dmitriyev, “Güney Türk Mimolojisinin Taslağı” ve “Osmanlı Mimolojisine Katkılar” adlı çalışmalarında bu yapıların Türk lehçelerinde azımsanmayacak derecede çok olduklarını belirtmiş ve bunların fonetik özellikleri hakkında bilgi vermiştir (Dmitriyev, 1927). “Güney Türk Mimolojisinin Taslağı” adlı çalışmada genel olarak Güney grubu Türk

lehçelerindeki yansımali kelimelerini ele almıştır. Ardından bu kelimelerin yapı tiplerini de göstererek yansıma köklerden türeyen fiil ve isim türevlerini de ele almıştır (Şagdarov, 1962: 13-15). Sonraki çalışmalarından “Rusça-Çuvaşça Sözlük” çalışmasında Dmitriyev, tekrar yansıma kelimelere değinerek onların ünlemlere dâhil edilmesi gerektiği fikrini benimsemiştir (Şagdarov, 1962: 16). Aşmarin ve Dmitriyev’den sonra bu konuyla değinen L. N. Haritonov olmuştur. Haritonov, “Yakut Türkçesindeki Değişmeyen Kelimeler” adlı çalışmasında Yakutçadaki yansımali kelimeleri ele almış ve onları kendi aralarında sınıflandırmıştır (Haritonov, 1943). Bunun yanı sıra Haritonov’a göre yansımali kelimeleri zarflara veya ünlemlere dâhil etmek doğru değildir. Daha çok yansımali fiillerin üzerinde durarak özellikle biçim yansımali fiillerin köklerinin bugün ölü kökler olduğunu belirtmiştir (Şagdarov, 1962: 17-20). Azerbaycan Türkçesindeki yansımali kelimeler S. Caferova, M. Adilov, R. Rustemov gibi dilcilerin dikkatini çekmiştir. Caferova, “Muasır Türk Dillerinde Yansımali Kelimelerin Leksik ve Semantik Hususiyetleri” adlı çalışmasında yansımali kelimeleri, semantik açıdan sınıflandırmış, “yansıma sözler” ve “mecazî yansıma sözler” diyerek iki grupta ele almıştır (Caferova, 1975). Örneklerinde Azerbaycan, Türkmen ve az da olsa diğer Türk lehçelerinden örnekler vermiştir (Zülfikar, 1995: 11). Adilov’un “Azerbaycan Türkçesinde Yansıma Sözler” adlı çalışmasında yansımali kelimelerin fonetik, morfolojik, semantik özelliklerine değinilmiştir (Adilov, 1979). Rustemov, “Çağdaş Türk Lehçelerinde Yansımali Kelimeler” adlı çalışmasını Türk dillerindeki yansımali kelimelerle bilgi vererek başlamıştır. Rustemov’un çalışması Adilov’un çalışmasına benzemektedir. O da yansımali kelimelerin fonetik, morfolojik ve semantik özelliklerini ele almıştır. Bunların dışında sözdizimsel fonksiyonlarına da değinmiştir (Rustemov, 1998).

Kırgız Türkçesindeki yansımali kelimelerle ilgili “Kırgız Türkçesinde Yansımali Kelimeler” adlı çalışma, S. Kudaybergenov’a aittir (Kudaybergenov, 1957). Bu çalışmada Kırgız Türkçesindeki yansımali kelimeler fonetik, morfolojik ve semantik bakımdan ele alınmış ardından sınıflandırılmıştır. Kudaybergenov’un bir diğer “Kırgız Türkçesindeki Biçim Yansımali Fiiller” adlı çalışması biçim yansımali fiiller üzerine olmuştur. Çalışmanın başında Kırgızca – Moğolca – Yakutça birkaç ortak yansımali fiillerin tablosu gösterilmiştir. Özellikle yansıma köklerden fiil türeten ekler üzerinde duran ve birazda da etimolojik açıdan inceleyen Kudaybergenov, çalışmasının sonunda Türk – Moğol dillerindeki yansımali fiillerin dizinini vermiştir (Kudaybergenov, 1961).

Kazak Türkçesindeki yansımali kelimelerle ilgili ilk çalışma A. İ. İshakov tarafından yapılmıştır. İshakov “Kazak Türkçesindeki Yansımali Kelimeler Hakkında” adlı çalışmasında Kazak Türkçesindeki yansımali kelimelerin genel olarak tek ve kapalı heceden, nadir olarak da iki ve kapalı heceden oluştuğunu belirtmiştir. Daha çok ses özellikleri üzerinde duran İshakov, aynı zamanda yansımali kelimelerden türeyen ad, fiil ve zarf kullanımlarına da değinmiştir (İshakov, 1951). S. Sarıbayev’in konumuzla ilgili ilk çalışması, yansımali kelimelerin ünlemlerle olan ilişkilerini elen alan “Yansımali Kelimeler ve Onların Ünlemlerle İlişkisi” adlı çalışması olmuştur (Sarıbayev 1954). Sarıbayev’in bir diğer “Kazak Türkçesindeki Yansımali Kelimeler” adlı çalışması yansıma kelimelerle ilgili yapılan genel bir çalışmasıdır (Sarıbayev, 1960). Kazak Türkçesindeki yansımali kelimelerle ilgili son yapılan çalışma, K. Husayinov’a aittir. “Kazak Türkçesindeki Yansımalar” adlı bu çalışmada Kazak Türkçesindeki yansımali kelimelerin temel özellikleri incelenmiştir. Aynı zamanda yansımali kelimeler, yalın durum ve etimolojik açıdan değerlendirilmiştir (Husayinov, 2010).

Türkmen Türkçesindeki yansımali kelimelerle ilgilenen dilci M. Hudaykuliyeve olmuştur (Hudaykuliyeve, 1962). 1962 yılında yaptığı “Türkmen Türkçesindeki Yansımali Kelimeler” isimli çalışmada yazar, yansımali kelimelerin dilde ayrı bir kelime grubu oluşturduğunu ve Türkmencedeki zenginliği hakkında bilgiler vermiştir. Yedi bölümden oluşan bu çalışma, öncelikle Türkmencedeki yansımali kelimeleri etimolojik, morfolojik ve semantik açılarından ele alarak incelemiştir. Ardından söz konusu kelimelerin sentaktaki yerine de değinmiştir (Zülfikar, 1995: 10).

Başkurt Türkçesindeki yansımali kelimeler, G. A. İsyangulova tarafından ele alınmıştır. İsyangulova 2011 yılında yaptığı “Başkurt Türkçesindeki Yansımali Kelimelerin Yapısal ve Sözdizimsel Özellikleri” adlı yazısında, Başkurt Türkçesindeki yansımali kelimeleri yapısal açıdan sınıflandırıp daha sonra sözdizimsel özelliklerinden bahsetmiştir. O sırada örneklerle de desteklemiştir. (İsyangulova, 2011). İsyangulova “Yansımali Kelimelerin Araştırma Tarihi ve Onların Sözbölüklerindeki Yeri” isimli başka bir çalışmasında, da çok teorik bilgiler vererek Aşmarin, Husayinov, Voronin, gibi dilcilerden bahsetmiştir. Ardından bazılarının yansımali kelimelerle ilgili yaptıkları sınıflandırmalarına da tek tek yer vermiştir. (İsyangulova, 2015).

Kırım Tatar Türkçesindeki yansımali kelimelerle ilgili çalışmalardan da birkaçına ulaştık. Bunlardan bir tanesi V. N. Aliyeva tarafından 2005 yılında yapılan bir çalışmadır. “Kırım Tatar Türkçesinde Yansımali Kelimeler” adlı bu çalışmada ilk başta yansımali kelimelerle ilgili teorik bilgiler verilmiştir. Ardından Aşmarin ve Dmitriyev’in çalışmalarından bahsedilerek Kırım Tatar Türkçesindeki yansımali kelimeler ele alınmıştır (Aliyeva, 2005). Bir diğer çalışma da Z. N. Adcımuratova’ya ait “Kırım Tatar Türkçesindeki Su Seslerini Yansıtan Yansımali Kelimeler” makalesidir. Çalışmada Kırım Tatar Türkçesindeki su seslerini yansıtan yansımali kökler üzerinde durulmuştur. Ardından su seslerini yansıtan yansımali köklerinde bulunan karakteristik sesler tespit edilmeye çalışılmıştır (Adcımuratova, 2005).

Kazan Tatar Türkçesindeki yansımali kelimelerle ilgili Z. G. Şarafetdinova 2007 yılında “Tatar Çağdaş Edebi Dilindeki Yansımali Kelimeler” adlı tez hazırlamıştır. İlk bölümünde genel olarak yansımali kelimeler üzerinde durulmuş ve teorik bilgiler verilmiştir. İkinci bölümde, söz konusu kelimelerin leksiko-semantik özellikleri ve semantik sınıflandırılması verilmiştir. Üçüncü bölümde, yansımali kelimelerin morfolojik ve fonetik yapıları, hemen ardından yansımali köklerden türeyen fiil ve isimlere değinilmiştir (Şarafetdinova, 2007a). Bunun dışında yazarın yansımali kelimelerle ilgili bir diğer çalışması “Tatar Dilindeki Yansımali Kelimelerin Sınıflandırılması” isimli çalışmasıdır (Şarafetdinova, 2007b). Şarafetdinova, konuyla ilgili başka çalışmalar da yapmıştır: 2005 yılında yayımladığı “Tatar Türkçesinde Yansımali Köklerden Türeyen İsim ve Fiiller”, yine 2007 yılında yaptığı “Tatar Türkçesinde Biçim Yansımali Kelimeler”, aynı yıl yayımlayan bir diğer çalışması da “Tatar Türkçesinde İnsan Tarafından Çıkarılan Yansımali Kelimeler” isimli çalışmasıdır (Şarafetdinova, 2007c).

2009 yılında V. A. Razumovskaya ve E. M. Feytelber tarafından “Türkiye Türkçesindeki Yansımali Kelimeler: Bütüncül Yaklaşım” adlı bir makale yayınlanmıştır. Bu çalışma, daha çok H. Zülfikar’ın kitabı esas alınarak yapılmıştır. Ayrıca bu çalışmada, Hocket ve Voronin’in çalışmaları hakkında da bahsedilmiş ve onların sınıflandırmalarına da yer verilmiştir (Razumovskaya, 2009).

3. Başka Dillerdeki Yansımalar ile İlgili Çalışmalar

Onomatopeler bilim dünyasında sadece dilbiliminde değil, aynı zamanda felsefe, psikoloji gibi alanlarda da araştırılan konulardan olmuştur. Türkçede olduğu gibi dünyanın diğer dillerinde onomatopeler mevcuttur. Başka dillerdeki yansımali kelimelerle ilgili ulaştığımız çalışmalardan bahsedecek olursak, Moğolcadaki yansımali kelimeler üzerine Şagdarov, “Çağdaş Buryat Dilinde Yansımali Kelimeler” adlı çalışmasında, Buryatçadaki yansımali kelimeleri daha çok Türkçe ve Rusça ile karşılaştırmalı olarak ele almıştır. Giriş bölümünde yansımali kelimelerle ilgili yapılan çalışmalardan bahsetmiştir. Aşmarin’in çalışmasından başlayıp Türk dilinin diğer lehçeleriyle ilgili çalışmalara da yer vermiştir. Bunlar dışında Komice, Udmurtça, Tacikçe ve Nanay dillerindeki yansımali kelimelerle ilgili çalışmalardan da bahsetmiştir. Birinci bölümde genel olarak ses yansımali kelimelerin teorik bilgisi, türevleri, fonetik tipleri, ses yansımaların ikincil biçimleri, ikileme biçimleri verilmiştir. Ardından ses yansımali kelimelerin alt grubu olarak ses ve biçim yansımali fiillere de yer vermiş onların değişimi ve kullanımları hakkında bilgiler vermiştir. Son olarak, ses yansımali kelimelerin sözdizimsel fonksiyonları üzerinde durmuştur. İkinci bölüm ise biçim yansımali kelimeler hakkındadır. Bu bölümde,

biçim yansımali kelimelerin birincil, ikincil biçimleri, ikilemeli biçimleri ve biçim yansımali türevlerin yapısal özellikleri üzerinde durmuştur. Daha sonra biçim yansımali kelimelerin sözcük yapımı özellikleri ve biçim yansımali fiiller hakkında bilgi verilmiştir. Son olarak biçim yansımali fiilleri, semantik açıdan sınıflandırılmıştır (Şagdarov, 1962).

S. V. Voronin, yansımali kelimeler üzerine epey çalışması bulunan dilbilimcilerdendir. Çalışmalarının birçoğu İngilizcedeki onomatopeler üzerinedir. 1974 yılında yaptığı “İngiliz Filolojisine göre Kelime Yapımı ve Onomatopeler” (Voronin, 1971), daha sonra “İngiliz Onomatopelerin Eğitim Metodolojisinin Tarihi, Romen ve Alman Dilbilimi” (Voronin, 1974), “İngiliz Onomatopeleri, Bazı Sonuç ve Perspektifleri” gibi çalışmaları bulunmaktadır (Voronin, 1976). “Ses Simgeciliği” (sound symbolism) alanını dilbiliminin ayrı bir dalı olduğunu ilk Voronin belirtmiştir. Voronin “Ses Simgeciliğinin Esasları” adlı kitabında ses simgeçiliğinin ilkeleri, dil göstergesinin “keyfi” veya “sebep” ilkelerine değinmiş ve ses yansımaların psiko-fizyolojik esasları üzerinde durmuştur (Voronin, 2006). Yazarın ulaştığımız diğer çalışması, İngilizcedeki onomatopeler üzerinedir. Bu çalışmada Voronin, İngilizcedeki ses yansımali kelimeleri fonosemantik açıdan sınıflandırılmıştır. Bir monografi özelliği taşıyan bu kitapta yazar, onomatopelerin tipleri ve modelleri hakkında bahsetmiştir (Voronin, 2004).

A. A. Şibanov “Udmurtçada Zarf ve Yansımali Kelimeler” adlı makalesinde, Udmurtçadaki yansımali kelimelerin Udmurtçada zarflar kategorisinde yer aldığı vurgulanarak o kelimelerin dilbiliminde ayrı bir leksiko-gramer grubuna dâhil olması gerektiğiyle ilgili sorunlar üzerinde durulmuştur (Şibanov, 2010).

Onomatopeler, bugün de dikkatleri üzerine çeken dilbilimin ilginç konularından biri olmaya devam etmektedir.

Tacikçedeki yansımalarla ilgili 1950 yılında bir tez hazırlanmıştır. Leningrad Devlet Üniversitesi’nde yapılan “Çağdaş Tacik Dilinde Yansımali Kelimeler” isimli tezde M. F. Fazılov, en çok fonetik açıdan farklılık gösteren bu kelimelerin kendilerine özgü ses yapısı, ritmi, vurgusu olduğunu belirtmiş, Tacikçedeki yansımali kelimeleri semantik açıdan incelemiş ve ardından bu kelimelerin semantik sınıflandırmasını yapmıştır (Fazılov, 1950).

Nurullova Alsu tarafından 2013 yılında Kazan Üniversitesinde yayınlanan “Çağdaş İngiliz, Rus ve Alman Dillerinde Onomatopeler” adlı doktora tezi hazırlanmıştır. Karşılaştırmalı yöntemle yapılan tezin giriş kısmında, onomatopelerin dildeki önemi, çalışmanın konusu ve amacı, ardından ise konuyla ilgili literatür çalışmalarına yer verilmiştir. Tezin “Çağdaş Dillerdeki Onomatopelerin Öğrenme Temelleri” adlı birinci bölümünde, yerli ve yabancı kaynaklardan yola çıkarak konuyla ilgili teorik bilgiler verilmiştir. Daha sonra onomatopelerin dilbilgisindeki yeri vurgulanmıştır. Başka bir deyişle onomatopelerin bazı bilim adamları tarafından ünlemelere dahil edildiği, bazıları etmediği ya da gramerde bu tür kelimelerin ayrı bir kelime grup oluşturup oluşturmadığı hakkında görüşlere yer verilmiştir. “Yansımali Köklerin Kelime Yapım Özelliği” adlı ikinci bölümde yansıma köklerin en çok fiil, daha sonra isim ve zarf türettikleri üzerine durulmuştur. Bu bölümde Rus, İngiliz ve Alman dillerinde yansımali köklerden fiillerin ve diğer kelime gruplarının oluşumu hakkında karşılaştırmalı bilgilere ve de yer verilmiştir. “Yansımali Kelimelerin Semantik Açısından Sınıflandırılması” adlı üçüncü bölümde diğer başka kaynaklarda olduğu gibi yansıma köklerin semantik ve leksik açıdan sınıflandırılması yapılmıştır. Karşılaştırmalı yapılan bu çalışmada, yansımali kelimelerin Rus ve Alman dillerinde daha çok ek alarak, İngiliz dilinde ise işlev değişimi yoluyla yansımali kelimeler türettiğini, İngiliz dilinde ek yoluyla türeyenlerin de sadece -ing eki aldığını belirtmiştir. Genel olarak, çalışma sonucunda Rus, Alman ve İngiliz dilindeki yansımaların özellikle kelime yapımı açısından hem ortak hem farklı hem de spesifik yönleri olduğu vurgulanmıştır (Nurullova, 2013).

Kabardey-Balkar Cumhuriyeti Devlet Üniversitesi’nde 2010 yılında Tokova Anjela tarafından hazırlanan doktora tezinde, Kabardey-Çerkez dilindeki ünlemler ve onomatopeler ele alınmıştır. Tezin giriş kısmında, çalışmanın amacı, yöntemi, sınırlılıklar ve konuyla ilgili teorik

bilgiler verilmiştir. “Genel ve Adıge Dilbiliminde Ünlemler ve Onomatopeler” adlı birinci bölümde, genel ve Adıge dilbilimdeki ünlem ve onomatopelerin öğrenme süreci üzerine durulmuştur. Ardından bazı filozofların ünlem ve onomatopelerle ilgili üne sürdürdükleri teorilerden bahsedilmiştir. Onlara göre dilin ortaya çıkışını ünlem ve onomatopelerle açıklamak mümkündür. Ünlem ve onomatopeler her zaman birlikte incelenmiştir. Bunların leksik ve semantik açıdan ayrı ayrı kelime grubu oluşturması dilbiliminde daha yeni bir görüştür. Bu yüzden ünlem ve onomatopeleri birbirinden ayrı incelemek doğru olmayacağı hakkında görüşler de belirtilmiştir. Daha sonra ünlem, onomatopelerin ortak ve farklı yönleri üzerine durulmuş ve Adıge dilindeki onomatopelerin oluşum yollarına yer verilmiş ardından morfolojik ve semantik açıdan sınıflandırılmıştır. “Kabardey-Çerkez Dilinde Ünlemler” adlı ikinci bölümde, toplam 324 ünlemin fonetik, morfolojik ve semantik özellikleri analize edilmiş ve ardından fonksiyonlarına göre geniş bir sınıflandırılma yapılmıştır. “Kabardey-Çerkez Dilinde Onomatopeler” adlı üçüncü bölümde, toplam 175 onomatopeler üzerine inceleme yapılmıştır. Bu bölümde, onomatopelerin ses ve biçim özelliklerine yer verilmiştir. Ardından ikinci bölümde olduğu gibi semantik, morfolojik, fonksiyonları açısından sınıflandırılması yapılmıştır. Son olarak, Kabardey-Çerkez dilindeki ünlem ve onomatopeler tezin son kısmında sözlük şeklinde verilmiştir (Tokova, 2010).

Elena Tişina tarafından 2010 yılında Volgograd Devlet Pedagojisi Üniversitesi’nde yapılan “Rusça Onomatopeler Eş ve Art Zamanlı Çalışma” adlı doktora tezinde, Rusça onomatopeleri art ve eş zamanlı inceleyerek onların fonetik ve leksik açıdan kelime türetme özellikleri tespit edilmiştir. Tezin giriş kısmında, konunun önemi, konuyla ilgili teorik bilgiler, onomatopelerin konuşma dilindeki yeri hakkında bahsedilmiştir. “Dil Olgusu Olarak Onomatopeler” adlı çalışmanın ilk bölümünde, onomatopeler hakkında geniş bir bilgi, onların sınıflandırılması verilmiştir. “Rusça Onomatopelerin Yapısal Türevi ve Leksik Özellikleri” adlı ikinci bölümde, yansıma seslerin oluşumundaki türev, morfolojik ve fonetik birimlerin üzerinde durulmuştur. “Rusça Onomatopelerde Proto-Slav Üssü” adlı üçüncü bölümde, çağdaş Rusçadaki onomatopelerin gelişiminde Proto-Slav onomatopelerin etkisi analize edilmiştir. Ardından Proto-Slavcadaki onomatopelerin leksik ve kelime yapım özellikleri verilmiştir. Rusçada onomatopelerin büyük kısmı nedenlilik ile oluşan kelimeler olduğu belirtilmiş ve karşılaştırmalı olarak yapılan bu çalışmada, Proto-Slavca ve Rusçadaki onomatopeler ayrı tablolarda verilmiş daha sonra onlar gelişim süreci açısından incelenmiştir (Tişina, 2010).

Sonuç

Bugün de dilbiliminin önemli konularından biri olan onomatopeler, yukarıda bahsedilen çalışmalara bakıldığında yetersiz olup daha iyi bir şekilde araştırmayı talep etmektedir. Onomatopelerle ilgili Türkiye’de bugüne kadar yapılan çalışmalar, daha çok semantik açıdan ele alınmış ve anlamlarına göre sınıflandırmaları verilmiştir. H. Zülfikar tarafından yapılan ve en kapsamlı çalışma olan “Türkçede Ses Yansımalı Kelimeler” adlı kitap ise onomatopeleri her yönüyle ele alıp, Anadolu ağızlarını da dahil etmiştir.

Diğer Türk lehçelerde en kapsamlı çalışma Aşmarin’e aittir. Konuyla ilgili arka arkaya birkaç çalışma yayınlayan Aşmarin, Çuvaşçadaki onomatopeleri daha çok morfolojik açıdan ele almış ve bazı Türk lehçeleriyle kıyaslama yapmıştır. Bunun dışında Kazak, Kırgız ve Azeri, Türkmen Türkçesindeki onomatopelerle ilgili müstakil çalışma mevcuttur. Sovyet döneminde yapılan bu çalışmalar, ana hatlarıyla birbirleriyle benzerlik göstermektedir. Kazan Tatar, Kırım Tatar Türkçeleriyle ilgili Rusça tezler yapılmış olup, tezlerden çıkartılan makaleler de bulunmaktadır. Yapılan tezlerde onomatopeler genellikle fonetik, leksiko-semantik açıdan incelenmiştir.

Konuyla ilgili ulaştığımız Rusça çalışmalara bakılacak olursa, Voronin bir İngilizceyle ilgili birkaç çalışma yayınlamıştır. Her çalışmasında onomatopelere değişik açılardan yaklaşan Voronin, bu tür kelimelerin psiko-fizyolojik esasları üzerinde durmuş, onların tipleri ve

modellerini ele almıştır. Genel olarak semantik ve leksik açılardan ele alınan onomatopeler art ve eş zamanlı karşılaştırma konusu olarak incelenmiştir.

Elde ettiğimiz çalışmalardan yola çıkarak onomatopelerin, daha çok semantik, leksik ve morfolojik açılardan ele alındığı tespit edilmiştir.

Kaynakça

ADCİMURATOVA, Z. (2016). Podrajaniya ZvukomVodı v Krımskotatarskom Yazıke. *Seriya Filologičeskiye Nauki*, s. 55-60.

ADİLOV, M. (1979). *Azerbaycan Dilinde Teglidi Sözler*. Bakı.

ALİYEVA, V. (2005). Podrajatelniye Slova v Krımskotatarskom Yazıke. *Seriya Filologiya*, s. 7-11.

AŞMARİN, N. (1918). *Osnovi Çuvaşskoy Mimologii*. Kazan.

AŞMARİN, N. (1925). Podrajaniye v Yazıkah Srednego Povoljiya. *İzvestiya Azerbaydjanskogo Universiteta*, s. 143-158.

AŞMARİN, N. (1928). *O Morfoloğičeskih Kategoriyah Podrajaniy v Çuvaşskom Yazıke*. Kazan.

BALKAYA, D. (1996). *Yansılama ve Almanca-Türkçe Ses Yansımali Sözcükler*. Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Erzurum: Atatürk Üniversitesi.

BATURAY, S. (2010). *Türkçe Yansımali İkillemelerdeki Ses Almaşması*. Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul: Boğaziçi Üniversitesi.

CAFEROVA, S. (1975). *Muasir Türk Dillerinde Teglidi Sözlerin Leksik ve Semantik Hususiyetleri*. Bakı.

DMİTRİYEYEV, N. (1927). Beitrage zur Osmanischen Mimologie. *Wiener Zeitschrift f.d. künde des Morgenlandes* Bd. XXXIV, heft 1-2, 105-123, heft 3-4, 271-285.

DMİTRİYEYEV, N. (1929). Skizze zur Südtürkiscen Mimologie. *Wiener Zeitschrift f.d. künde des Morgenlandes* Bd. XXXVI, heft 1-2, 18-47.

EREN, H. (1951). Onomatopeelere Ait Notlar. *TM, X.c*, s. 55-58.

GELDİYEYEV, R. (2000). *Türkmence ve Türkiye Türkçesinde Yansımalar*, Basılmamış Doktora Tezi. Ankara: Ankara Üniversitesi.

HARİTONOV, L. (1943). Neizmenyaemiye Slova v Yakıtskom Yazıke. *Yakutsk*. s. 56-69.

HUDAYKULİYEYEV, M. (1962). *Podrajatelniye Slova v Turkmenskom Yazıke*, Aşhabad.

HUSAYİNOV, Köbey (2010). *Zvukoizaobrazitelnost v Kazahskom Yazıke*, Pavlodar.

İSKAKOV, A. (1951). O Podrajatelnih Slovah v Kazahskom Yazıke, *Turkoloğičeskiy Sbornik. Moskva*, s. 103-112.

İSYANGULOVA, G. (2011). Strukturniye i Sintaksiçeskiye Osobennosti Podrajatelnih Slov v Sovremennom Başkirskom Yazıke. *Filologiya i İsskustvovedeniye, Vestnik Başkirskogo Universiteta*, s. 1073-1074.

İSYANGULOVA, G. (2015). İstoriya İzuçeniyaPodrajatelnih Slov i İi Mesto v Sisteme Çastey Reçi. *Filologiya i İskusstvovedeniye, Vestnik Başkirskogo Universiteta*, s. 52-555.

KARAHAN, A. (2006). Memlûk Kıpçak Sözvarlığı: Yansima Fiiller Üzerine İnceleme. *TÜBAR-XX*, s. 105-124.

KARAHAN, F. (2011). *Çağdaş Türk Lehçelerinde Yansima Kelimeler*. Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Kars: Kafkas Üniversitesi.

KARAKAŞ, D. (2013). *Kazak Türkçesinde Yansima Yoluyla Ortaya Çıkan Söz Varlığı*. Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Kayseri: Erciyes Üniversitesi.

KILINÇ, E. (2014). *Kenji Miyazawa'nın (Yaban Armudu) Yamanashi Öyküsü Örneğinde Yansima Sözcükler Ve Çevirisi Sorunu*. Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara: Ankara Üniversitesi.

KUDAYBERGENOV, S. (1957). *Podrajatelniye Slova v Kırgızskom Yazıke*. Frunze.

KUDAYBERGENOV, S. (1961). *Kırgız Tilindegi Eles Etişter*. Frunze.

KURAKŞİNA, N. (2007). *Zvukooboznaçeniya Kak Rerezentatsiya Zvukov Sferi Yazıka*. Ufa.

NURULLOVA, A. (2013). *Onomatopeya v Sovremennom Angliyskom, Russkom i Nemetskom Yazıkah*, Kazan, Kazanskiy Federalniy Universitet.

OMURALIEVA, A. (2018). *Türk Yazı Dilleri ve Diyalektlerinde Yansımali Fiillerin Yapısı*. Basılmamış Doktora Tezi, İzmir: Ege Üniversitesi.

ÖZKAN, A. (2006). Ses Yansımali Kelimelerin yer Adı Olarak Kullanılması. *İnsan Bilimler Araştırmaları*, S. 16, s. 193-197.

RAZUMSKAYA, V. ve diğeri (2009), “Zvokopodrajatelniye Slova v Turetskom Yazıke: İntegrativniy Podhod”, *Vestnik İGLU, İrkutsk*, s. 79-86.

RUSTEMOV, R. E. (1998). *Muasir Türk Dilinde Teglidi Sözcükler*. Bakı.

SARIBAYEV, Ş. (1960). *Kazak Tilindegi Yelikteviş Sözcükler*. Alma-Ata.

SİS, N. (2009). Gülten Dayıoğlu'nun Öykülerinde Yansımalar ve Kalıp Sözcükler. *Turkish Studies*, s. 1975-1989.

ŞAGDAROV, L. (1962). *İzobrazitelniye Slova v Sovremennom Buryatskom Yazıke*. Ulan-Ude.

ŞERAFEETDİNOVA, Z. (2005). *Obrazovaniye Glagolov i İmen Suwestvitelnih ot Podrajatelnih Slov (na tatarskom yazıke)*. *Fen Hem*, s. 6-13.

ŞERAFEETDİNOVA, Z. (2007a). *Podrajatelniye Slova v Sovremennom Tatarskom Literaturnom Yazıke*. *Akademiya Nauk Respubliki Kazan, Kazanskiy Federalniy Universitet*.

ŞERAFEETDİNOVA, “Zemfira (2007), “Klassifikatsiya Zvukopodrajatelnih Slov v Tatarskom Yazıke”, *Vestnik Çuvaşskogo Universiteta, Kazan*. S. 204-209.

ŞERAFEETDİNOVA, Z. (2007c). Zvukopodrajatelniye Slova İzdavaemiye Çelovekom v Tatarskom Yazıke. *Fen Hem*, s. 51-54.

ŞİBANOV, A. (2010). Nareçiya i Podrajatelniye Slova v Udmurtskom Yazıke. *Vestnik Çelyabinskogo Universiteta*, s. 133-136.

TİŞİNA, E. (2010). *Russkaya Onomatopeya Diyahronny i Sinhronny Aspekt İzuçeniya*. Volgograd: Volgogradskiy Gosudarstvenny Pedagogičeskiy Universitet.

TOKOVA, A.(2010). *Mejdometişya v Zvukopodrajaniya v Kabardino-Çerkesskom Yazıke*. Nalçik: Kabardino-Balkarsskiy Gosudarstvenny Universitet.

TUNA, O. N. (1947). Tabiat Taklidi Sözlere Fiil yapan Ekler. *Türkeli*, S. 4, s. 15.

TUNA, O. N. (1947). Türkçede Tekrarlar. *TDED*, III, s. 429-447.

TÜRKAY, K. (1978). Kaşgarlı'nın Derlediği Yansıma Sözcükler. Ömer Asım Aksoy Armağanı, Ankara: TDK Yayınları.

ÜÇOK, N. (2004). *Genel Dilbilim (Lengüistik)*. İstanbul: Multilingual.

VORONİN, S. (1971). Slovoobrazovaniye i Onomatopeya. *İssledovaniye po Angliyskoy Filologii*, s. 36-42.

VORONİN, S. (1974). K İstorii Metodologii İzuçeniya Angliyskoy Onomatopei. *Romanskoe i Germanskoye Yazıkoznaniye*, s. 88-96.

VORONİN, S. (1976). Angliyskaya Onomatopeya, Nekotoriye İtogi i Prespektivi İzuçeniya. *Problema Motivirovannosti Yazıkogo Znaka*, s. 61-65.

VORONİN, S. (2004). *Angliyskiye Onomatopi Fonosemantiçeskaya Klassifikatsiya*. Institut İnostrannih Yazıkov, Sank-Peterburg.

VORONİN, S. (2006). *Osnovi Fonosemantiki*. Moskva.

ZÜLFİKAR, H. (1995). *Türkçede Ses Yansımali Kelimeler*. Ankara: TDK Yayınları.

ALISHER NAVOIY VA ABDURAHMON JOMIY O'RTASIDAGI BUYUK DO'STLIK NAMUNASI

*Hamraql BERDIQULOV**

Annotatsiya

O'zbek va tojik xalqlari o'rtasidagi adabiy, ma'naviy va madaniy aloqalar tarixida Abdurahmon Jomiy va Alisher Navoiy o'rtasidagi do'stlik rishtasi hamda ustoz va shogirdlik munosabatlari alohida va yorqin sahifalarni tashkil etadi. 15-asrda Xuroson Temuriylar davlati poytaxti Hirotda yashab ijod etgan bu ikki buyuk shoir va mutafakkirlar o'zlarining samimiy, do'stona munosabatlari, ijodiy hamkorligi va tasavvuf ilmidagi hamfikrliligi bilan o'zbeklar va tojiklar o'rtasidagi ko'p asrlik do'stlik aloqlari tarixida yangi sahifa ochgan edilar. Bu barhayot an'ana bugungi kunda davom etib kelmoqda va ushbu ikki qardosh xalq o'rtasidagi, ikki madaniyat va adabiyot o'rtasidagi abadiy do'stlikning tamallari bo'lib xizmat qilmoqda. Maqolada ana shu buyuk do'stlik va uning adabiy aloqalarda namoyon bo'lishi tahlil etilgan.

Kalit So'zlar: Abdurahmon Jomiy, Alisher Navoiy, O'zbek Adabiyoti, Tojik Adabiyoti, Adabiy-Madaniy Aloqalar, Qasida, G'azal.

ALİ ŞİR NEVAYİ VE ABDÜRRAHMAN CAMİ ARASINDAKİ DOSTLUK ÖRNEĞİ

Özet

Orta Asyadaki iki kardeş ulus - Özbekler ve Tacikler arasındaki edebî, manevi ve kültürel ilişkilerin tarihinde Abdürrahman Cami ve Ali Şir Nevayi'nin arasındaki yüce arkadaşlık, üstad-öğrencilik bağları özel yere sahiptir. 15.yüzyılda Horasan Timurly Devleti'nin başkenti Herat'ta yaşayıp Müslüman Doğu edebiyatının gelişmesinde önemli rol oynayan bu iki büyük şair ve düşünürün arasındaki samimi dostluk, iş birliği ve tasavvuf alanındaki hemfikirlik Özbekler ve Tacikler arasındaki çok eski dostluk ilişkilerini daha da pekiştirmiş, yeni sayfalar açmıştır. Bu kutsal gelenek bugünlerde de devam etmekte olup, Nevayi ve Molla Cami arasındaki dostluk örneği yeni dönemde hızlı gelişen Özbek-Tacik medeniyeti ve edebiyatı iş birliğinin temellerini oluşturmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Abdürrahman Cami, Ali Şir Nevayi, Özbek Edebiyatı, Tacik Edebiyatı, Kültür ve Edebiyat İlişkileri, Kaside, Gazel.

A EXAMPLE OF FRIENDSHIP BETWEEN ALISHER NAVOI AND ABDURRAHMAN JAMI

Abstract

In the history of friendship between the Uzbek and Tajik peoples, a special place is occupied by friendly relations, literary cooperation and spiritual affinity between Abdurrahman Jami and Alisher Navoi. These two great figures of Oriental literature lived and worked in the 15th century, in the capital of the Khorasan Timurid state, in Herat, and all their lives they have collaborated in the works and public affairs. They were great writers and thinkers of the time, and it was they who initiated the Uzbek-Tajik friendship that flourishes today.

* Dr. Ögr. Gör., Semerkant Devlet Üniversitesi / ÖZBEKİSTAN, el-mek: hamraql@gmail.com

 ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-3331-5127>

Key Words: Abdurrahman Jami, Alisher Navoi, Uzbek Literature, Tajik Literature, Cultural and Literary Ties, Kaside, Gazel.

O'zbek va tojik xalqlari o'rtasidagi adabiy, ma'naviy va madaniy aloqalar tarixida Abdurahmon Jomiy va Alisher Navoiy o'rtasidagi do'stlik rishtasi hamda ustoz va shogirdlik munosabatlari alohida va yorqin sahifalarni tashkil etadi. Fors-tojik mutafakkir shoiri Abdurahmon Jomiy 1491-yilda Alisher Navoiy taklifi bilan uch devonini bir jildga jamlab, ularga debocha yozadi. Jumladan, Alisher Navoiyning fors tilida yaratilgan "Tuhfatul afgor" qasidasi Jomiyga bag'ishlangan edi. Bu Jomiyning yanada to'liqlantiradi va u boshidan oxirigacha muammo janridagi bir qasida yaratadi:

Joh dori johiloso dar sar, ey komil mudom,

Jaholat xonam, na komil, chun turo joh ast kom.

Bu she'riy misralardan quyidagi ma'nolarni anglash mumkin:

Ey o'zini komil inson sifatida hisoblagan odam, johillar kabi boshingda mansab (joh) g'ami bor. Seni komil emas, johil deyman, chunki maqsading mansabdır.

Demak, ma'lum bo'ladiki, Jomiy turkiy tilni o'z tilidek yaxshi bilgan, bu tilda yaratilgan asarlarni maroq bilan o'qib zavqlangan, eng muhimi yana shundaki, Jomiyning tatabbo' janrida yozgan g'azali ham el orasida katta shuhrat topadi.

Shuni aytish joizki, Navoiy Jomiy g'azaliga musaddas bog'laganda, o'z taxallusini keltirmagan. Bu o'sha davr she'riy an'anasiga zid edi. Chunki, boshqaning g'azaliga muxammas bitilganda yoki musadda bog'laganda, o'z taxallusini qo'shish lozim bo'lgan.

Ushbu adabiy hodisa, bir tomondan, Navoiy ijodiy salohiyatining bemisl qudrati, uning asarlari qadr-qimmatini, Navoiy bilan Jomiy orasidagi mehr-muhabbat, zehnu zakovat, adabiy maslak va qalb yaqinligini bildirsa, ikkinchi tomondan, bu ikki buyuk adibning bir-biriga bo'lgan chuqur hurmati, umr iste'dodi mevalarini ko'paytirish sari qilgan harakatlari namunasini ko'ramiz (Bertels, 1965:34-41).

Avvalo shuni aytish lozimki, Sharq dostonchiligida eng ko'p qalamga olingan mavzu Layli va Majnunning fojeali muhabbati tasviridir. Navoiyning bu dostoni ustoz Jomiyning "Layli va Majnun" dostoni bilan bir muddatda, ya'ni 1484-yilda yozilgan. Mavzusi bir xil bo'lgan ikki original asar vujudga kelganini ko'rish mumkin. Ikkala doston ham Layli va Majnun muhabbati tasvirlangan. Ammo ikkala doston ham bir-biridan jiddiy farq qiluvchi xususiyatlarga egadir. Bu farq dastlab asarlarning tuzilishida ko'zga tashlanadi. Avvalo hajm jihatdan, Jomiy dostonida 3860 bayt bo'lsa, Navoiy asarida 3622 baytdan iborat (Asadullayev, 1981: 23-31).

Ma'lumki, tazkirachilik an'anasi ming yillik tarixga egadir. Dastlabki tazkira arab tilida yozilgan bo'lsa, keyingi tazkira fors-tojik tilida yaratilgan, ammo hazrat Navoiy XV asrda tazkirachilikni yangi bosqichga ko'tardi, ya'ni u "Majolis un-nafois" asarida zamondosh adiblar haqida ham tazkiralar yaratish mumkinligini va bu eng maqbul usul ekanligini isbotlab berdi.

Mavlono Jomiyning Sa'diy Sheroziy qalamiga mansub axloqiy mavzusidagi "Bo'ston va Guliston" asarlariga javob bag'ishlab: 1487-yilda yozgan "Bahoriston" asarini 7-ravzasini haqiqiy ma'noda tazkira deyish mumkin. Jomiy va Navoiy hazratlarining bir-birlarga g'oyat hurmat qilishlari va ko'p jihatdan ijtimoiy-siyosiy, adabiy-falsafiy, estetik masalalarda ham fikr, sirdosh, bir-birlariga nisbatan ham ustozlik va shogirdlik burchini to'laqonli holda bajargan (Comiy, 1988: 123-150).

Shuni aytish lozimki, har ikkala shoirning asosiy mavzulari xalqparvarlik, gumanizm, odamiylilikni ulug'lash, yovuzlik va jaholatni qoralash, yaxshilik va adolatni madh etish, insoniy

muhabbatni kuylash, inson his tuytg'ularini ifodalash bo'lgan. Shuning uchun ham Navoiy ijod masalalari, ijtimoiy-siyosiy muammolar yuzasidan Jomiyga murojaat qilsa, Jomiy esa o'z bitiklarini o'zi maslakdoshi Navoiyga o'qish uchun berar edi, Navoiy esa o'zini ustoz bitiklarini sinchkovlik bilan kuzatar edi. Jomiy o'gitlaridan Navoiy astoyidil sevinib, ularni bajonidil qabul qilganidek, Navoiyning istak va takliflaridan Jomiy ham mamnun bo'lgan.

Aytish joizki, keltirilgan barcha vajlar Jomiyning e'tiqodi, komil inson va mamlakatni boshqarish haqidagi konsepsiyasini ruhlantira olishi, ma'naviy va ma'rifiy qudratini yuqtira olishini izohlashi jihatidan xarakterlidir.

O'zbek xalqini taniqli shoiri G'afur G'ulom 1964-yil Afg'onistonda o'tkazilgan xalqaro oliy anjumanida "Sharqning buyuk mutafakkiri" deb ta'rif bergan edi: "Jomiy ijodiy merosining qudrati, nozik qirralari, buyuklik xislatini, insoniy, falsafi, "zabardast karvonlarni hansiratib qo'yuvchi" jild-jild asarlardagi xilma-xillik, yuksak mahorat va teran mazmunni his etgan G'afur G'ulom undan she'riy mahorat sirlarini o'rgangan". G'afur G'ulom Navoiy va Jomiy yaqin munosabatlari milodiy 1469-yildan boshlanib, 1478-yilda mustahkamlanganligini qayd etadi (G. Gulom, 1987: 104-108)

Abdurahmon Jomiy Navoiy uchun ideal-komillik timsoli. Shuning uchun bo'lsa kerak, ko'p o'rnlarda Navoiy mubolag'a san'atining mohir ustasi bo'lib ko'rinar edi. Aslida unday emas. Navoiyning nazarida Jomiy hech bir mubolag'asiz ana shu ta'riflarga munosib:

Ne kamolat aro nihoyat anga,

Ne marotibda haddu g'oyat anga.

Komillik inson ziynatidir. Biroq unga erishish mashaqqatli va bir umr davom etadigan jarayon. Masalan, Navoiy "Farxod va Shirin" dostonida Jomiy madhini bitar ekan, Navoiy o'z murshidining bu yo'lda unga madad berishini istab shunday yozadi:

Ham ul gavhar bilan ko'nglin yorutqil,

Ham ul shakkar bila komil chuchutgil.

Kelturgul, soqiy, ul jomi kiromiy

Ki tutsun rindlar sorxayli Jomiy.

Chu piri day may qilsa havola,

Icharmen gar erur gardun piyola.

Bu kabi istaklarni Navoiy deyarli har bir dostonida izhor qiladi. Nizomiy va Dehlaviylar ham Jomiyning madadinini istab quyidagi bitiklarini bayon etgan:

Botin ila qilmasa ul ikki rad,

Zohir ila bu biri qilsa madad.

Yo 'ldosh, bu yo 'lda Nizomiy yo 'lum,

Quldasa, Xisrav bila Jomiy qolum.

Muhimi shundaki, Jomiy madhini bitayotgan Navoiy o'zining "Xamsa" yoza olish qudratiga ishonadi. Bunga Jomiyning shoirga bildirgan ishonchi asosiy sabab bo'lsa ajab emas.

Lek menga oldida ajzu niyoz,

Barcha ulusdin beribon imtiyoz.

Gulbun uza har ne gul ochti chaman,

Avval aning hamdami bo'ldi tikan.

Zero, "Xamsa" yaratishni boshlagan Navoiy Jomiyning har jihatdan mukammal, yuksak, qudratli bir siymo deb, tasavvur etardi:

Qaysi jahon olami Kubro degil,

Qudrati Ollohu taolo degil.

Bu ta'rif Jomiy uchun berilgan eng oily baho bo'lsa ajab emas. Navoiy Jomiyda yuz filning kuchi bor, deb ta'rif beradi.

Har bir dostonda Jomiyning muayyan bir fazilati Navoiyning komil inson haqidagi tasavvurlariga uyg'un holda ifodalanadi:

Ulki bukun qutbi tariqatdur ul,

Koshifi asrori haqiqatdur ul.

deb boshlangan edi (Navoiy, 1960: 87, 103, 154).

Navoiy "Hayrat ul-abror" baytlarida 'tariqat ilmining qutbi-markazi, haqiqat sirlarini ochuvchi zot' deb ta'riflagan Jomiy chindan ham zohiru botin ilmini muakammal bilgan, zamonasining eng mashhur kishisi edi. Hazrat Navoiy o'ziga pir deb bilgan bu inson murshidlari Sa'diddin Qashg'ariy qo'lida, Xo'ja Ahror Valiy rahnamoligida kamol topdi.

Naqshbandiylik tariqatining asoslari mohiyatini to'g'ri anglagan Jomiy umrini ushbu ta'limot g'oyalarini targ'ib etishga bag'ishladi. Hayotning mazmun-mohiyatini ana shu tariqatning yuksak maqomlaridan topdi. O'z asarlariga uning g'oyalarini singirdi. Bu haqida bag'ishlovlarida ko'plab ta'kidlarni uchratish mumkin:

Jilvagohi charxi barin,

Obxo'ri chashman aynul-yaqin. (Comiy: 1988, 233-235)

Biroq, Navoiy ta'kidlaganidek, eng pokdomon, nafs qutqularida ozod bir zot – Jomiy namoyon bo'ladigan maskan – yuksak osmon, u suv ichadigan chashma esa – aynul-yaqin bulog'i, shoir bu baytda o'z ijodiy maqsadini aynul-yaqin birikmasining poetik imkoniyatlaridan foydalangan holda ifodalaydi.

Jomiy aynul-yaqin ahlidan deb bilgan shoir "ayn"ning chashma ma'nosini ham e'tibordan soqit qilmaydiki, u bahramand bo'layotgan buloqning tuganmas manba ekanligiga ishora. Bu esa uni ilohiy bilimlar bilan bog'lashga imkon yaratadi. Jomiyning kiyinishi, yashash tarzi, aytayotgan so'zlari ham ana shu yuksak maqomga muvofiq:

Libosi fahri keng yuz jahondin,

Jahonsilki kelib bir rishta ondin (Navoiy, 2004:65).

Jomiy asarlariga bunday yuksak baho berayotgan Navoiy boshqa bir o'rinda o'zining "Xamsa" yaratish orzu-maqsadlari haqida so'z yuritar ekan shunday degan edi:

Ne tubiga naqb bo'lib sudmand,

Ne yetibon ko'ngirasiga kamand.

Navoiy "Mahbub ul-qulub" asarida shoirlar haqida fikr uritib, shunday yozgan edi: "Haqiqat va majoz tarixida komil va ilmi ikkalasi tarixida vofiy va shomil, nazm ahlining muhitida va imomi hazrati shayx ul islom Mavlona nur ul millati va din Abdurahmon al-Jomiydurkim, olamda zavqu ham ahli bular latoyifi bila masrurdurlar va bular maorifi bila huzur qilurlar", Jomiy kamoloti uning ilmi bilan boglab:

Ilmni aning tengizga qilsa xitob,

Mutlaq ulg'ay demak dengizni sarob'' (Navoiy, 1992: 176-182).

Ma'lumki, Jomiyning "Suxbat ul-abror", "Silsilat uz-zahob", "Yusuf va Zulayxo" dostonlari va yana ko'plab asarlari haqida so'zlagan Navoiy uning nazm va nasrdagi mahoratiga alohida e'tibor beradi:

Ham nazmning nasrdek kelib xub.

Ham nasrning nazmdek diloshub.

Vale masnaviy o'zga olamdurur

Ki tab'ig'a holo musallamdurur.

Xullas, bir-biriga uyg'un yaxlit asarga qiyoslash mumkin bo'lgan. Alisher Navoiyning "Xamsa" dostonlaridagi Abdurahmon Jomiy madhlari ayni paytda o'ziga xos alohida xususiyatlarga ega. Ularni o'rganish Jomiy siymosini mukammal idrok etishga, Navoiy ijodiy olamini yanada chuqurroq anglashga imkon berdi.

Adabiyotlar

- ASADULLAEV, S. (1981). *Layli i Majnun v farsiyaziçnoy literature*. Duşanbe: Doniş.
- ALIŞER NAVOIY. (2004). *Xamsat ul-mutahayyirin*. Taşkent: Adabiyot va san'at.
- ALIŞER NAVOIY. (1992). *Mukammal asarlar toplami*. 20 tomlik, 9-tom. Toşkent: Fan.
- ALIŞER NAVOIY. (1960). *Xamsa*. Toşkent: FA naşriyoti.
- BERTELS, E. (1988). *Navoi i Djami*. – Moskva: Vostoçnaya literatura, 1965
- GULOM GAFUR. (1987). *Mukammal asarlar toplami: 12 tomlik. T. 7: Oçerklar, publisistika* /Mas'ul muharrir: S. Erkinov. Toşkent: Fan.
- OSOR. "COMIY" Dar 8 cild. Cildi 5. Duşanbe: Adib.

ERMENİ HARFLİ KIPÇAK TÜRKÇESİ METİNLERİNDE GEÇEN +DAŞ EKİ ÜZERİNE

Zeliha TUĞUZ*

Özet

1521-1699 yılları arasında, Karadeniz'in kuzeyinde, Ermeni harfleri kullanılarak din, tarih, hukuk, edebiyat, dil, kimya gibi birçok farklı konuda Kıpçak Türkçesi ile yazılmış metinler, Türk dili ve edebiyatında önemli bir yere sahiptir. Metinlerde; Lehçe, Rusça, Ukraynaca ve Ermenice sözcükler çok az sayıda olup metinlerin temel söz varlığı ve morfolojisi Kıpçakçadır. Yaklaşık otuz bin sayfeden oluşan oldukça hacimli bu metinler morfolojik, fonetik, semantik açıdan incelenmeye muhtaç birçok yapı barındırmaktadır. Bu çalışmada, Ermeni Harfli Kıpçak Türkçesi metinlerinde tespit edilen “beraberlik, ortaklık, yoldaşlık” anlamı katan +DAŞ isimden isim yapma ekinde türeyen isimlere yer verilmiştir. Metinlerde tespit edilen kırk iki Türkçe, on bir Arapça, beş Farsça, bir Yunanca ve bir Ermenice kökenli sözcükten türeyen toplam altmış ismin anlamsal özelliklerinin ortaya konması amaçlanmıştır. Ermeni Harfli Kıpçak Türkçesi metinlerindeki +DAŞ ekiyle türeyen isimlerin diğer dönem metinlerine oranla daha zengin bir görünüm sergilediğini ortaya koymak amacıyla Eski Türkçeden itibaren Türkçenin tarihî dönem metinlerinde tespit edilen +DAŞ ekiyle türeyen isimlerin verilmesi aynı zamanda mukayeseli bir çalışma yapılmasına imkân vermiştir. Doküman analizi modeli kullanılan çalışmada içeriksel analiz yapılmış, +DAŞ ekinin türevlerinin tarihsel ve eş zamanlı görünüşleri ile ekin tarihî seyri ortaya konmuştur.

Anahtar Sözcükler: +DAŞ İsimden İsim Yapma Eki, Ermeni Harfli Kıpçak Türkçesi Metinlerindeki +DAŞ Eki, +DAŞ Ekinin Türevleri.

THE SUFFIX +DAŞ IN THE KIPCHAK TURKISH TEXTS WITH ARMENIAN LETTERS

Abstract

Between the 1521-1699, in the northern part of the Black Sea, the texts about religion, history, law, literature, language, chemistry; written in Kipchak Turkish by using Armenian letters have an important place in Turkish language and literature. In these texts; Polish, Russian, Ukrainian and Armenian words are very few and the basic vocabulary and morphology of the texts are Kipchak. The texts, which consist of approximately thirty thousand pages, contain many structures in need of morphological, phonetic and semantic analysis. In this study, it is aimed to determine the names derived from the suffix +DAŞ in the meaning of “togetherness, partnership, comradeship” found in the Armenian Kipchak Turkish texts and to reveal the semantic features of these names. A total of sixty names derived from +DAŞ which of forty-two Turkish, eleven Arabic, five Persian, one Greek and one Armenian nouns were identified. It is also aimed to reveal the semantic properties of these derivatives. In order to show that the names derived from +DAŞ in the Kipchak Turkish by using Armenian letters have a richer appearance they were compared to the texts of the other periods of Turkish literature. In this study, document analysis model was used and contextual analysis was performed. Thus, diachronic and synchronic views of the derivatives of the + DAŞ suffix were presented.

* Dr. Öğr. Gör., Mersin Üniversitesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, el-mek: zelihatumuz@gmail.com

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0003-0977-8858>

Key Words: The nouns derived from the suffix +*DAş*, the suffix +*DAş* in the Kipchak Turkish by using Armenian letters, the derivatives from the suffix +*DAş*.

1. Giriş

Türkçenin belli dönemlerde etkilendiği dillerden Arapça *mu-*; Farsça *hem-*; Fransızca *co-* (*con-*, *com-*, *col-*), *syn-* (*sym-*), *homo-...¹*; İngilizce *co-* (*con-*, *col-*, *cor-*, *com-*); Rusça *co-*, *едино-* ön eklerine; Almanca *-Partner*, *-Kamerat*, *-Genosse*, *-Gefehrte* gibi temel sözcüklerle yapılan birleşik isimlerdeki yapılar tekabül eden (Çeneli, 1997: 4) ve isim kök ve gövdelerine gelerek “beraberlik, ortaklık, yoldaşlık” anlamı katan +*DAş* eki², Eski Türkçeden itibaren metinlerde tanıklanmıştır.

Ekin etimolojisi hakkında önemli incelemeler yapan Doerfer, ekin *bulunma hâli eki+ iş* “eş”in birleşiminden meydana geldiğini ve aslının +*daş* olduğunu, ünlü uyumuna uymadığını, Farsça *dâş* ‘eş, takipçi’ anlamına gelen sözcüğün Türkçeden alıntılandığını belirtmiştir (Doerfer TMEN, III: 1173). Menges ise ekin eskiden kendi başına bir sözcük iken daha sonra bir eke dönüştüğünü belirtmiştir (Menges, 1956: 37-39). Bang ekin *-da* bulunma durum ekiyle +*iş* addan ad yapan ekin birleşmesiyle oluştuğunu iddia etmiştir (Bang, 1925-1934: 925). Brockelmann ve Räsänen ekin *-da* bulunma durum ekiyle işteşlik eki +*ş*’nin birleşmesinden oluşmuş bir ek olduğunu belirtmişlerdir (Brockelmann, 1954: 97; Räsänen, 1957: 96). Deny’ye göre, ek *adaş* sözcüğünden evrilmiştir (Deny, 1941: 347-348). Gabain ise +*DAş*’ın ortaklık, yoldaşlık bildirdiğini; +*tag* ve +*tam* ile karıştırılmaması gerektiğini, etimolojisini ise soru işareti ile birlikte şu şekilde açıklamıştır: (bulunma hali eki) *ta+ iş* “eş” (Gabain 1988: 46).

Ekle ilgili özel bir monografi yazan A. Caferoğlu, daha eski kaynaklarda mevcut bilgileri toplayarak özellikle Bang ile Nemeth’in öne sürdüğü, ekin *-da+eş* birleşiminden geliştiğine dair etimolojiyi dile getirmiştir (Caferoğlu, 1929).

Tekin, yazıtlarda sadece +*daş* şeklinin tanıklandığını ve bu ekten türeyen *kadaş* “kardeş, yakın akraba” ve *kagadaş* “akraba” sözcüklerinin³ muhtemelen **kā* “aile” sözcüğünden türediğini belirtilmiştir (Tekin, 2016: 80). Erdal, ET’de çokça görülen eklerden biri olarak vermiştir: *ardaş* “arkadaş” (< **artdaş* < **art* “art, arka; son” + *daş*) (Erdal, 1991: 119)

Eski Türkçe metinler incelendiğinde ekin *adaş* “arkadaş, yoldaş” (Oçurı Yazıtı 10), *adaş kadaş* “arkadaş, dost, ahbap” (EDPT, 72), *addaş* “arkadaş, dost, ahbap” (EDPT, 72), *ardaş* “arkadaş” (Erdal, 1991: 119) *atdaş* “adaş” (EUTG, 554) *hadaş* “arkadaş, akraba” (EUTS, 81)

¹*compatriote* = *hemşehri* = *yerdeş*, *yurttaş*

synchrone = *hemzaman* = *zamandaş*

sympathisant = *hemdil* = *duygudaş*

coincident = *müterafık* = *olumdaş*

homogène = *mütecanis* = *cinsdeş*

homochrome = *hemreng* = *renkdeş*

homomorphe = *hemşekil* = *şekildeş*

synonyme = *müteradif* = *anlamdaş*

homonyme = *hemnam* = *addaş*

consonne = *hemaheng* = *sesdeş* gibi. (Banguoğlu, 2007: 169-170)

² Brockelmann, 1954: 97; Räsänen, 1957: 96; Erdal, 1991: 119; Hamilton, 1998: 250; Deny, 1941: 546; Kononov, 1956: 143; Şçerbak, 1977: 106-107; Tenişev, 1988: 146-147; Ergin, 1983: 216; Banguoğlu, 1986: 138; Korkmaz, 2009: 46.

³ Uyük-Turan Yazıtı, 1; Hemçik- Çırgakı Yazıtı, 3.

kadaş “akraba, arkadaş, yoldaş” (Çaa-Höl Yazıtı IV, Oznoçennaye I Yazıtı, 6, Uyük-Turan Yazıtı, 6, İKPÖ, 52/7, AY, 135/16) *kagadaş* “akraba” (Hem.-Çır, 3), *kardeş* “kardeş” (EDPT, 662), *karındaş* “kardeş” (EDPT, 662), *körkdeş* “kıyafette, güzellikte, endamda eş” (AY, 272/21), *ugdaş* “aynı boydan, aynı kabileden” (Çaa-Höl I, 1), *yoldaş* “yoldaş, arkadaş” (EUTSV, 408) türevleri tespit edilmiştir.

Karahanlı Türkçesi ile yazılmış eserler incelendiğinde *adaş* “arkadaş, dost” (DLT I, 155/17; TİEM 73, 202v/7), *adaş* “arkadaş, dost” (DLT I, 61/17; KB, 317) “benzer, eş” (TİEM 73, 226v/9), *arçadaş* “arkadaş” (TİEM 73, 402v/9), *erdeş* “arkadaş” (KB, 1697, 4186), *emikdaş* “aynı memeden süt emen çocuk” (DLT I, 407/7), *kadaş* “kardeş, hısım, akraba” (DLT III, 62/5; KB 3327; TİEM 73, 83v/1), *kadaş* “kardeş” (TİEM 73, 229v/8; RKT, 29/8b3) “kardeş gibi yakın olan hısım” (DLT I, 369/12; KB, 6150), *kaşdaş* “babaları bir olan” (DLT III, 282/8, 11), *karındaş/ karındaş* “kardeş” (DLT I, 407/1; KB, 35; TİEM 73, 79r/2, RKT, 33/18b2), *koldaş* “arkadaş” (DLT III, 11/3; KB, 2559; TİEM 73, 63r/9, RKT, 26/40a1), *koldaş* “büyüklerin uşakları” (DLT I, 461/11; KB, 321), *kowdaş* “obur” (KB, 4599), *könüldaş* “gönül dostu” (DLT I, 407/16; KB, 3299), *tüdeş* “birbirine benzeyen, aynı renkte olan” (DLT I, 406/20) *yaşdaş* “yaşıt, aynı yaşta” (RKT, 34/66b3), *yirdaş* “hemşehri” (DLT III, 40/9) tespit edilmiştir.

Dîvânü Lugâti't-Türk'te *tüdeş* maddesi açıklanırken +DAŞ eki hakkında da bilgi verilmiştir: *Birbirine benzetilen her türden nesne için **tüdeş neş** denir; aslı **tü**'dür, “tüy” demektir. Hayvanlar için **bu at ne tülüg** denir; “bu at ne renktir” anlamındadır. -**daş**, arkadaşlık ve yakınlık edatıdır. Buradan, aynı karından olan iki çocuğa **karındaş** denir. **Karın**, “karın” demektir; ona -**daş** eklenince “karın arkadaşı” anlamını kazanır. “Meme”ye **emig** denir; aynı memeden emen çocuğa ise **emigdaş** denir ki “meme arkadaşları” demektir. Aynı yerden olan iki kişiye **yirdaş** denir. “Kardeş ve yakın” için de **kadaş** denilmiştir. Aslı “kap” anlamındaki **ka**'dır. Buna -**daş** eklenince, yakın olanlardan her biri aynı kap içinde kaldılar demek olur; bu da annenin karıdır. “Gönül dostu” (muşa:hibu'l-kalb) anlamına da **könüldaş** denir; çünkü kalb'in adı **könül**'dür. **Tüdaş**'in anlamı da “renkçe arkadaş ve benzer”dir⁴.*

Harezmi Türkçesi ile yazılmış eserler incelendiğinde ekin *adaş* “adaş” (HKT, 294a/3; HŞ, 1326), *antdaş* “ant ortağı” (ME, 119/3), *emikdaş* “süt kardeşi” (KE, 227v/9), *emükdeş* “süt kardeşi” (HŞ, 3413), *kadaş* “akraba, hısım, kardeş” (NF, 48/15; HŞ, 2607), *kaşdaş* “akraba, hısım, kardeş” (HKT, 399b/1), *kardeş* “kardeş” (KE, 244v/15; AO, V/2), *karındaş* “kardeş, eş, dost, tanıdık” (NF, 334/9; KE, 16v/8; ME, 125/2, MM, 401/4; HŞ, 3582...) *karındaş* “kardeş, eş, dost, tanıdık” (İML, 144), *kenttaş* “hemşehri” (İML, 144), *koldaş* “yoldaş, arkadaş, dost” (NF 31/11, KE, 22v/21), *konadaş* “indikleri yer müşterek olan, aynı mahalleli” (İML, 144), *könüldaş* “gönüldaş” (HŞ, 2250), *râzdaş* “sırdâş” (ME, 125/1), *sözdeş* “muhatap” (ME, 89/2), *yaşdaş* “aynı yaşta olan” (KE, 209r/19, HKT, 512a/2), *yaştaş* “yaşıt, aynı yaşta olan” (HKT, 435b/9), *yoldaş* “yol arkadaşı” (İML, 145; HŞ, 3540) türevleri tespit edilmiştir.

Çağatay Türkçesi ile yazılmış eserlerde ekin *adaş* “adaş” (ŞHD, 100a/10, 173a/13), *boydaş* “akran, aynı boyda” (BV, 173/5, 355/1; DTO: 179; HBD, 204: 24), *imeldaş* “arkadaş, eğerdaş” (ŞSL, 137), *imgekdaş* “emektaş” (ŞSL, 136), *imükdeş* “süt kardeşi, memedaş” (ŞSL, 137), *kadaş* “kardeş, akraba” (GT, 102/5, 122/9; ŞHD, 100a/8), *kardeş* “kardeş” (ŞSL, 442), *karındaş* “kardeş” (GT, 65/10; ŞHD, 122a/8; ŞSL, 445), *kildaş* “yoldaş, refik; akran” (ŞSL, 544), *kirdeş* “bir avluda beraber oturan komşu” (ŞHD, 84a/2), *koldaş* “arkadaş, dost” (GT,

⁴ DLT, 175.

Ercilasun +DAŞ ekinin DLT'de bu zamana kadar uyumlu okunduğunu ancak 19. yüzyıldan sonra yazı dili hâline getirilen ve daha önce sadece konuşma dili olarak kullanılan lehçeler bir tarafa bırakılıp eski yazı dilleri geleneğini devam ettiren lehçeler dikkate alınır bu lehçelerde ekin sadece kalın sıradan okunduğuna dikkat çekmiştir. Örnek olarak da Türkiye Türkçesinden *dındaş*, *meslektaş*, *ülküdaş*, *gönüldaş*; Azerbaycan Türkçesinden *dındaş*, *emekdaş*, *emeldaş*, *ölkedaş*; Özbek Türkçesinden *sühbetdâş*, *tengdâş*, *zemendâş*; Yeni Uygur Türkçesinden *menidaş*, *tilekdaş*, *pikirdaş* sözcüklerini vermiştir. Bu sebeple döneminin yazı dilini yansıtan DLT'de de kalın sıradan okumayı tercih ettiğini belirtmiştir (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2014: 175).

31/10; ŞHD, 104a/7, ŞSL, 487, DTO, 435; LD, 826) “iş ortağı” (GT, 42/4;), *kökeltaş* “süt kardeş” (ML, 777a/18), *köktaş* “süt kardeş” (ŞSL, 529), *kökültaş/ kökeltaş* “süt kardeşin birbirine hitabı” (AL, 446; Seng. 308r/9), *köñültaş* “süt kardeş” (Wb II: 1238) *kurdaş* “halazade, amcazade; kardeş” (ŞSL, 476), *kündeş* “kuma, iki kadının bir adamın nikâhında aynı evde bulunması” (ŞSL, 533), *muñdaş* “sırdaş” (HN, 114/1) *pādāş* “ayak kirası, ödül, karşılık” (ŞSL, 199), *sırdaş* “sırdaş, sır arkadaşı” (BV, 368/1) *tiñteş* “arkadaş, yandaş” (ŞSL, 279), *tutaş* “bitişik, karşılıklı” (ŞSL, 234), *yandaş* “yandaş, arkadaş” (LD, 1074; ŞSL, 618), “yedek at” (ŞSL, 618), *yimdeş* “aynı yerde yem yiyen, beraber yemek yiyen” (ŞSL, 648), *yoldaş* “yoldaş, refik, arkadaş, dost” (GT, 197/11; BV, 598/7; ŞSL, 633) türevleri tespit edilmiştir.

Osmanlı Türkçesi ile yazılmış eserler incelendiğinde Deny ekin “arkadaşlık, hayat veya ictimai durum beraberliği” ifade ettiğini belirtmiş, XX. yüzyıl başlarında kaleme aldığı eserinde bu ekle ilgili olarak *arkadaş*, *ahddaş*, *ayakdaş*, *boydaş*, *dındaş*, *haldaş*, *gönüldaş*, *kadehdaş*, *karındaş*, *koldaş*, *köydaş*, *meslekdaş*, *ocakdaş* *pirdaş*, *sebakdaş*, *sırdaş*, *sünnetdaş*, *siñurdaş*, *vatandaş*, *yaşdaş*, *yoldaş* örneklerini vermiştir (Deny, 1941: 546).

Kâmûs-ı Türkî’de tespit edilen *ayaktaş* “yoldaş”; *boydaş* “bir boyda olan”; *emektaş* “emek arkadaşı, emektarlıkta refik, kapı yoldaşı”; *hâldaş* “hal arkadaşı, hemhal”; *karındaş*, *kardaş* “bir karından çıkmış, birader, hemşire”; *koldaş* “arkadaş, muin, yordak”; *köydaş* “bir köy ahalisinden olan, köylü”; *sınırdaş* “müşterek hududu olan, hemhudut”; *sırdaş* “bir sırta vâkıf olan iki kişiden beheri”; *vatandaş* “bir memleket ahalisinden olan, hemşehri, memleketli”; *yaştaş* “bir yaşta olan, yaşıt”; *yoldaş* “yol ve seyahat arkadaşı” sözcükleri Osmanlı döneminde bu ekten türeyen sözcükleri göstermesi bakımından önemlidir. Osmanlı Türkçesinde sadece +*Daş* ile kalın sıradan türeyen sözcüklerin azlığı muhtemelen Farsça *hem-* birleşiklerinin Osmanlı Türkçesinde yaygın kullanımından kaynaklanmıştır.

2. İnceleme

1521-1699 yılları arasında Kıpçak sahasında Ermeni Harfleriyle yazılan Kıpçak Türkçesi metinleri oldukça hacimli olduğundan bu alandaki en son ve en kapsamlı çalışma olan Aleksandr Garkavets’in Ermeni Harfli Kıpçak Türkçesi metinlerini içeren “Kıpçakskoe Pismennoe Nasledie I”, “Katalog i Teksti Pamyatnikov Armyanskim Pismom ve Kıpçakskoe Pismennoe Nasledie II” adlı eserlerin sözlük çalışması olan “Pamyatniki Duhovnoy Kulturi Karaimov, Kumanov-Polovtsev i Armyano- Kıpçakov ve Katalog i Teksti Pamyatnikov Armyanskim Pismom ve Kıpçakskoe Pismennoe Nasledie III” esas alınmıştır.

Ermeni harfli Kıpçak Türkçesi metinlerinde isim kök ve gövdelerinden “birliktelik, beraberlik, ortaklık” anlamı taşıyan +*DAş* ekiyle 42 adet Türkçe, 11 adet Arapça, 5 adet Farsça, 1 adet Yunanca ve 1 adet Ermenice sözcükten türeyen toplam 60 isim tespit edilmiştir.

Türkçe isimlerden türeyen +*DAş* ekli yapılar: *andaş/ antdaş* “birlikte yemin eden” (III, 96, 109), *atdaş* “adaş” (III, 166), *avdaş* “avcılık- balıkçılık arkadaşı, birlikte avlanan” (III, 173), *ayırıldıaş* “mirasçı, paydaş” (III, 184), *bardaş* “birlikte var olan, eşlik eden, yandaş” (III, 221), *başlandaş* “kurucu, lider” (III, 237), *beslendeş* “birlikte büyüyen, birlikte beslenen” (III, 262), *birboldaş* “birlikte var olan” (III, 310), *birlendeş* “eş, hayat arkadaşı, arkadaş” (III, 278), *boldaş* “birlikte olan, bir arada olan” (III, 310), *boluşdaş* “yardım sağlayan, destek veren” (III, 158), *hardaş/kardaş* “kardeş” (III, 656, 811), *hazgandaş* “birlikte kazanan, iş arkadaşı, ortak” (III, 840), *hılımdaş* “birlikte çalışan” (III, 846), *hılındaş/hılındaş* “iş arkadaşı, birlikte çalışan” (III, 846, 864), *hıyındaş* “aynı kederi, eziyeti paylaşan”, *honuşdaş/honuşdaş* “komşu, birlikte yerleşen” (III, 874, 1361), *hoşuldaş* “birbiriyle uyumlu” (III, 880), *huldaş* “işçi, aynı (alt seviye) işte çalışan” (III, 895), *işdeş* “çalışma arkadaşı, aynı işte çalışan” (III, 627), *kelindeş* “elti” (III, 671), *kündeş/kundaş* “pazar ayinine katılanlar, yortuya birlikte katılanlar, bayram gibi kutlamalara katılanlar” (III, 773), *küreşdeş* “savaşçı” (III, 379), *oğraşdaş/oğraştaş* “silah arkadaşı” (III, 1039), *oğuldaş* “ana-baba, ebeveyn” (III, 1040), *ötmekdeş* “meslektaş” (III, 1103), *övdegideş* “komşu, ev arkadaşı” (III, 1105), *övrendeş* “sınıf arkadaşı” (III, 1107), *paydaş* “paydaş, bir şeyi paylaşanlardan biri” (III, 1127), *sağışdaş* “fikirdaş, düşünce ortağı” (III, 1220),

sınardaş/sınardaş “arkadaş, yoldaş” (III, 1279, 1277), *sözdaş* “muhatap, konuşmacı” (III, 1307), *sözdeş* “muhatap, arkadaş” (III, 1307), *sözleşdeş* “konuşma ortağı, karşılıklı anlatan” (III, 1307), *tanışdaş/tanişdaş* “tanış” (III, 820), *tendeş* “akran, yaşıtlı” (III, 1413), *tendeş* “denk (akran)” (III, 1413), *turdaş* “birlikte yaşayan” (III, 1508), *ulukündes* “pazar ayinine katılanlar, bayram gibi kutlamalara katılanlar” (III, 1548), *yalgızdaş* “yakın arkadaş, samimi arkadaş” (III, 1633), *yoldaş* “yoldaş” (III, 1726), *yügürdeş* “birlikte çalışan” (III, 1744).

Arapça isimlerden türeyen +DAŞ ekli isimler: *cmsdaş/cmstaş* (< Ar. *cms*) “aynı ulustan” (III, 461, 462), *dindeş* (< Ar. *dīn*) “din kardeşi, aynı dinden olan” (III, 428), *ferâhdaş* (< Ar. *farah*) “birlikte sevinen” (III, 521), *habardaş/haberdeş* (< Ar. *habar*) “aynı bilgiye sahip” (III, 781), *halideş* (< Ar. *hāl*) “aynı hâlde olan” (III, 564), *halhdas* (< Ar. *hâlk*) “aynı ahaliden, aynı halktan olan” (III, 564), *haribdaş* (< Ar. *garīb*) “gurbet arkadaşı, sürgün yoldaşı” (III, 813), *haybatdaş* [< Ar. *hayba(t)*] “birlikte yüceltilmiş, aynı yüceliğe sahip” (III, 574), *hormatdaş/hörmetdeş* [< Ar. *hurma(t)*] “eşit şerefe sahip; eşit hürmet, saygı gösterilen” (III, 593), *muşhuldaş/müşhüldeş* (< Ar. *muşkil*) “aynı sıkıntıya sahip, aynı kederi paylaşan” (III, 993), *süretdeş* [< Ar. *şūra(t)*] “aynı görünüşe sahip” (III, 1339).

Farsça isimlerden türeyen +DAŞ ekli isimler: *avazdaş* (< Far. *āvāz*) “birbiriyle uyumlu, kafiyeli; sesteş” (III, 172), *barabardaş* (< Far. *ber-ā-ber*) “arkadaş, yoldaş” (III, 217), *cüftdeş/cüftdeş/cüftteş* (< Far. *cüft*) “eş, cariye” (III, 465), *haçdaş* (< Far. *haç*) “birlikte çarımha gerilen” (III, 784), *şeherdeş* (< Far. *şahr*) “hemşehri” (III, 1350).

Metinlerde Yunancadan *babasdaş/babaşdaş* (< Yun. *papás*) “yardımcı rahip, rahip yoldaşı” (III, 199); Ermeniceden *klegendeş* (< Erm. *kle-*) “aynı niyette olan” (III, 704) türemiştir.

Ermeni Harfli Kıpçak Türkçesi metinlerindeki +DAŞ’ın işlevlerine bakılacak olunursa ekin, “arkadaş olma durumu, arkadaşça yakışır davranış, omuzdaşlık (TS, 2005); beğenileri, huyları, düşünceleri yakın olduğu, uyduğu için birbiriyle görüşür olma” anlamlarına gelen “arkadaşlık” işlevi için *yalgızdaş* “yakın arkadaş, samimi arkadaş” örneği tespit edilmiştir.

“Aynı olma durumu, özdeşlik (TS, 2005); iki ya da daha fazla sayıda şeyin birbiriyle aynı olduğu tüm durumlara ortak olan şey, bu durumlarda söz konusu olan özellik (FS, 94)” anlamlarına gelen “aynılık” işlevi için *atdaş* “adaş”, *avazdaş* “birbiriyle uyumlu, kafiyeli; sesteş”, *halideş* “aynı halde olan”, *klagandaş/klegendeş* “aynı niyette olan, aynı şeyi isteyen”, *muşhuldaş/müşhüldeş* “aynı sıkıntıya sahip, aynı kederi paylaşan”, *süretdeş* “aynı görünüşe sahip”, *şeherdeş* “hemşehri” örnekleri tespit edilmiştir.

“Beraberlik” ve “birliktelik” anlamları güncel sözlüklerde eş anlamlı olarak gösterilmişse de bu çalışmada birbirine çok yakın olan ancak birbirinden küçük de olsa farklılıklar gösteren bu kavramlar ayrı başlık altında incelenmiştir. Çalışmada “beraberlik” ile kast edilen “topyekûn yaşamsal ortaklık”tır. “Birliktelik” ile kast edilen ise “bir amaç doğrultusunda bir araya gelinen, gerektiğinde ya da amaç ortadan kalktığında dağılabilen bir ortaklık”tır. Beraberlik için daha yürekten, daha yoğun bir ortaklıktan söz edilebilmektedir. Ekin “beraberlik” anlamının örnekleri: *birlendeş* “eş, hayat arkadaşı, arkadaş”, *küreşdeş* “savaşçı, beraber savaşan”, *oğraşdaş/oğraştas* “silah arkadaşı”.

+DAŞ ekinin “bir olma durumu; bölünmezliği içeren yalın bütün (TS, 2005)” anlamlarına gelen “birlik” işlevine *bardaş* “birlikte var olan, eşlik eden, yandaş”, *birboldaş* “birlikte var olan” örnekleri gösterilebilmektedir.

Yukarıda bahsedildiği gibi “birliktelik” işlevinden kast edilen “bir amaç için oluşmuş, zamanı geldiğinde ya da gerektiğinde sona erebilecek ve sona ermesi doğal karşılanabilecek bir aradalık”tır. Başka bir deyişle bir amaç doğrultusunda bir araya gelmiş tesadüfi oluşumlardır: *beslendeş* “birlikte büyüyen, birlikte beslenen”, *boldaş* “birlikte olan, bir arada olan”, *farahdaş/ferâhdaş* “birlikte sevinen”, *haçdaş* “birlikte çarımha gerilen”, *honşuşdaş/honuşdaş* “komşu, birlikte yerleşen”, *hoşuldaş* “birbiriyle uyumlu”, *kündes/kundaş* “pazar ayinine

katılanlar, yortuya birlikte katılanlar, bayram gibi kutlamalara katılanlar”, *turdaş* “birlikte yaşayan”, *ulukündeş* “pazar ayinine katılanlar, bayram gibi kutlamalara katılanlar”, *yügürdeş* “birlikte çalışan”.

+DAş eki, çokluk kavramı ifadesinde kullanılan +gil, +k, +l^o, +l^ok, +mAn, ekleri⁵ arasında sayılabilmektedir: *övdegides* “ev ahalisi”.

Ekin “bir birlik için sağlanan yardım veya koruma; maddi ve manevi yardımcı, dayanak (TDK 2005)” anlamlarına gelen “destek” işlevine *boluşdaş* “yardım sağlayan, destek veren” örneği gösterilebilmektedir.

“İki veya daha çok şeyin eşit olması durumu, denklik (TS, 2005)” anlamındaki “eşitlik” işlevinin örnekleri: *huldaş* “işçi, aynı (alt seviye) işte çalışan”, *işdeş* “çalışma arkadaşı, aynı işte çalışan”, *kelindeş* “elti”, *teşdeş* “akran, yaşıt”, *tendeş* “denk (akran)”, *habardaş/haberdeş* “aynı bilgiye sahip”, *haybatdaş* “birlikte yüceltilmiş, aynı yüceliğe sahip”, *hormatdaş/hörmetdeş* “eşit şerefe sahip; eşit hürmet, saygı gösterilen”.

“İki kişi ya da iki topluluk arasında geçen bir eyleme eşdeğer bir karşılık olarak beliren, birbirlerine karşılık olarak yaptıkları eylem (TS, 2005)” anlamındaki “karşılıklı” işlevine *sözdaş* “muhatap, konuşmacı”, *sözdeş* “muhatap, arkadaş”, *sözleşdeş* “konuşma ortağı, karşılıklı anlatan”, *tanişdaş/tanişdaş* “taniş” örnekleri gösterilebilmektedir.

Ermeni Harfli Kıpçak Türkçesi metinlerinde isim kök ve gövdelerine gelerek “beraberlik, ortaklık, yoldaşlık, eşitlik, eşlik, aitlik, birlik, mensubiyet, bağlılık vb.” anlamlar katan ekin bu anlamların yanında “kişileri saygılandırmak, onurlandırmak” için de kullanıldığı tespit edilmiştir: *başlandaş* “kurucu, lider”.

Ekin “bir toplulukla ya da bir kimseyle bağıntılı, ilişkili olma durumu; mensup olma, bağlı olma” anlamlarına gelen mensubiyet işlevinin örnekleri: *andaş/ antdaş* “birlikte yemin eden, antdaş”, *hardaş* “kardeş”, *cinsdaş/ cinstaş* “aynı ulustan”, *dındaş* “aynı dinden olan”, *halhdas* “aynı ahaliden, aynı halktan olan”, *oğuldaş* “ana-baba, ebeveyn”, *ötmekdeş* “meslektaş”.

Çalışmada “iki ya da daha çok kimsenin para, mal ve emekleriyle ekonomik bir amaca ulaşmak üzere sözleşmeyle birleşerek oluşturdukları oluşum” anlamının yanında “birden çok kimse veya nesneyi ilgilendiren, onlara özgü olan, onların katılmasıyla oluşan, müşterek olma durumu” anlamını ifade eden “ortaklık” anlamındaki örnekler: *hazgandaş* “iş arkadaşı, ortak”, *hulmdaş* “birlikte çalışan”, *hulındaş/hlındaş* “iş arkadaşı, birlikte çalışan”, *hıyındaş* “aynı kederi, eziyeti paylaşan”, *paydaş* “paydaş, bir şeyi paylaşanlardan biri”, *sağışdaş* “fikirdaş, düşünce ortağı”, *ayırıldıaş* “mirasçı, paydaş”.

Ekin, aynı istikamete seyahat eden ya da aynı amaca ulaşmak için çaba harcayan kişilerin bu yoldaki birlikteliklerini ifade eden “yoldaşlık” işlevinin örnekleri: *avdaş* “avcılık-balıkçılık arkadaşı”, “birlikte avlanan”, *babasdaş/babaşdaş* “yardımcı rahip, rahip yoldaşı”, *barabardaş* “arkadaş, yoldaş”, *sınardaş/sınardaş* “arkadaş, yoldaş”, *övrendeş* “sınıf arkadaşı”, *haribdaş* “gurbet arkadaşı, sürgün yoldaşı”, *yoldaş* “yoldaş”.

3. Sonuç

Yapılan incelemeler, açıklamalar ve verilen örneklerden çıkarılan sonuçlar şu şekilde sıralanabilir:

1. Ek, Türkçenin ilk yazılı metinlerinden itibaren Türkçenin her döneminde kullanılmıştır.

⁵sy. 156, Nadir İlhan, Türkiye Türkçesi Ağzlarında Çokluk Ekleri, International Journal of Social Science, Number: 63, p. 155-168, Winter II 2017)

2. Ünlü uyumu sağlam olan +DAŞ eki, Orhun Türkçesi metinlerinde tek şekilli olarak sözcüklere sadece kalın sıradan gelirken sonraki dönemlerde ve EHKT metinlerinde uyuma tabi olarak ince sıradan da gelmiştir. *Haribdaş, sözdaş, tanışdaş* örnekleri her ne kadar Ercilasun'un ekin kalın sıradan okunması gerektiği fikrini destekler görünse de EHKT metinlerinde ek çoklukla uyuma tabidir. Örneğin *andaş/ antdaş, atdaş, avazdaş, avdaş, ayırılmaş, babasdaş/babaşdaş, barabardaş, bardaş, başlandaş, birboldaş, boldaş, boluşdaş, cinsdaş/cinstaş, ferâhdaş, halhdaş, haçdaş, hardaş/kardaş, haybatdaş, hazgandaş, hulumdaş, hulumdaş/hlundaş, hıyındaş, honuşdaş/honusdaş, hoşuldaş, huldaş, oğraşdaş/oğraştış, oğuldaş, paydaş, sağışdaş, sıyardaş/sınardaş, tanışdaş, turdaş, yalgızdaş, yoldaş* kalın sıradan; *beslendeş, birlendeş, cüftdeş/cüftdeş/cüftteş, dindenş, halideşişdeş, klegendeş, küreşdeş, ötmekdeş, övdegideş, övrendeş, sözdeş, sözleşdeş, süretdeş, şherdeş, tendeş, tendiş, ulukünderş, yügürdeş* ince sıradan gelmiştir. *Habardaş/haberdeş, hormatdaş/hörmetdeş, künderş/kundaş, müşhuldaş/müşhüldeş* gibi ikili şekiller uyumun sağlam olduğu görüşünü desteklemektedir.

3. Bütün tarihî dönem metinlerinde +DAŞ eki, Türkçeden sonra en çok Arapça sözcüklere gelmiştir.

4. Eski Türkçeden itibaren taranan tarihî metinler içinde bu ekten türeyen sözcük sayısı en çok EHKT metinlerinde tespit edilmiştir. Bu metinlerde 42 adet Türkçe, 11 adet Arapça, 5 adet Farsça, 1 adet Yunanca, 1 adet Ermenice sözcükten türeyen toplam 60 isim tespit edilmiştir.

5. EHKT metinlerinde isim kök ve gövdelerine gelerek isimlere “arkadaşlık, aynılık, beraberlik, birlik, birliktelik, çokluk, destek, eşitlik, karşılıklı, kişileri saygılandırmak, onurlandırmak, mensubiyet, ortaklık, yoldaşlık” anlamları katmıştır.

6. Eski Türkçeden itibaren Türkçenin hemen hemen bütün dönem metinlerinde ekin *adaş, kadaş, kardaş, karındaş* gibi türevleri tanıklanırken *avdaş, ayırılmaş, barabardaş, bardaş, başlandaş beslendeş, birboldaş, birlendeş, hazgandaş, hulumdaş, hıyındaş, ulukünderş, yalgızdaş*, vb. türevlerin EHKT'ye özgü olduğu tespit edilmiştir.

Kısaltmalar

AL	: Abuşka Lügati
Ar.	: Arapça
AY	: Altun Yaruk
BV	: Bedayi `u`l-Vasat
çev.	: çeviren
DLT	: Divānū Lūgati't-Türk
DTO	: Dictionnaire turk-oriental'
EDPT	: An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish
EHKT	: Ermeni Harfli Kıpçak Türkçesi
Erm.	: Ermenice
EUTG	: Eski Uygur Türkçesi Grameri
EUTS	: Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü
EUTSV	: Eski Uygur Türkçesi Söz Varlığı
Far.	: Farsça
GT	: Gülistan Tercümesi

- HBD** : Hüseyin Baykara Divānı
HN : Hikmet-i Nizamü'd-din
HŞ : Hüsrev ü Şîrîn
İKPÖ : İyi ve Kötü Prens Öyküsü
İML : İbnü Mühennâ Lügati
KB : Kutadgu Bilig
KE : Kışasü'l-Enbiyâ
LD : Mevlâna Lutfî Divanı
LM : Leylî vü Mecnûn
ME : Muqaddimetü'l-Edeb
ML : Muhakemetü'l-Lugateyn
MM : Mu'inü'l-Mürîd
NF : Nehcü'l-Ferâdis
NH : Nevâdirü'n-Nihâye
RKT : Türkçe İlk Kur'an Tercümesi (Ryland Nüshası)
s. : sayfa
Seng. : Sanglax. A Persian Guide to the Turkish Language by Muhammad Mahdi
Xan.
ŞSL : Şeyh Süleyman Efendi-i Buhârî Lügat-ı Çağatay ve Türkî-i Osmanî
ŞHD : Şîbân Han Divanı
ŞT : Şecere-i Terâkime
TİEM : Karahanlı Türkçesi Satır Altı Kur'an Tercümesi
TDK : Türk Dil Kurumu
TS : Türkçe Sözlük
vb. : ve benzeri
YED : Yusuf Emirî Divanı
Yun. : Yunanca
Wb. : Versuch eines Wörterbuches der Türk-dialecte.
III : Kıpçakskoe Pis'mennoe Nasledie III

Kaynaklar

ARAT, R. (1979). *Kutadgu Bilig III İndeks*, İstanbul: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları.

ATA, A. (2013). Karahanlı Türkçesinde İlk Kur'an Tercümesi (Rylands Nüshası, Giriş-Metin-Notlar-Dizin), Ankara: TDK Yayınları.

Banguoğlu, T. (2007). Türkçenin Grameri, Ankara: TDK Yayınları.

BERBERCAN M. T. (2011). Çağatayca Gülistan Tercümesi (Gramer-Metin-Dizin). Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul: İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

BROCKELMANN, C. (1954). *Osttürkische Grammatik der Islamischen Literatursprachen Mittelasiens*. Leiden: Brill.

CAFEROĞLU A. (1929). Türkçede "DAŞ" Lâhikası, Türk Halk Bilgisine Ait Tetkikler I, İstanbul: İktisat Matbaası.

CLAUSON, S. G. (1960). *Sanglax. A Persian Guide to the Turkish Language* by Muhammad Mahdi Xan. London: E. J. W. Gibb Memorial Series, New Series, XX.

----- (1972). *An Etymological Dictionary of Pre-thirteenth-Century Turkish*. Oxford: Clarendon Press.

ÇENELİ, İ. (1997). Kırım Tatarcasında Yapım Ekleri, (çev. Mustafa Argunşah), Ankara: TDK Yayınları.

CELİK, Ü. (1996). *Ali Şîr Nevâyî- Leylî vü Mecnûn*, Ankara: TDK Yayınları.

DENY, J. (1941). Türk Dili Grameri: Osmanlı Lehçesi. (çev. Ali Ulvi Elöve), İstanbul: Maarif Vekâleti.

DOERFER, G. (1967). *Türkische und mongolische Elemente im Neupersischen, Band III*. Wiesbaden: Franz Steiner Verlag.

DURGUT, H. (1995). "Şeyh Süleyman Efendî-i Buhârî Lügat-i Çağatay ve Türkî-i Osmânî (Cild-i Evvel)" Adlı Eserin Transkripsiyonu. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Edirne: Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

ERASLAN K. (2012). Eski Uygur Türkçesi Grameri, Ankara: TDK Yayınları.

ERCİLASUN, A. B., Akkoyunlu, Z. (2014). *Kâşgarlı Mahmut Dîvânü Lugâti't-Türk Giriş-Metin-Çeviri Notlar-Dizin*, Ankara: TDK Yayınları.

ERDAL, M. (1991). *Old Turkic Word Formation I-II*, Otto Harrassowitz, Wiesbaden.

ERGİN, M. (1998). Türk Dil Bilgisi, İstanbul: Bayrak Yayınları.

TİMURTAŞ, F. K. (1994), Eski Türkiye Türkçesi, İstanbul: Enderun

GABAİN, A. (1995), Eski Türkçenin Grameri, (çev. Mehmet Akalın), Ankara: TDK Yayınları.

GARKAVETS, A. (2002). *Kıpçakskoe Pis'mennoe Nasledie I, Katalog i Teksti Pamyatnikov Armyanskim Pismom*, Almaty.

----- (2007). *Kıpçakskoe Pis'mennoe Nasledie II, Pamyatniki Duhovnoy Kulturi Karaimov, Kumanov- Polovtsev i Armyano- Kıpçakov*, Almaty.

----- (2010). *Kıpçakskoe Pis'mennoe Nasledie III, Kıpçakskiy Slovar po Armyanopismennim Pamyatnikam XVI-XVII Vekov*, Almaty.

GÜZELDİR, M. (2002). Abuşka Lügati (Giriş- Metin- İndeks). Yayınlanmamış Doktora Tezi, Erzurum: Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

- HAMILTON, J. R. (1998). Dunhuang Mağarası'nda Bulunmuş Budhacılığa İlişkin Uygurca El Yazması İyi ve Kötü Prens Öyküsü, (çev. V. Köken), Ankara: TDK Yayınları.
- KARAAĞAÇ, G. (1997). Mevlâna Lutfi Divanı, Ankara: TDK Yayınları.
- KARAÖRS, M. (2006). Ali Şîr Nevâyî - Nevâdirü'ş-Şebâb, Ankara: TDK Yayınları.
- KARASOY, Y. (1989). Şiban Han Divânı (İnceleme-Metin). Yayınlanmamış Doktora Tezi, Konya: Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- KAYA, C. (1994). Uygurca Altun Yaruk, Giriş- Metin- Dizin, Ankara: TDK Yayınları.
- KAYA, Ö. (1996). Ali Şîr Nevâî - Fevâidü'l-Kiber, Ankara: TDK Yayınları.
- KONONOV A. N. (1956) Grammatika sovremennogo turetskogo literaturnogo yazıka, Moskva-Leningrad: "Akademiya NAUK SSSR".
- KORKMAZ, Z. (2003). Türkiye Türkçesi Grameri (Şekil Bilgisi), Ankara: TDK Yayınları.
- KÖK, A. (2004). Karahanlı Türkçesi Satır Arası Kur'an Tercümesi (TİEM 73 1v-235v/2) Giriş-İnceleme-Metin-Dizin. Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- MENGES, K. H. (1956). Das Çağatajische in der persischen Darstellung von Mîrzâ Mahdî Hân, Akademie der Wissenschaften und der Literatur Nr. 9. Wiesbaden,
- ÖZTÜRK, F. (2005). Molla Nizamü'd-din Ahunum. "Hikmet-i Nizamü'd-din (c. II, 1a-55b varaklar). Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türkoloji Anabilim Dalı.
- RADLOFF, W. (1893-1911). Versuch eines Wörterbuches der Türk-Dialecte I-IV. St. Petersburg. (1960. I-IV. Leiden; 1963. I-IV, Moskva).
- _____. (1928). Uigurische Sprachdenkmäler. Leningrad.
- RÄSÄNEN, M. (1969). Versuch eines etymologischen Wörterbuchs der Türksprachen. Helsinki: Suomalais-Ugrilainen Seura.
- SAMİ, Ş. (2015). Kamus-ı Türki, Ankara: TDK Yayınları.
- ŞÇERBAK, A. M. (1977), Oçerki po Sravnitel'noy Morfologii Tyurkskih Yazıkov: İmya. Nauka, Lenigrad.
- TEKİN, T. (2000). Orhon Türkçesi Grameri, İstanbul: Sanat Kitabevi.
- TENİŞEV, E. R. (1988). Sravnitel'no-istoričeskaya Grammatika Tyurkskih Yazıkov (Morfologiya). Moskva: Nauka.
- TÜRKAY, K. (2002). Ali Şîr Nevâyî-Bedâyi'ül-Vasat, Ankara: TDK Yayınları.
- Türkçe Sözlük*. (2005) 10. Baskı. Ankara: TDK Yayınları.
- ÜNLÜ, S. (2004). Karahanlı Türkçesi satır-arası Kur'an tercümesi (TİEM 73 235v/3-450r 7) Giriş -Metin-İnceleme-Analitik Dizin. Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara: Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- (2012). Karahanlı Türkçesi Sözlüğü, Konya: Eğitim Yayınevi.
- (2012). Harezmi Altınordu Türkçesi Sözlüğü, Konya: Eğitim Yayınevi.
- (2013). Çağatay Türkçesi Sözlüğü, Konya: Eğitim Yayınevi.

ESKİ UYGUR TÜRKÇESİ METİNLERİNDE DİNÎ BİR TERİM: ÄRDÖKTÄG

Hasan İSİ*

Özet

II. Köktürk Kağanlığı'nın siyasi ve kültürel ardılı olan Uygurlar, tarım ve ticaret gibi faaliyetlerle çeşitli kültürlerle temasa geçip geliştirdikleri kültür düzeyiyle, yaşadıkları coğrafyada önemli konumlara sahip olmuşlardır. Temasa geçtikleri halklar üzerine derin etkiler bırakan Uygurlar, bu doğrultuda özellikle din temelinde geliştirdikleri edebî ürünlerle Türk diline zenginlik katmıştır. Sırasıyla Budizm, Manihaizm, Hıristiyanlık ve İslamiyet gibi din ve öğretileri benimseyen Uygurlar, bu din ve öğretiler doğrultusunda özellikle Budizm ve Manihaizmin felsefesini anlatan kavramları Türkçeleştirme arayışına giren Uygur rahipleri sayesinde, bu öğretilere ait yabancı dinî terimleri çeşitli yöntemler kullanarak Türkçeleştirmiştir. Bu yöntemler arasında, ilgili dinî terimleri Eski Türk inancına ait kavramlar kullanarak aktarma, Türkçe karşılık üretme ve eş anlamlı Türkçe kelime ile yabancı dinî terimi bir arada kullanmak gelmektedir. Türk dilinin yazılı olarak tanıklandığı Orhon Türkçesi döneminde “devlet” ve “halkı” merkeze alan söylev nitelikli söz varlığı görülmekteyken Eski Uygur Türkçesi döneminde felsefi düşünce boyutunu yansıtan söz varlığı yer almaktadır. Türk dilinin Budizm ve Manihaizm gibi felsefi öğretileri anlatabilme kudretine sahip olması, bu dilin işlenmişliğini göstergesi bakımından dikkate değerdir. Bu doğrultuda, ilk kez Eski Uygur Türkçesi döneminde Budizmin temel felsefesini anlatan *Altun Yaruk* vb. metinler yoluyla tanıkladığımız *ärdöktäg* ifadesi, Türk dilinin dinî terminolojisi içerisinde yer alan terimlerden biridir. Budizm içerisinde “varlığın asıl yönü, özü” anlamına gelen bu terim, ancak Buda tarafından elde edilecek fark ediş uyanışına işaret etmektedir. Bu çalışma ile Eski Uygur Türkçesi metinlerinde tanıklanan *ärdöktäg* ifadesinin sahip olduğu kavramsal ve dilsel değere değinilerek ilgili terimin tanıklandığı metinler doğrultusunda Budizm içerisinde terimin sahip olduğu önem yansıtılmaya çalışılacaktır.

Anahtar Kelimeler: Türk Dili, Eski Uygur Türkçesi, Budizm, *ärdöktäg*, Dinî Terim.

A RELIGIOUS TERM IN THE OLD UYGHUR TURKIC TEXTS: ÄRDÖKTÄG

Abstract

The Uyghurs, II. Kokturk Khaganate the political and cultural successors of the, had important positions in the geography where they lived by getting in touch with various cultures through activities such as agriculture and trade. The Uyghurs, who had a profound influence on the peoples they came into contact with, added richness to the Turkic language with the literary products they developed on the basis of religion. The Uyghurs who adopted the religions and teachings such as Buddhism, Manichaeism, Christianity and Islam, in line with these religions and doctrines, translated the religious concepts of Buddhism and Manichaeism into Turkic by means of the Uyghur priests who searched for Turkishization by using various methods. These methods include transferring the relevant religious terms using concepts belonging to the Old Turk faith, producing Turkic equivalents and using the synonym Turkic word and foreign religious term together. In the period of Orkhon Turkic in which the Turkic language was witnessed in writing, there was a discourse that focused on the “state” and “people”, while there was a vocabulary reflecting the metaphysical thought dimension in the Old Uyghur Turkic period. The fact that the Turkic language has the power to explain metaphysical doctrines such

* Dr., el-mek: hasanisi21@yahoo.com.tr

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0001-7269-3596>

as Buddhism and Manichaeism is remarkable in terms of the indication of the processing of this language. In this respect, *Altun Yaruk*, etc., who first explained the basic philosophy of Buddhism in the period of Old Uyghur Turkic term *ärdöktäg*, which we witness through texts, is one of the terms in the religious terminology of the Turkic language. In Buddhism, this term, which means asil the essence of existence, the essence, refers only to the awakening of the difference to be achieved by the Buddha. In this study, the conceptual and linguistic value of the expression *ärdöktäg* witnessed in the Old Uyghur Turkic texts will be addressed and the importance of the term in Buddhism will be reflected in line with the texts witnessed.

Key Words: Turkic Language, Old Uyghur Turkic, Buddhism, *ärdöktäg*, Religious Term.

Giriş

Orta Asya Türk tarihinde çeşitli halkların kültürel ve dinî öğretilerine sonsuz bir hoşgörü ve saygı ile serbestlik tanıyan Uygurlar, çeşitli halklarla temasa geçmeleri sonucu elde ettikleri kültürel birikimle Budizm ve Manihaizm gibi öğretiler temelinde kapsamlı edebî eserler ortaya koymuştur. Özellikle dinî fikirlerin aktarımı hususunda titiz davranan Uygurlar, Budizm ve Manihaizm gibi öğretilerin sıkı takipçileri olarak Orta Asya’da bu inanışların savunucusu haline gelmiştir. Budizm başta olmak üzere, çeşitli inançların kültürel ve dinî gelişimlerine katkılar sunan Uygurlar, zamanla ticaret temelli ekonomik aktiviteler doğrultusunda göçebe yaşam tarzından uzaklaşarak yerleşik yaşama geçmiştir. Bu doğrultuda, özellikle Soğdlu tüccarlardan yerleşik yaşama geçme konusunda yardımlar alan Uygurlar, zamanla Budizm ve Manihaizm gibi öğretilerle tanışmıştır. Soğdların geniş ticaret kolonileri içerisinde uzak coğrafyalardaki kültürel gelişmeleri, Orta Asya halklarına aktarması, Uygurların Manihaizm, Budizm ve Hristiyanlık gibi öğreti ve dinlerle tanışmasını sağlamıştır. Budizm ve Manihaizme ait felsefî metinlerin Eski Uygur Türkçesine aktarımı noktasında, büyük ölçüde çok dilli Soğdlu rahiplerin oluşturdukları tercüme heyeti ile Türkçenin dinî terminolojisinin gelişimine katkıda bulunmuştur. Bu doğrultuda, ilk kez Eski Uygur Türkçesi metinlerinde karşımıza çıkan *ärdöktäg* ifadesi, Sanskritçe *tathatā* ve Çince 真如 *zhēnrú* ve 如如 *rú rú* (Gakkai 2002: *tathatā* maddesi) ifadelerine karşılık gelmektedir. Bu çalışma ile, dil-kültür ilişkisi bağlamında Eski Uygur Türkçesine ait metinlerden tanıkladığımız *ärdöktäg* ifadesinin dinî bir terim olarak hem Budizm içerisindeki yeri hem de Türk dilindeki oluşum yönüne değinilerek ifadenin sahip olduğu kavramsal değerler gösterilmeye çalışılacaktır.

1. Eski Uygur Türkçesi Metinlerinde *ärdöktäg* İfadesi

Genellikle Budizm ve Manihaizm gibi öğretiler temelinde dinî bir edebiyata sahip yazılı metinlerle karşımıza çıkan Eski Uygur Türkçesi, Türk dilinin Orhon Türkçesi döneminde görülen söz söyleme ustalığına felsefî yönden katkılar sunmuş bir dönemdir. Özellikle Budizm doğrultusunda Buda ve öğretisinin temel özelliklerini işleyen eserlerle takip edebildiğimiz Uygur kültür çağı, dinî terimler özelinde sunduğu malzemelerle araştırmacılara dil-kültür bağlamı içerisinde çeşitli çalışma alanları sağlamaktadır. Dil-kültür bağlamı içerisinde Budizme ait bir terim olarak ilk kez Eski Uygur Türkçesi metinlerinde karşımıza çıkan *ärdöktäg* ifadesi, *är-* “olmak, sahip olmak” anlamlı ek-eylem üzerine gelen *-Dok* sıfat-fiil eki ile *täg* benzetme edatının birleşimi ile oluşan Budist bir terimdir. Budist Uygur Edebiyatı içerisinde “böylelik/öylesilik” anlamlarında “varlığın gerçekliği” ya da “Buda gerçekliği”ne işaret eden bu ifade, Uygur Türklerinin Budizm doğrultusunda temasa girdikleri kültür çevreleri ile olan etkileşimlerinin sonucunda Türk diline kazandırılan felsefî kavramlardan biridir. Eski Uygur Türkçesinde *ärdöktäg*¹ ifadesinin tanıklandığı metinler şunlardır:

¹ Eski Uygur Türkçesi metinlerinden AY’de *ertükteg* ve BT serilerinde *ärtükdäg~ ärtükdäg* olarak okunan bu ifade, çalışmada *ärdöktäg* olarak tercih edilmiştir.

AY48/1-5: irak kitmiş tepremez kabşamaz turulmuş amrılmış *ertüktegin* erteçi kirtünüñ kirtüsi kirtüde kirtü bilge bilig erser ol... (Kaya, 1994: 87).

AY77/14-16: birtem kutrulmak tözlüg *ertükteg* töz erser intin kızıgka keçteçi töz titir (Kaya, 1994: 98).

AY 231/5-8: üçünç çınju tigma *ertükteg* tözde nızvanılı emgekli togmakın körteçi nızvanı emgek üzeki togmaksız nom taplag (Kaya, 1994: 158).

AY 244-245/25-1: üçünç et'özke isig özke kavınçsız kıltaçı yig sısdu (?) atlıg *ertükteg* tözüg (Kaya, 1994: 165).

AY 245/2-4: törtünç nom amranmakın yme öçürteçi tutyaksız atlıg *ertükteg* tözüg (Kaya, 1994: 165).

AY 245/5-7: bişinç on törlüg taplaglıg tüzülmek üze köñülüg arıtıdaçı ulalmışığ tüz körteçi atlıg *ertükteg* tözüg (Kaya, 1994: 165).

AY 245/7-11: altınç tıtagdın togmış nomlarnıñ yoklunmaksız kirikmeksiz tözin bultaçı yoklunmaksız kirikmeksiz atlıg *ertükteg* tözüg (Kaya, 1994: 165).

AY 245/11-13: yitiñ nomnuñ belgüsi tözin bilteçi nomda adırtlamaksız atlıg *ertükteg* tözüg (Kaya, 1994: 165)

AY 245/13-19: sekizinç togmaksız nom taplagın bütün tolu tanuklamak üze bir yme kirlig kirsiz nomlarnıñ asılmakın korumakın körmedeçi belgüli yirtinçüli erkinçe tayak boltaçı atlıg *ertükteg* tözüg (Kaya, 1994: 165)

AY 245/22-24: onunç tap iyin asıg tusu kıltaçı kılınç üze erksinmekke tayak boltaçı atlıg *ertükteg* tözüg (Kaya 1994: 165).

AY 246/1-5: bo on törlüg çınju tigma *ertükteg* çın kirtü arıg süzük köñül tözin arıtmakları üze ürüg uzatı sımtagsızın dyanta örügün amılın erürler (Kaya, 1994: 165)

AY 253/19-22: çınju tigma *ertükteg* tözüg ukdaçı kayu akıgsız bilge bilig erser ol erür körmek yol (Kaya, 1994: 168).

AY 295/16-19: bilge bilig erksinmekiñe tayak boltaçı atlıg *çınju* tigma *ertükteg* kirtü tözdin belgürmiş bilge bilig erür (Kaya, 1994: 195).

AY 303/16-20: kirtüde kirtü nomlar erser kut bulmaduk yalañuklar tözinli kut bulmış tözünler tözinli ikigüni tüp tüz bilteçi *ertükteg* kirtü töz erür (Kaya, 1994: 189-190).

AY 386/19-21: inçip yene biligsiz yalañuklar yirtinçülügde yig iduk bilge biliglig közüg bulmayukları üçün ötrü alku nomlarnıñ çınju tigma *ertükteg* kirtü tözin bilmezler (Kaya, 1994: 227).

AY III 146/11-13: ...bo muntağ tütrüm tering yörgüglüg çinsu tigma *ertük'teg* nom tözinte kirip...

BT I/D 129-D130: iki b(ä)lgülär tözintin-bärü *artükdäg* kirtü ärür (Hazai ve Zieme, 1971: 36).

BT I/ D 203: uçmaq-lï yorımaq-lï *ärdüktäg*-tä tözi bir ... (Hazai ve Zieme, 1971: 40).

BT XXVIII/C 529: tägir ärmäz *ärdüktäg* kertü töznüng tö[zingä (?)]... (Yakup, 2010:156-157).

UV (U 2378a)

3. yükünür m(ä)n *ärdöktäg* kertü töz nomluğ ät'öz : [burhan kutıña] [...]

10. töpün yinçürü yükünür m(ä)n *ärdöktäg* kertü töz nomluğ ät'öz burhan kutıña (İsi, 2019: 141).

Eski Uygur Türkçesinin Buda ve öğretisine dayalı anlatım tarzlarının hâkim olduğu eserlerinden tespit edilen *ärdöktäg* ifadesinin Sanskritçe *tathatā* terimine karşılık türetilen Türkçe bir terim olduğu verilen tanımlar yoluyla görülmektedir. Başta AY olmak üzere çeşitli metinlerden tanımlanan *ärdöktäg* ifadesi, genellikle *kertü~kirtü*, *çinju~çinsu* ve *töz* ifadeleri ile birlikte kullanılmaktadır. *kertü~kirtü* “doğru, gerçek, sahil” (Caferoğlu, 2011: 112); *çinsu~çinsu* <Çin. *chên-ju* =Skr. *tathatā* “olduğu gibi” (Caferoğlu, 2011: 62) ve *töz* “damar, kök, unsur, asalet” (Caferoğlu, 2011: 250) sözcüklerinin tanımladığımız metinlerdeki işlevi, “böylelik/öylesilik” anlamı Sanskritçe *tathatā* terimini *ärdöktäg* ifadesi ile birebir karşılamaktır.

2. Dinî Bir Terim Olarak *ärdöktäg* İfadesi

Çalışmanın bu bölümünde, Eski Uygur Türkçesi içerisinde *ärdöktäg* ifadesine karşılık gelen Sanskritçe *tathatā* teriminin taşıdığı dinî değer aktarılmaya çalışılacaktır. Ayrıca, Eski Uygur Türkçesi temelinde Sanskritçede *tathatā* olarak bilinen bu kavrama Uygur Türklerinin verdikleri *ärdöktäg* karşılığı özelinde dilsel değerlendirmelere yer verilerek kavramın oluşum yönüne değinilecektir.

2. 1. Budizmde “Böylesilik/Öylesilik” Kavramı

Eski Uygur Türkçesine ait metinlerde tanımlanan *ärdöktäg* ifadesi “olduğu gibi” ya da “böylesine/öylesine” anlamlarında, Buda’nın nihai amacı olarak Sanskritçe *tathatā* kelimesine karşılık gelmektedir. Sanskritçe *tathatā* terimi Çince *真如 zhēnrú* ve *如如 rú rú*; Pali dilinde *tathatā* ve Japoncada *shinnyo* ya da *nyonyo* (Gakkai 2002: *tathatā* maddesi) ifadelerine karşılık gelmektedir. Sanskritçe *tathatā* terimi, “böylelik, öylesilik, esas yaratılış, gerçek doğru ya da hakikat” anlamlarına gelmektedir. Sanskritçe *tathatā* ifadesi, Mahāyāna felsefesinde temel bir kavramdır ve bu terim “tüm varlıkların gerçek durumu, doğası” olarak yorumlanmaktadır. Bu anlayışa göre, Buda tüm şeylerin gerçek doğasını sezen ve bu şeyleri gözlemleyen biri olarak kabul edilmektedir. Budizmin yaygın olduğu ülkelerde “suchness” terimi ile de karşılanan *tathatā* terimi, genellikle değişmez, taşınmaz olma durumu ile ilişkili olarak tüm kavram ve ayrımların ötesinde görülmektedir. “böylelik” terimi, en basit tanımıyla “görünenin karşısında oluş” anlamında Buda doğasına karşılık gelmektedir (TSGB, 1998: 714). Terimle ilgili kapsamlı değerlendirmelerin yer aldığı *A Dictionary of Chinese Buddhist Terms* adlı eserde, terimin “Tüm Buda gerçekliği” anlamında Sanskritçe *sūnya*² kelimesi ile ilişkili olduğu belirtilmektedir. “Tüm şeylerin farklılaşmamış biçimi” şeklinde nihai gerçeklik anlamına gelen bu terim, Budizm içerisinde gerçeklik ya da evrensel bir yasa olarak kabul görmektedir (SH, 1937: 210).

“Vâkıalar âlemi aldatıcı bir varlık olduğundan varlığın dışında bulunması lazım gelen mutlak hakikatin de bu şuurun dışında olması icap eder.” (2007: 283) değerlendirmesiyle Sanskritçe *tathatā* kavramına değinen Reşit Rahmeti Arat, bu ifadenin Budist öğretisi içerisinde asıl hakikat olarak nitelendirildiğini ifade ederek bu kavramı anlama noktasında sahip olduğumuz bakış açısının bu asıl hakikati idrak etmede yetersiz kaldığını belirtmektedir. Ayrıca, Arat, Eski Uygur Türkçesi metinlerinde geçen *ertükteg kirtü töz* “olduğu-gibi hakikî esas”, *çinsu tigme ertükteg töz* “çinsu denilen olduğu-gibi esas”, *çinsu tigme ertükteg kirtü töz* “çinsu denilen olduğu-gibi hakikî esas”, *çinsu tigme ertükteg çin kirtü töz* “çinsu denilen olduğu-gibi hakikî esas” (2007: 383) ifadelerinin temelde Budist öğretisi içerisinde Sanskritçe *tathatā* terimine karşılık geldiğini belirtmektedir.

Sanskritçe *tathatā* teriminin Budizm içerisinde karşılık bulan felsefî yönüne bakıldığında, kavramın evrendeki sınırlar, koşullanmalar ve sınıflamalar aşıldıktan sonra

² Sanskritçe *sūnya* kelimesi, Mahāyāna mezhebi içerisinde “Hiçlik” anlamına gelmektedir. Mahāyāna mezhebine göre, bütün *dharm*’lar “boş”tur yani bunların her biri kendi başına ele alındıklarında birer hiçtirler. Bu “hiçlik” olduğu gibi, “öylece kaldığı, kendisine hiçbir şey katılmadığı ve kendisinden hiçbir şey çıkarılmadığı” için “öylesilik” diye adlandırılmıştır (Yılmaz, 2007: 46).

görülen gerçek durum olarak algılandığı görülmektedir. Evrenin sahip olduğu çeşitlilikler ve çokluklara rağmen bizim var olan bu şeyleri anlayamamamız, “böylelik/öylesilik” terimi kapsamında dünyanın “böylesi” karmaşık bir yöne sahip olduğunu göstermektedir. *tathatā* denilen gerçekçilik olgusunu elde ediş, Budizmde ancak benlikten sıyrılmakla mümkündür. Çünkü her algıladığımız şeyi, benlik³ merceğinden geçirdiğimiz için, var olan şeyler bozulmuş ve çarpıtılmıştır (Güngören, 2016: 105). Benliğe bulaşmış, benliğin doğrultusunda şekillenen bu çarpık anlayışımız, evrende var olan gerçeklikleri özde var olmayan kavramlarla değerlendirmektedir. Böylece, *tathatā* denilen kavram, her türlü bilgiyi içine sindirmiş, evrende var olan gerçeğin niteliğini benlikten sıyrarak zihnin süzgecinden geçirme ile elde edilen gerçeklik anlayışı demektir. Budizmin varlık konusu ile ilişkili terimlerinden biri olan *dharma* sözcüğü, *tathatā* denilen “böylesilik/öylesilik” teriminin anlaşılmasında önem arz etmektedir. Budist anlayışa göre (Yılmaz, 2007: 37), *dharma* terimi, bütün varlıklarda bulunan gözle göremediğimiz varlığın asıl özünü oluşturan şeydir. Ebedî hakikat olarak da bilinen *dharma* terimi (Conze, 2004: 34), bu dünyanın ötesinde her şeyi düzenleyen bir yasa hüviyetinde kolayca kavranamaz ve tanımlanamaz olandır. Budist felsefe içerisinde Buda aydınlanması ile eş değer olan *dharma*’yı yani varlığın özünü kavrayış ancak ve ancak Budalar tarafından elde edilmektedir (Yılmaz 2007: 38). Terim, en genel anlamıyla Buda düşüncesinde tüm varlıkların ve her şeyin değişmez, bozulmaz ve doğal niteliği demektir (Kaya, 2017: 189).

2. 2. Dinî Bir Terim Olarak ärdöktäg İfadesinin Dilsel Değeri

Semih Tezcan, “En Eski Türk Dili ve Yazını” adlı çalışmasında ilk kez Eski Uygur Türkçesi döneminde gördüğümüz Türk dilinin dinî terminolojisi üzerine değerlendirmelerde bulunmaktadır. Budizm ve Manihaizm temelli öğretiler kapsamında, bu dinlerin öğretilerini halka basitçe ve anlayacağı dille anlatma amacıyla Uygur rahiplerinin üstlendiği rolden bahseden Tezcan (2001: 315-316), yabancı terimlere karşı Türk dilinin takındığı tavrın genellikle Türkçeleştirme olduğunu ifade etmiştir. Yani, Budizm doğrultusunda dinî gelişim ve etkileşimler geçiren Uygur halkının bu dinleri anlayabilmeleri için rahiplerin geliştirdikleri işlenmiş dil sistemi büyük öneme sahiptir. Uygur rahiplerinin yabancı terimlere karşı uyguladıkları ilk yöntem, ilgili Budist terimi halk arasında yaygınlık kazanan eski inanç stiline ürün olan kelimelerle karşılamaktır (Örn. Skr. *dhāraṇī* “büyü” terimi için Tü. *arviş* “büyü” kelimesi kullanılmıştır.). Bu yöntemle beraber Uygur rahipleri, çeviri yoluyla Türkçe terimler türeterek Türk dilinin işlenmesini sağlamışlardır (Örn. Skr. *anivṛatā* terimi için Tü. *ürüksüz* “geçicilik, fanilik” terimi türetilmiştir.). Uygur rahiplerinin uyguladıkları son yönteme bakıldığında, yabancı dilden alınan terimlerin yaygınlaşması adına eş anlamlı Türkçe kelimelerin kullanıldığı görülmektedir (Örn. Çin. *tsuy* kelimesi Tü. *tsuy irinçü* “suç” olarak görülür.). Belirtilen görüşler dâhilinde, Eski Uygur Türkçesi metinlerinde karşımıza çıkan *ärdöktäg* ifadesinin oluşum yönüne bakıldığında, bu terimin doğrudan çeviri yoluyla türetildiği görülmektedir. Kaynak dilde, “böylesilik/öylesilik” ya da “olduğu gibi” anlamlarında kullanılan bu terim, Türkçeye aynı anlam aktarması ile geçerek ilgili kelimenin anlam değerlerini yansıtan ifadelerle denk gelecek biçimsel denklilere de sahip olmuştur. Bu yönden, Semih Tezcan’ın sınırlarını çizdiği dinî terminoloji oluşumu içerisinde her yabancı terimin ağırlıklı olarak Türkçeleştirilmesi, Eski Uygur Türkçesi döneminde görülen dil bilincine işaret etmektedir. Bu

³ Budizmde benliğe bulaşmış varlık bilgisinin yanılmalara doğuracağını, İslamiyet’te de görülür. Arapçada *hakikat* sözcüğü ile temsil edilen “varlığın gerçek bilgisi”, İslamiyet’in etkisiyle Türk kültürü ve dilinde de görülmektedir. İslam felsefesine göre, düşüncenin dış dünyadaki nesnelere uygunluğunu ifade eden bu terim, “bir şeyin kendine özgü varlığı” anlamına gelmektedir. İslam felsefesinde “gerçek (sabit) ve var olan şey, doğru inanç, riyadan arınmış amel ve tam olarak maksada uygun düşen söz, ebedî olması dolayısıyla asıl gerçek hayat kabul edilmesi gereken âhret (fıkıh ve kelâmda), bir dilde asıl olarak hangi anlam için konulmuşsa o anlamı ifade etmek üzere kullanılan lafız” görüşü, varlığın ontolojik anlamı temelinde Budizmde de karşılıklara sahiptir (İslâm Ansiklopedisi, *hakikat* maddesi). Burada Budizm ile ortaklaşan nokta, “riyadan arınmış amel ve tam olarak maksada uygun düşen söz” ifadesi özelinde benlik kavramı ile ilişkili “riya” ifadesidir. Tıpkı Budizmde olduğu gibi, İslamiyet’te de benliğe ve riyaya bulaşan kimse, var olan şeylerin gerçekliği doğrultusunda yanılmalara şekillenen bakış açısıyla şeyler üzerine değerlendirmelerde bulunmaktadır.

dil bilinci dışında *ärdöktäg* ifadesi özelinde, Türk dilinin çeviriler yoluyla gelişen edebî anlayışının ortaya çıkmasında büyük rol oynayan Türk dilinin işlenmişlik seviyesidir. Özellikle tercüme yoluyla, felsefi düzlemde Uygur rahiplerinin yabancı terimlere karşı hem anlam hem de şekil yönünden Türkçe terimler türetmeleri, Türk dilinin sahip olduğu gelişkinlik düzeyini Orhon Türkçesi dönemiyle karşılaştırıldığında bir üst noktaya çıkarmıştır.

Eski Uygur Türkçesi metinlerinde görülen *ärdöktäg* ifadesinin oluşum yönüne dair diğer değerlendirmelere bakıldığında, Reşit Rahmeti Arat, ETŞ adlı çalışmasında *ärdöktäg* ifadesinin Türkçe bir birleşim olduğunu belirtip bu terimin <er-tük+teg biçiminden oluştuğunu ifade etmiştir. Arat, terimin “olduğu gibi” anlamında Budist bir terim olarak “hakikî, doğru esasın bilgisi” (2007: 383) kavramına karşılık geldiğini belirtir. Annemarie von Gabain (2007: 83), ETG adlı gramer çalışmasında terimin oluşumuna yer vermektedir. Gabain, -duk/-dük ve -tuk/-tük isim-fiil ekiyle ilgili değerlendirmelerini yaptıktan sonra bu ekin özel bir kullanılışla Sanskritçe *tathatā* biçiminin Türkçe karşılığı olan *ärdöktäg* ifadesini doğurduğunu belirtmektedir. Gabain, *ärdöktäg* ifadesinin *är-tük tæg* biçiminden oluştuğunu belirtip bu terimin Sanskritçe *tathatā* “böylelik, böyle oluş, yani mutlak gerçek varlık” anlamına sahip olduğunu açıklamaktadır. Şinasi Tekin (1992: 86), “Eski Türkçe” adlı yazısında -TUK isim-fiili için *umduk* “umut”, *konduk* “ikamet”, *kelmedük öd* “istikbal” vb. örnekleri sıraladıktan sonra ekin *tæg* benzetme edatı ile oluşan *ertük teg* “olduğu gibi” ifadesine yer vermektedir. Tekin, bu ifadenin Budist felsefe içerisinde mutlak karşılığının Sanskritçe *tathatā* olduğunu belirtmektedir. Marcel Erdal (OTG, 2004: 295), -dOk sıfat-fiil eki ile ilgili değerlendirmelerden sonra ekin *ärdök tæg* şeklinde Sanskritçe *tathatā* “böylelik” terimini oluşturduğunu ve bu ifadenin Budist Uygur kültürü içerisinde yaygın olduğunu belirtmektedir. Kemal Eraslan da Eski Uygur Türkçesi ile ilgili gramerinde *ärdöktäg* ifadesinin Sanskritçe *tathatā* (2012: 639) terimine karşılık geldiğini belirtip terimin Eski Uygur Türkçesinde “olduğu gibi” anlamına sahip olduğunu ifade etmektedir. BT I’de Györg Hazai ve Peter Zieme, *ärdöktäg* ifadesini Sanskritçe *tathā* (1971: 36) ve *tathatā* (1971: 40) ifadeleri ile karşılayıp bu terimi “gerçeklik ve öylelik” olarak açıklamaktadır. Mehmet Ölmez (1991: 39, 93), AY III. Kitap (=5. Bölüm) adlı çalışmasında *ärdöktäg* terimini *ertük’teg* şeklinde okuyup ifadeyi “olduğu gibi” anlamında göstermektedir. Ölmez’e göre, *ärdöktäg* ifadesi, Sanskritçe *tathatā* ve *bhūa* terimlerine karşılık gelmektedir. AY III’te yer alan *çinsu tigme ertük’teg nom tözinte kirip* ifadesi özelinde Ölmez, *ärdöktäg* kelimesi ile eş anlamlı *çinsu* kelimesine değinerek terimin Çince *chen-su* birleşimiyle “hakikî, olduğu gibi” anlamlarına sahip olduğunu belirtmektedir. BT XXVIII’de ise Abdurishid Yakup *ärdöktäg* ifadesini “gerçeklik” (2010: 157) olarak vermektedir.

Sonuç

İlk kez Eski Uygur Türkçesi metinlerinde tanıkladığımız, Sanskritçe *tathatā* ve Çince 真如 *zhēnrú* ve 如如 *rú rú* ifadelerine karşılık gelen *ärdöktäg* ifadesi, dönem metinleri içerisinde AY, UV ve BT serilerinde tanıklanmıştır. Yapılan tanıklamalar sonucu, terimin kapsamlı örneklerine *Altun Yaruk* adlı eserde rastlanılmaktadır. Terim, Budizmi benimseyen kültürlerde olduğu gibi Uygurlarda da “Buda gerçeği”ne işaret etmektedir. Eski Uygur Türkçesine ait metinlerde *ärdöktäg* olarak tanıklanan bu ifadenin, özellikle Sanskritçe *tathatā* kavramını aydınlatma adına, bu işlevi yansıtmakla görevli *kertü-kirtü*, *çinju-çinsu* ve *töz* ifadeleri ile birlikte kullanımı terimin sahip olduğu felsefi yönü göstermesi bakımından önemlidir. Hem müstakil hem de başka sözcüklerle, Budizm içerisinde önem arz eden “varlık” konusu ile ilişkili *ärdöktäg* ifadesi, dil-kültür bağlamında Uygurların geçirdikleri toplumsal değişmeyi yansıtan bir ifadesi olması bakımından önem arz etmektedir. Terimin önemini özellikle Budizmin temel felsefesini ve felsefi yönünün en somut örneklerini gördüğümüz, *Altun Yaruk* örneği ile anlamaktayız. *ärdöktäg* ifadesi ile ilgili yapılan değerlendirmelerimiz, Türkçenin dinî terminoloji oluşturma yöntemlerini ortaya koyarak ifadenin çeviri yoluyla dilimize aktarıldığını göstermektedir. Bu doğrultuda, özellikle iki dilli Uygur rahipleri tarafından Türk diline aktarılan dinî terimlerin genellikle Türkçeleştirilme çabası, bu öğretilere halka anladığı dille nakletme ve bu öğretileri yaygınlaştırma amacından ileri gelmektedir.

Kısaltmalar

AY	<i>Altun Yaruk</i> (Bk. Kaya, 1994).
AY III	<i>Altun Yaruk III. Kitap</i> (=5. Bölüm) (Bk. Ölmez, 1991).
Bk.	Bakınız.
BT I	<i>Berliner Turfantexte I</i> (Bk. Hazai ve Zieme, 1971).
BT XXVIII	<i>Berliner Turfantexte XXVIII</i> (Bk. Yakup, 2010).
Çev.	Çeviren.
Çin.	Çince.
ETG	<i>Eski Türkçenin Grameri</i> (Bk. Gabain,2007).
ETŞ	<i>Eski Türk Şiiri</i> (Bk. Arat, 2007).
OTG	<i>A Grammar of Old Turkic</i> (Bk. Erdal, 2004).
Örn.	Örneğin.
UV	<i>Uṣṇīṣa Vijayā Dhāraṇī Sūtra</i> (Bk. İsi, 2019).
SH	<i>A Dictionary of Chinese Buddhist Terms</i> (Bk. Soothill ve Hodous, 1937).
Skr.	Sanskritçe.
TSGB	<i>The Seeker's Glossary of Buddhism</i> (Bk. Sutra Komitesi, 1998).
Tü.	Türkçe.
vb.	ve benzeri.

Kaynakça

- ARAT, R. R. (2007). *Eski Türk Şiiri*. Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- CAFEROĞLU, A. (2011). *Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- CONZE, E. (2004). *Kısa Budizm Tarihi*. (Çev. Ömer Cemal Güngören). İstanbul: Yol Yayınları.
- ERASLAN, K. (2012). *Eski Uygur Türkçesi Grameri*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- ERDAL, M. (2004). *A Grammar of Old Turkic*. Leiden: Brill.
- GABAIN, A. (2007). *Eski Türkçenin Grameri*. (Çev. Mehmet Akalın). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- GAKKAI, S. Nichiren Buddhism Library. (31.08.2019) Erişim Adresi: <https://www.nichirenlibrary.org/>
- GÜNGÖREN, İ. (2016). *Zen Budizm Bir Yaşama Sanatı*. İstanbul: Yol Yayıncılık.
- HAZAI, G.; PETER Z. (1971). *Fragmente der uigurischen Version des "Jin'gangjing mit den Gāthās des Meister Fu"*. *Berliner Turfantexte I*. Berlin: Akademie Verlag.

İSİ, H. (2019). *Eski Türkçe Tantrik Bir Metin: Uṣṇīṣa Vijayā Dhāraṇī Sūtra*. Yayınlanmamış Doktora Tezi. Ankara: Hacettepe Üniversitesi.

İslâm Ansiklopedisi. “Hakikat” maddesi. (01.09.2019) Erişim Adresi: <https://islamansiklopedisi.org.tr/>

KAYA, C. (1994). *Uygurca Altun Yaruk (Giriş, Metin ve Dizin)*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

KAYA, K. (2017). *Buddhizm Sözlüğü*. Ankara: Doğu Batı Yayınları.

ÖLMEZ, M. (1991). *Altun Yaruk III. Kitap (=5. Bölüm)*. Ankara: Türk Dilleri Araştırmaları Dizisi:1.

SOOTHILL, W. E.; Lewis H. (1937). *A Dictionary of Chinese Buddhist Terms*. London: Kegan Paul, Trench, Trubner & Co. Ltd.

TEKİN, Ş. (1992). Eski Türkçe. *Türk Dünyası El Kitabı*. Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü. 69-119.

TEZCAN, S. (2001). En Eski Türk Dili ve Yazını. *Bilim, Kültür ve Öğretim Dili Olarak Türkçe*. Ankara: Türk Tarih Kurumu. 271-323.

The Seeker's Glossary of Buddhism. (1998). Sutra Translation Committee of the United States and Canada. Buddha Dharma Education Association Inc.

YAKUP, A. (2010). *Prajñāpāramitā Literature in Old Uyghur*. Berliner Turfan Texte XXVIII. Belgium: Brepols.

YILMAZ, H. (2007). *Budist Metafiziği*. Ankara: Hece Yayınları.

HƏR KƏSİN TANIDIĞI AŞIQ-ŞAİR MOLLA CÜMƏ, YAXUD MƏLUM AŞIQ BARƏDƏ NAMƏLUM HƏQİQƏTLƏR

*Qiymət MƏHƏRRƏMLİ**

Xülasə

Məqalədə XIX-XX əsr Azərbaycan ozan-aşıq sənətinin görkəmli nümayəndəsi Layısqılı Molla Cümə haqqında elmi mənbələrdə mövcud olan məlumatlara aydınlıq gətirilir. Aşıq-şairin doğum-ölüm tarixi və yeri, adı və şəcərəsi, sevgilisi İsmipünhanın kimliyi, həyat və yaradıcılığından bəzi məqamlar, ailəsinin taleyi, eləcə də qətlə yetirilməsinin təfərrüatları açıqlanır, bu günədək mövcud olan yanlışlıqlar faktlar vasitəsilə təkzib edilir. Məqalədə qaldırılan məsələlərin folklorşünaslıq elminin inkişafına fayda gətirəcəyinə ümidimiz böyükdür.

Açar Sözlər: Aşıq, Molla Cümə, Şeki, Layısqı, İsmipünhan.

HERKESİN TANIDIĞI ÂŞIK-ŞAİR MOLLA CUMA VEYA BİLİNEN ÂŞIK HAKKINDA BİLİNMEYEN GERÇEKLER

Özet

Makalede, 19. ve 20. yüzyıllardaki Azerbaycan âşık edebiyatının önde gelen temsilcisi Layısqılı Molla Cuma hakkında bilimsel kaynaklarda yer alan bilgilere açıklık getirilmektedir. Âşık şairin doğum ve ölüm tarihi, memleketi, ismi ve şeceresi, sevgilisi İsmipünhan'ın kimliği, hayatı ve edebi şahsiyetinden bazı detaylar, ailesinin kaderi ve öldürülmesinin sebepleri açıklanıp günümüze kadar gelen yanlışlıklar gerçeklerle açıklığa kavuşturulmuştur. Makalede dile getirilen konuların folklor biliminin gelişimine fayda sağlayacağını umuyoruz.

Anahtar Kelimeler: Âşık, Molla Cuma, Şeki, Layısqı, İsmipünhan.

WELL-KNOWN ASHUG-POET MOLLA JUMA, OR UNKNOWN REALITIES ABOUT THE KNOWN ASHUG

Summary

The information present in the scientific sources is being clarified in the article about the Molla Juma Layısqılı, the eminent representer of the ozan-ashug art of Azerbaijan in XIX-XX centuries. The details about the dates of his birth and death and current location of his grave, name and geneology, identity of his beloved İsmipunhan, some moments from his life and works, fate of his family, as well as his murder are being clarified. Furthermore, the inaccuracies existing by now are being denied by facts. We hope that the issues being raised in this article will contribute to the development of the folklore studies.

Key Words: Ashug, Molla Juma, Shaki, Layısqı, İsmipunhan.

Qədim tarixə malik Azərbaycan ozan-aşıq sənətinin görkəmli nümayəndələrindən biri olan aşıq-şair Molla Cümə'nin yaradıcılığı barədə tədqiqatçı alimlərimizin çoxsaylı elmi yazıları, araşdırma kitabları olsa da, zaman keçdikcə bu azman aşığın ömür və yaradıcılıq yoluna təkrarən qayıtmağın vacibliyi məsələsi ortaya çıxır. Sual oluna bilər: niyə? Məsələ

* Dr., Azərbaycan Devlet Pedagoji Üniversitesi, el-mek: qiymet-555@mail.ru

 ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-3572-1284>

burasındadır ki, Molla Cümə'nin doğum, ölüm yeri və tarixləri müxtəlif mənbələrdə müxtəlif cür göstərilir. Hətta aşığın ölüm səbəbi də ayrı-ayrı tədqiqatçıların əsərlərində müxtəlif şəkildə əks olunmuşdur. Eyni iradları aşığın adı ilə bağlı da söyləmək olar; belə ki, bəzən əsərlərinin doğru oxunmaması səbəbindən, ya nədənsə bəzi alimlərimiz Molla Cümə'nin adının Süleyman olduğu qənaətinə gəlmişlər. Halbuki, Süleyman Cümə'nin özündən təxminən 12 yaş kiçik olan qardaşının adıdır və bu fakt onun bir vücudnaməsində açıq-aydın şəkildə öz əksini tapmışdır. Bütün bunlar bir yana qalsın, günümüzün özündə də əksər əsərlərdə sənətkara “Molla Cümə” kimi xitab olunmasına baxmayaraq, bəzilərinə “Molla Cuma”, hətta eyni məqalə, yaxud kitabda aşığın adının dəfələrlə iki variantda – gah “Molla Cümə”, gah da “Molla Cuma” kimi işləndiyinin şahidi oluruq. Sənətkarın adını ömrünün sonunacan gizli saxladığı sevgilisi İsmipünhan'ın kimliyi barədə də el içində dolaşan rəvayətləri hərə öz məntiqinə əsasən izah etməyə çalışmışdır.

Elə isə, gəlin yenidən aydınlaşdırmağa çalışaq: axı Laysqi'li aşıq Molla Cümə kimdir?

XIX əsrin ikinci yarısı-XX əsrin əvvəllərində yaşayıb-yaratmış Aşıq Molla Cümə Şəki'nin Aşağı Laysqi kəndində dünyaya göz açmışdır. Baxmayaraq ki, Molla Cümə haqqında ilk məlumatı Azərbaycan folklorşünaslıq tarixində müstəsna xidmətləri olan görkəmli tədqiqatçı-alim Salman Mümtaz'ın araşdırmalarından alırıq, lakin tədqiqatçının aşıq barədə verdiyi məlumat olduqca müxtəsər və bəsitdir. Belə ki, o, “El şairləri” kitabında aşığın “İlisu'lu Molla Cümə” kimi təsnif edərək, “Sərçələr” adlı bir şeirini oxucuya təqdim etməklə kifayətlənir (Mümtaz, 2005: 42-43). Tədqiqatçı Nazir Əhmədli isə yanlış olaraq Molla Cümə yaradıcılığından ilk nümunəyə tanınmış folklorçu H.Əlizadə'nin tərtibatı ilə 1929-cu ildə nəşr olunmuş “Azərbaycan aşıqları” kitabının I cildində rast gəldiyini deyir: “Bu şeir onun Xəyyat Mirzə ilə deyişməsidir. Şeir “qoşayarpaq müxəmməsidir”(Əhmədli, 2018: 266). 1935-ci ildə çap olunan “Aşıqlar” kitabında Hümmət Əlizadə aşığın doğulduğu yeri “Şəki'nin Qışlaq Layski kəndi” kimi göstərir, eyni zamanda o, aşığın molla olmadığını, molla məktəbinə gedərək, yazmağı və oxumağı, eləcə də, ərəb və fars dillərini də öyrəndiyi üçün el arasında ona “Molla Cümə” deyildiyini diqqətə çatdırır.

1957-ci ildə nəşr olunmuş “Aşıqlar” kitabında isə tərtibçi S.Axundov Molla Cümə'nin XIX əsrin sonu və XX əsrin əvvəllərində Qax rayonunda yaşadığını yazır ki, bu məlumat da yanlıştır.

Aşıq Molla Cümə haqqında nisbətən geniş məlumatı akademik Feyzulla Qasımzadə'nin “XIX əsr Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi” kitabından alırıq. Aşığın 1855-ci ildə Nuxa qəzasının Layski kəndində anadan olduğunu, fars və ərəbcə təhsil aldığını bildiren F.Qasımzadə bu məlumatın ardınca tamamilə yanlış bir fikir də ifadə edir: “Adı Süleyman, ləqəbi isə Molla Cuma'dır” (Qasımzadə, 1974: 379). Folklorşünaslarımızın söylədikləri bütün bu yanlışlıqlar Hümmət Əlizadə'nin “Aşıqlar” kitabında verilmiş Molla Cümə'yə məxsus zəncirləmənin bir bəndi əsasında formalaşmışdır:

Binəm Layski'yə düşübdür mehman,

Pədərim Salah'dır, madərim Reyhan.

Vələdim Həsən'dir, adım Süleyman,

Famlim molla Oruc, ədnasiyam mən.

Bu bənddən çıxan nəticəyə görə, araşdırmaçılar aşığın adının Süleyman, təxəllüsünün isə Molla Cümə olduğunu yazırdılar ki, bu da əlbəttə, həqiqətdən uzaqdır. Bütün bu məlumatlar “Molla Cuma. Əsərləri. I cild” kitabının tərtibçisi, filologiya elmləri doktoru Mövlud Yarəhmədov'un kitabın əvvəlindəki “Sənətkar haqqında” yazısında da öz əksini tapır (Molla Cuma, 2000: 7). M.Yarəhmədov hətta özünün də məhz digər araşdırmaçılar – F.Qasımzadə, Ə.Axundov, P.Əfəndiyev kimi, H.Əlizadə'nin kitabındakı yanlışlıq səbəbindən, 1969-cu ildə “Bakı” qəzetində dərc olunmuş “Molla Cuma” yazısında aşığın adını Süleyman kimi qeyd

etdiyindən təəssüflənir: “Lakin sonralar əlyazma orijinalı üzərində aparılan tədqiqatlar göstərdi ki, həmin bəndin son iki misrası əlyazmada tamamilə başqa cürdür. Şeir divanda belədir:

Binamız Layski, özüm bir mehman,

Pədərim Salah’dır, mədərim Reyhan.

Vələdim Həsən’dır, əxi Süleyman,

Təbibsiz dərtlərin dəvasıyam mən.” (Molla Cuma, 2000: 8)

M.Yarəhmədov daha sonra H.Əlizadə’nin həmin bəndi bu cür yanlışlıqla kitaba daxil etməsinin səbəbini zəncirləməni əlyazmadan deyil, söyləyənin dilindən yazıya köçürməsi və bu zaman söyləyicinin yanlış söyləməsi ilə əlaqələndirir. Tədqiqatçının qənaətinə görə, söyləyici “əxi” sözünün əvəzinə “adı” demişdir ki, məhz bu səbəbdən də aşığın qardaşının adının Süleyman olduğu halda, aşığın öz adının Süleyman olması məsələsi ortaya çıxmışdır. Bu yerdə M.Yarəhmədov daha bir “fakt”ı – söyləyicinin “Təbibsiz dərtlərin dəvasıyam mən” demək əvəzinə, “Famlim Molla Oruc, ədnasıyam mən” şəklində söyləməsini öz qənaətinə bu cür əsaslandırmağa çalışır: “...burada da ciddi bir uyğunsuzluğun olduğu nəzərdən qaçmır” (Molla Cuma, 2000: 8). O, diqqəti ərəb sözü olan “ədna”ya yönəldərək, dilimizdə “çox rəzil”, “çox alçaq” mənası verən bu kəlməni Molla Cümə’nin öz ünvanına işlətməsini aqlasığmaz bir məntiqsizlik kimi dəyərləndirir: “Əgər bu misra həqiqətən də Cuma’ya məxsusdursa, onda nə üçün sənətkar özünü belə adlandırmalı idi?!” (Molla Cuma, 2000: 8)

İlk baxışdan bu məntiqin doğruluğu şübhə yaratmasa da, əlimizdə olan digər bir araşdırma işində daha səhih, daha dəqiq və əqlabatan faktlar ortaya qoyulduğu üçün məsələni yenidən və ətraflı şəkildə aydınlaşdırmağa ehtiyac duyuruq. Belə ki, əsasən arxiv sənədləri üzərində işləyərək, indiyədək yanlış mənbələrdən alınmış dəqiq olmayan məlumatlarla ədəbiyyatşünaslıq tariximizə pərçim olunmuş “elmi faktlar”ın özünün də tamamilən səhv olduğunu sübuta yetirən tədqiqatçı-alim Nazir Əhmədli Mövlud Yarəhmədov’un bu qənaətlərini təkzib edir: “Tədqiqatçının bu şərhində xeyli mübahisəli məsələlər var. Əvvəla, o, istinad etdiyi əlyazma haqqında ətraflı məlumat verməli və başqa əlyazmalarla müqayisədə niyə məhz həmin əlyazmanın daha düzgün sayıla biləcəyini izah etməli idi. İkincisi, M.Yarəhmədov “ədna” sözünün ərəbcə qarşılığını versə də, “əbna” sözünün mənasını izah etmir. Üçüncüsü, H.Əlizadə’nin təqdimatında “Binəm Layiski’yə düşübdür mehman” misrasındakı mənə ilə özünün təqdim etdiyi “Binamız Layiski, özüm bir mehman” misrasının mənə fərqi var. Birinci variantda ailəsinin Layiski kəndinə başqa yerdən gəldiyi anlaşılır. İkinci variantda isə ailəsinin Layiski kəndinin köklü sakini, özünü isə mehman adlandırması heç cür uzlaşmır. Bunu dünyada müvəqqəti qonaq kimi yozmaq cəhdi də alınmır.”(Əhmədli, 2018: 268).

Bu məqamda tədqiqatçı Nazir Əhmədli’nin elmi qənaətlərini daha da qüvvətləndirərək qeyd edək ki, Molla Cümə’nin şeirdə işlətdiyi “ədna” sözünün lüğəvi mənası “Klassik Azərbaycan ədəbiyyatında işlənən ərəb və fars sözləri lüğəti”ndə: 1) aşağı, alçaq; 2) yazıq, həqir; 3) çox az, cüzi; 4) ən yaxın, daha yaxın (Klassik Azərbaycan ədəbiyyatında işlənən ərəb və fars sözləri lüğəti. 2 cildə, I hissə, Bakı: 146) kimi təsbit olunmuşdur. M.Yarəhmədov fikrini “buraxılmış bəzi səhvlərin korrektorların öz işinə soyuq yanaşması nəticəsində baş verməsi” səbəbi ilə əlaqələndirsə də, elə buradaca tədqiqatçı-alimin özünün də aşağıdakı qənaətinin məsələyə dolaşılıq gətirdiyi aydın görünür: “Ola bilsin ki, tərtibçi “əbna” vermiş, korrektorlar isə latın əlifbasındakı “b” ilə “d”ni dolaşmaq salmış, nəticədə isə “əbna”nın yerinə “ədna” getmişdir”. Biz eyni zamanda, adıçəkilən lüğət kitabında M.Yarəhmədov’un adını çəksə də, lüğəvi mənasını vermədiyini “əbna” sözünün (Klassik Azərbaycan ədəbiyyatında işlənən ərəb və fars sözləri lüğəti. 2 cildə, I hissə. Bakı: 2005, 142) mənasının “oğullar” kimi təsbit olunduğunu görürük. Və bütün bu fikirlərin yekunu kimi aşağıdakı nəticəyə gəlmək olar: əgər zəncirləmədə işlədilmiş söz həqiqətən “ədna”dırsa, burada heç bir qəbahət yoxdur; çünki “Famlim Molla Oruc, ədnasıyam mən” – yəni: 1) Molla Oruc’ın ən kiçiyi, balacasıyam; 2) Molla Oruc’ın ən yaxınıyam; 3) Molla Oruc’danam və s.. Fikrimizcə, bu, böyük aşığın

soy-kökünə, əsil-nəcabətinə sayğı və ehtiramının bariz göstəricisidir. M.Yarəhmədov'un digər ehtimalını, yəni "əbna" ilə bağlı qənaətlərini araşdırdıqda isə, bu sözün də mənasının görkəmli aşığın şəxsiyyətinə ancaq başucalığı gətirdiyini görürük: "Familim Molla Oruc, əbnasıyam mən" – yəni, Molla Oruc'ın nəslindənəm, Molla Oruc'danam, Molla Oruc oğullarıyıq, Molla Oruc uşaqlarıyıq və s..

Hər kəsə yaxşı məlumdur ki, familiya və soyad sonluqları yalnız XX əsrin – Sovetlər'in, yəni rus imperializminin nəsilərimizə vurduğu ən böyük zərbə oldu. Bu addım eyni kök və nəslin nümayəndələri arasında doğmalığ, qohumluq bağlarının qırılmasına, ögeyləşməyə, yadlaşmaya hesablanmış şovinist siyasət idi. XX əsrin 20-ci illərində Azərbaican türklərinin mənsub olduğu hər hansı bir nəsil, tayfa, yaxud şəcərə o nəslin, tayfa, yaxud şəcərənin ağsaqqalının, yəni ulu babanın adı ilə adlanardı. Məsələn, Haşxəllilər (Hacı Xəlillər), Haşxəlil uşağı (Hacı Xəlil uşağı), Qojivatdar'ın Kamılı (Qoca İbadlar'ın Kamili), Nurməmməd uşağı, İbadullah uşağı, Əşir uşağı, Ənbərrər (Ənbərlər), Həsənoğlular, Dıvırrar, Bəşirər (Bəşirlər) və s. Hazırkı dövrümüzdə də Şəkidə və ətraf bölgələrdə, eləcə də Borçalı elində və Türkiyə'də də əsil-nəcabətin bu cür hallanması günün reallığıdır. Deməli, Molla Cümə də Molla Oruc'dan olduğunu bu zəncirləmədə böyük ustalıq və sevgi ilə dilə gətirmiş, nəzmə çəkmişdir.

Qeyd etmək istərdik ki, həmin başibəlalı misranın guya aşığa başucalığı gətirməyəcəyindən "ehtiyatlanan" Mövlud Yarəhmədov'un etdiyi "yenilik" təəccüb doğurmaya bilmir.

N.Əhmədli haqlı olaraq, M.Yarəhmədov'un H.Əlizadə'nin variantındakı "Familim molla Oruc, ədnasıyam mən" kimi təqdim olunan dördüncü misranı "Təbibsiz dərdlərin dəvasıyam mən" misrası ilə əvəz etməsinin də süni təsir bağışladığını diqqətə çatdırır: "Çünki birinci variant onun öz şəcərəsini təsvir etdiyini göstərir və onu babası Molla Oruc'la tamamlayır, ikinci variantda isə şəcərəyə dəxli olmayan şeydən danışılır." (Əhmədli, 2018: 268)

N.Əhmədli'nin M.Yarəhmədov'un təqdimatında bəndin birində "əxi" sözünün ismin adlıq halında verilməsi ilə bağlı etirazını da haqlı saymaq olar: "Əgər müəllif "pədərim", "madərim", "vələdim" deyirsə, "əxi Süleyman" deyil, "əxim Süleyman" deməli idi. Bu qüsurları korrektorların üzərinə atmaq olmaz..." (Əhmədli, 2018: 268)

Maraqlıdır ki, M.Yarəhmədov Molla Cümə irsinin öyrənilməsində folklorşünas-alim Paşa Əfəndiyev'in müstəsna xidməti olduğunu qeyd etməklə yanaşı, onun da aşığın adının Süleyman, təxəllüsünün Molla Cümə olduğu barəsindəki mövcud mühakimələrinə etirazını bildirir.

Həmçinin, M.Yarəhmədov'un folklor araşdırıcısı Dilruba Qiyasbəyli'nin "Elm və həyat" jurnalında dərc olunmuş "Molla Cümə" adlı məqaləsi barədəki fikirlərinə fərqli yanaşması da maraqlıdır. Belə ki, D.Qiyasbəyli'nin Molla Cümə'nin zəngin yaradıcılığı barədə yazan bütün müəllifləri qınayaraq, onların yazdıqlarının "müxtəsər" və "ötəri" olduğu qənaətinə gəldiyini qeyd edən M.Yarəhmədov, "İndiyə qədər şair-aşığın həyat və yaradıcılığı haqqında yazanlar, fikir söyləyənlər heç bir yazılı mənbəyə istinad etməmişlər" (Molla Cuma, 2000: 9) deyərək, özündən əvvəlki tədqiqatçılara iradını bildirdiyinə diqqəti yönəldərək, bununla belə, onun özünün də işi ilə fikirləri arasında uyğunsuzluq olduğunu diqqətə çatdırır. D.Qiyasbəyli'nin özünün də əlyazma nüsxələrinə istinad etmədiyini aşığın 51 bəndlik şeirini 32 bəndlik şeir kimi qələmə verməsi ilə bağlayan M.Yarəhmədov, Molla Cümə'nin bu "qafiyə-təcnis" in həcmi dərəcəsi şəkildə göstərən aşağıdakı bəndlə öz qənaətinin doğruluğunu sübut edir:

Sitəmkərindir dərində əmanət,
Hirs itabı eylər isən əmanət,
Əlli bir bənd bu göftarın əmanət,
Əmanəti yadigarə deyəsən.

M.Yarəhmədov öz tədqiqatlarında əvvəlki həmkarlarından nisbətən daha diqqətli olmağa çalışsa da, Molla Cümə'nin – anadan olma tarixinin səhihliyi barədə öz qənaətini aşağıdakı şəkildə ifadə edir: “Cuma Salah oğlu Orucov (Molla Cuma) (Burada tədqiqatçı yenidən səhvə yol verərək, Molla Oruc kişinin nəvəsi - “Famili Molla Oruc” olan Cümə'yə özündən “Orucov” soyadı düzəldir – Q.M.)1854-cü ildə Şəki şəhərinin Göynük mahalındakı Layski kəndində yoxsul kəndli ailəsində anadan olmuşdur...” – bu faktı da tədqiqatçı Nazir Əhmədli qəbul etmir: “Beləliklə, yuxarıdakıları yekunlaşdırsa, Molla Cuma'nın doğum tarixi üçün dörd versiya irəli sürülür: Ə.Axundov onun 1853-cü, akademik F.Qasımzadə 1855-ci, P.Əfəndiyev və M.Yarəhmədov 1854-cü, A.Nəbiyev isə 1860-cı ildə doğulduğunu bildirirlər...” (Əhmədli, 2018: 275)

Tədqiqatçı Novruz Bəkirov da “Azərbaycan-Gürcü Ədəbi Əlaqələri və Molla Cuma Yaradıcılığı” kitabında Molla Cümə'nin 1854-cü ildə dünyaya göz açdığını və XX əsrin əvvəllərində aşığın əldə olan bütün şeirlərini bir yerə yığaraq, səliqə ilə köçürüb saxlamaq üçün oğlu Həsənə verdiyini qeyd edir. Eyni zamanda, N.Bəkirov aşıq-şairin doğum yeri və tarixi ilə bağlı məlumatlara da öz nəzərinə dəqiqlik gətirməyə çalışır: “Şeirlərindən aydın olur ki, Molla Cümə hicri tarixilə 1332-ci ildə, miladi tarixilə 1914-cü ildə 60 yaşına çatıbmiş. Bunu nəzərə alaraq, onun 1854-cü ildə doğulduğu ehtimal olunur. Onun digər bir şeirindən Şəki rayonunun Laysqi kəndində anadan olduğu və ömrünün sonuna qədər burada yaşadığı aydınlaşır...” (Bəkirov, 2018: 102)

Halbuki, professor A.Nəbiyev'in qənaətinə görə, “Molla Cümə öldürülərkən onun altmış yaş təkə tamam olmuşdu. Həmin qış bir şəkili tacir ona Dərbənd'dən bu münasibətlə dörd kisə un göndərmişdi; həmin undan Molla Cümə'nin ehsanına da işlədildi” (Nəbiyev, 2014: 123)

2018-ci ildə işiq üzü görmüş “Şəkiddən gələn səslər” kitabında Molla Cümə'nin 1854-cü ildə Şəki'nin Baş Laysqi kəndində doğulması barədə qeyri-dəqiq məlumat verən tərtibçi Ramiz Orsər, görkəmli aşıq-şairin yaradıcılığına yüksək qiymət verir: “Yaradıcılıq baxımından klassik Şərqi ədəbiyyatına, aşıq poeziyasına bağlı olmuş, onun əsərləri yazılı şeirlə şifahi şeirin, əruz vəznə ilə heca vəzninin qarşılıqlı əlaqəsi, bir-birindən bəhrələnməsi və zənginləşməsi baxımından diqqətçəkən nadir sənət inciləridir. XX əsrin Azərbaycan aşıq şeirində dərin mənə, məzmun, rəngarəng forma, poetik dil və üslub baxımından onunla müqayisə oluna biləcək ikinci aşıq-şair yoxdur...” (Orsər, 2018: 106)

Təbii ki, Molla Cümə'nin şəxsiyyəti, həyat və fəaliyyəti, bənzərsiz yaradıcılığı bütövlükdə XX əsrdə olduğu kimi, müasir dövrümüzdə də ədəbiyyatşünas-alimlər, aşıq sənətinin tədqiqatçıları tərəfindən hər zaman diqqət mərkəzində saxlanılır. Lakin fikirlər müxtəlif və təzadlı, elmi nəticələr qənaətbəxş deyildir. Odur ki, bu versiya müəlliflərinin “heç birinin heç bir sənədə istinad etmədikləri” fikrini əsas gətirən N.Əhmədli, Molla Cümə'nin doğum tarixini XIX əsrdə Cənubi Qafqaz'ı işğal edən Rusiya İmperiyası məmurlarının tərtib etdikləri rəsmi dövlət sənədləri olan Kameral siyahılar əsasında dəqiqləşdirməyi daha düzgün sayır: “Onun (Cümə'nin – Q.M.) adını ilk dəfə aşkar etdiyimiz sənəd belə adlanır:

“NUXA QƏZASI, NUXA NAHİYƏSİNİN KAMERAL TƏSVİRİ. 1863-cü il.

AŞAĞI LAYSKI KƏNDİ.

Xəzinə torpaqlarında yaşayan dövlət kəndliləri.

17.116. Salah Oruc oğlu 55 yaşında; oğlu Cuma 4 yaşında.

Ailədə 1 qadın var” (2 Arxiv).

Buradakı Salah Oruc oğlu Molla Cuma'nın atası, ailədəki 1 qadın onun anası Reyhan, Cuma isə gələcəyin böyük aşığı Molla Cuma'dır. Sənədin tərtib edildiyi 1863-cü il rəqəmindən onların yaşını çıxanda, Cuma'nın 1859-cu, atası Salah'ın isə 1808-ci ildə doğulduğunu

öyrənirik. Molla Cuma'nın doğulduğunu gördüyümüz 1859-cu il rəqəminə nə qədər etibar etmək olar?..."

Bu yerdə tədqiqatçı N.Əhmədli əldə etdiyi faktları əsaslandırmaq üçün professor P.Əfəndiyev'in araşdırmalarına müraciət edir: "Xalq ədəbiyyatımızda təsvir olunan məşhur aşıqların butaları, sevgililəri olur. ...Molla Cümə'yə də Allah vergisi verilib, eşq camı içirilib, xudanın qisməti kimi buta verilib. Şəki əlyazmasının bir yerində bu barədə deyilir: "On beş yaşlarında bir dəfə gözəl bahar günlərinin birində sərin bir ağac kölgəsində yataraq yuxuya dalır. Bu vaxt rəyasında ona badə verirlər ki, bunu içib qurtardığı hədd anası oyadır. Bildiyimiz tarixi rəvayətlərə görə də bir çoxları rəyada içmiş olduqları badənin təsirindən aşiq olurlar. Əz ön cümlə Molla Cümə də haman gündən yazmağa başlamışdır". (Əhmədli, 2018: 275-276)

Molla Cümə'yə 14-15 yaşlarında ikən buta verilmiş, əsl adı aşiq tərəfindən gizli saxlanılsa da, əsərlərində sevgilisi olaraq "İsmipünhan" kimi dönə-dönə vəsf olunan o gözəl kim imiş? Bu barədə professor Paşa Əfəndiyev'in araşdırmalarında müxtəlif fikirlərə rast gəlinir. Əvvəla, doğrudan da, "Molla Cümə'nin şeirlərində birbaşa öz adları ilə tərif edilən gözəllər çoxdur. Bəs nə üçün aşiq öz sevgilisinin adını gizlətməmişdir? Bu barədə müxtəlif rəvayətlər var, onların əksəriyyəti əsasən bir ümumi qütbədə birləşir: Molla Cümə varlı, yaxud dindar bir yerdən qıza aşiq olmuş, ancaq şeirlərində onun əsil adını çəkməmişdir" (Molla Cuma, 2006: 11). Folklorşünas elə bu məntiqə söykənərək, qənaətlərini "varlı" və "dindar" sözlərinin üstünə gətirir: "Zaqatala rayonunun Çobankol kəndində aşiq Kazım'ın dediyinə görə, İsmipünhan Qax rayonunun Şabalıtlı kəndində Şeyx baba adlı bir dindarın qızı olmuşdur. O, Molla Cümə'nin butasıdır" (Molla Cuma, 2006: 11).

P.Əfəndiyev Şəki'də qoca bir kişinin söylədiyi: "İsmipünhan elə Molla Cümə'nin özüdür" kimi bir versiyaya da diqqəti yönəldir, eyni zamanda Şəki'nin Aşağı Layısqı kənd sakini İdris Mustafayev'in (yaşı 100-ü haqlamış bu qoca söhbət zamanı özünü aşığın "ürək dostu" adlandırılmış) Molla Cümə ilə nə qədər yaxın olsalar belə, bu sirri ondan heç cür öyrənə bilmədiyini deyir: "Bir gün söz salıb soruşdum ki, kimdir o İsmipünhan? Molla Cümə cavab verdi ki, üz vurma, andım var, gərək bu sirr açılmasın". Digər bir versiyada isə aşığın adını gizli saxladığı sevgilisi "Molla Cümə'nin oxuduğu mədrəsə sahibinin, yəni müəlliminin qızı olduğu göstərilir". (Molla Cuma, 2006: 11-12)

"... Aşığın "İsmi Pünhan" ı ilə də bəzi maraqlı faktları oxucularımızın nəzərinə çatdırmaq istərdik. Molla Cümə haqqında yazan tədqiqatçılar adı gizli qalan bu el gözəlinin adının məlum olmaması ilə bağlı mübahisəli fikirlər irəli sürürlər. Son dövrdə bu sətirlərin müəllifi tərəfindən Şəki'nin Baş Şabalıd kəndinə edilmiş folklor ekspedisiyası zamanı bu məsələ ilə bağlı maraqlı rəvayətlər əldə edilmişdir. Müdrik qocalardan əldə edilmiş məlumatlara görə, Molla Cümə nəinki Şəki'də, hətta bütün Azərbaycan'da övliya kimi tanınan Şeyx Əhməd'dən dini və dünyəvi elmləri öyrənmiş, onun qızı Anaqız xanımı sevmişdir. Lakin zəmanənin acı rüzgarı bu təmiz sevgiyə sədd çəkmiş, qız Şəki'nin Aşağı Şabalıd kəndində yaşayan varlı bir şəxsə ərə verilmişdir. Ər evində nakam sevgisinin həsrətinin çəkən Anaqız xanımın dərđini sevgilisinə rəmzi şəkildə bildirmək üçün Molla Cümə'yə bir heyva göndərməsi ilə bağlı da el arasında rəvayətlər söylənilir." (Adışirinov, 2015: 17)

Beləliklə, digər böyük aşıqlara buta verildiyi və onlar öz butalarının eşqiylə ömürləri boyunca yazıb-yaratdıqları, saz çalıb-söz qoşduqları kimi, Molla Cümə də "özünü bu haqq aşıqları sırasına daxil edir. Bütün ömrü boyu butası – İsmipünhan'ın şəninə şeirlər qoşur. Bu cəhətdən İsmipünhan haqqında hələlik ən səhih məlumatı biz elə aşığın şeirlərindən alırıq, hətta Molla Cümə'nin öz butasına vurulduğu tarixi də şeirlərdən öyrənirik:

Könül dönsə bu dostluğu atarığ,

Yol uzaqdır, özüm bihal, at arıq.

Cümə səni sevəndəydi o tarix-

Min iki yüz doxsanıncı sənədə.

Həmin tarix miladi ilə 1873-cü ildir. Bu zaman aşığın 19 yaşı var imiş” (Molla Cuma, 2006: 12).

N.Əhmədli bu versiyanın da doğru olmadığını haqqında bəhs edilən əlyazma və şeirlə əlaqələndirir: “...İsmipünhana vurulduğu 1873-cü ildə Molla Cuma P.Əfəndiyev’in ehtimal etdiyi kimi 19 deyil, 15 yaşlarında imiş. Daha dəqiq desək, 1873-cü ildə 14 yaşı vardı və bunu haqqında söhbət gedən əlyazmadakı rəvayət də təsdiq edir...” (Əhmədli, 2018: 276)

Qeyd etmək lazımdır ki, illər boyunca araşdırıcılarımızın ortaya çıxardığı versiyalar bir-birini təkzib etmiş, aşıq-şair Molla Cümə haqqında daha dəqiq məlumatların tapılıb üzə çıxarılmasına ehtiyac duyulmuşdur. Tədqiqatçı N.Əhmədli də məhz elə bu səbəbdən ən doğru yolu seçmiş, həqiqətin yalnız aşığın doğulub-yaşadığı erkən dövrlərdə tərtib olunmuş kameral siyahıyaalma sənədi əsasında ortaya çıxma biləcəyinə ümid etmişdir. Zənnimizcə də bu, ən doğru yoldur.

Nazir Əhmədli'nin müraciət etdiyi 1873-cü ilə məxsus Kameral siyahıya almada Molla Cümə'nin ailəsi belə qeyd alınıb:

№7. AŞAĞI LAYSKI KƏNDİ.

17.17. Salah Oruc oğlu 61 y; oğlanları: Cuma 15 y; Süleyman 2 y.

Ailədə 1 qadın var” (3).

Sənəddə Cuma'nın qardaşı Süleyman'ın da adını görürük. Süleyman 1871-ci ildə doğulub. Cuma'nın 15 yaşında göstərilməsi onun 1858-ci ildə doğulduğu anlamına gəlir. Bu tarixlərdən hansı düzgündür, 1858, yoxsa 1859?

Qeydiyyatda səhv etmək ehtimalı uşağın kiçik yaşlarında daha az olduğuna görə, hesab etməliyik ki, 1863-cü ilin Kameral siyahısında Cuma'nın yaşının 4 göstərilməsi daha düzgündür. Beləliklə, onun 1859-cu ildə doğulduğu ehtimalını qüvvədə saxlamalıyıq. Ailədə yenə də 1 qadının olması göstərir ki, əvvəlki kimi həmin qadın Reyhan'dır və qız uşağı doğulmayıb”. (Əhmədli, 2018: 277)

Qeyd edək ki, Nazir Əhmədli'nin əldə etdiyi növbəti sənəd “Əyal dəftəri” adlanan 1886-cı ilin Kameral təsviridir ki, bu sənəddə yol verilən yanlışlıqlar səbəbindən orada Cümə Salah oğlunun təvəllüdü ilə bağlı göstərilən tarixlərə nəzər salmağa lüzum görmürük.

Nazir Əhmədli aşığın tədqiqatçısı M.Yarəhmədov'un: “Molla Cuma 1882-ci ildə Zöhrə adlı qadınla ailə qurmuşdur” (Molla Cuma, 2000: 14) fikri ilə razılaşır və belə bir qənaətə gəlir: “1859-cu ildə doğulan Molla Cuma 23 yaşında evlənmişdir” (Əhmədli, 2018: 273).

Araşdırdığı sənədlər əsasında N.Əhmədli 1886-cı ildə Molla Cuma'nın oğlu Həsən'in hələ doğulmadığını, M.Yarəhmədov isə Həsən'in 1916-cı ildə vəba xəstəliyindən öldüyünü yazır (Molla Cuma, 2000: 18). Tədqiqatçı P.Əfəndiyev Həsən'in ölümü ilə əlaqədar aşağıdakı məlumatı verir: “Bizə o məlumdur ki, Molla Cümə'nin bir neçə övladı olub, ancaq iki uşağı qalıb, oğlu Həsən və qızı Reyhan xanım. Həsən 1919-cu ildə vəba xəstəliyindən vəfat edib. Reyhan xanım isə son dövrlərə qədər yaşayıb. Molla Cümə öldürülən vaxtı Reyhan xanımın 12 yaşı olub” (Əhmədli, 2018: 277) Qeyd edək ki, aşığın nəticəsi Elman Əzizov'un qələmə aldığı Reyhan xanımın (Molla Cümə'nin qızı Elman'ın nənəsidir. – Q.M.) xatirələri ilə tanış olarkən, belə məlum olur ki, atası öldürülən zaman o, 14 yaşında imiş (Molla Cuma. İsmi Pünhan, 2016: 20.)

Yaşadığı mühit, dövrün, zamanın eybəcərlikləri, ictimai-sosial problemlərdən doğan zəlalət, mövhumat və xurafat girdabında başını itirmiş insanların işığa, aydınlığa gedən yolunda məşəl kimi yanaraq özü-özünün məhvinə yol açmış Molla Cümə'nin (həyat yoldaşı Zöhrə xanımla birgə) ermənilərin də daxil olduğu XI qırmızı ordunun bölgəvi dəstələri tərəfindən

qəddarcasına qətlə yetirilməsi xalqımızın aşılıq sənəti sahəsindəki genetik koduna olduqca böyük zərbə vurdu. Yalnız qızı Reyhan kənd camaatı tərəfindən gizlədilərək, cəlladların əlindən xilas edilə bildi. Aşıq-şairin evi talan edildi, əlyazmaları yandırıldı. Molla Cümə ömrünün, yarıncılığının ən gözəl və məhsuldar dövründə həlak oldu. Bununla belə, özündən sonra gələcək nəsillərin dilində-ağzında dolaşan yüzlərlə şeiri, dastanları və s. qaldı ki, bütün bunlar XIX-XX əsrlərin möhtəşəm aşiq-şairinin zəngin ədəbi irsi Azərbaycan aşiq yaradıcılığının ən dəyərli xəzinəsi kimi yaşamaqdadır.

Göründüyü kimi, Molla Cümə haqqında əksər məlumatlar, eləcə də onun ölüm səbəbi müxtəlif mənbələrdə müxtəlif cür göstərilməkdədir.

“Molla Cuma. Əsərləri. I cild”-in tərtibçisi Mövlud Yərəhmədov’un ustad aşığın qətlə yetirilməsi ilə bağlı qənaəti təəccüb doğurur:

“Molla Cuma 1920-ci ildə təxminən may ayının 20-də, ömrünün 66-cı ilində təsadüfi bir yanlışlıq nəticəsində (!) öldürülmüşdür”. (Molla Cuma, 2000: 18)

Professor S.Paşayev də Molla Cümə’nin ölümü ilə bağlı yanlış məlumat verir. Hətta aşığın doğum tarixi ilə bağlı məlumatın da dəqiq olmadığı göz önündədir: “Molla Cümə Saleh oğlu 1854-cü ildə keçmiş Göynük mahalının Layisqi kəndində anadan olmuş, 1920-ci ildə orada da vəfat etmişdir. Onun yaradıcılıq dünyasından bizə zəngin şeir iris və bir neçə dastan qalmışdır”. (Paşayev, 1990: 95)

Aşıq haqqında “Şəkidən gələn səslər”-in tərtibçisi Ramiz Orsər’in verdiyi məlumat isə bu cürdür: “Molla Cuma Azərbaycan Demokratik Respublikası’nın tərəfdarı olmuş, xalq arasında böyük nüfuz qazanmış, Azərbaycana gəlmiş Türk paşası şəxsən onunla görüşmüşdür.” Məlumdur ki, el arasında bu cür yüksək ehtiram qazanmış “aşılıqlar anası”nı onun heç də ehtiram bəsləmədiyi, şəninə maddahlıqla dolu öyğülər yazmadığı qanlı rejim nümayəndələrinin qəzəbinə tuş gəlməsi gözlənilən idi. Odur ki, “içerisində ermənilərin də olduğu Azərbaycan’a soxulan XI qırmızı ordunun bolşevik dəstəsi tərəfindən 1920-ci ilin may ayında Molla Cuma və həyat yoldaşı Zöhrə xanım qəddarlıqla – vəhşicəsinə qətlə yetirilmiş, evi talan olunmuş, əlyazmaları yandırılmışdır”. (Orsər, 2018: 106)

Akademik Y.Mahmudov da öz növbəsində Molla Cuma’nın xalqımıza “istiqlal şəhidi” kimi təqdim olunmasını vacib sayır. Alimin fikrincə, “onun 1920-ci ildə sovet-bolşevik işğalından dərhal sonra – Azərbaycan xalqının istiqlalçı oğullarına divan tutulduğu dövrdə daşnak-erməni fitvası ilə vəhşicəsinə qətlə yetirilməsi heç də təsadüfi deyildir. Zəhmətkeş, əkin-biçinlə məşğul olan Molla Cuma istiqlalçı şair idi...” (Molla Cuma. İsmi Pünhan, 2016: 8-9). Y.Mahmudov yazısında aşiq-şairi “çar-bolşevik rejiminə qarşı mübarizə apararı Göynük mübarizlərindən biri” hesab edir. “Çiyində saz, belində isə xəncər gəzdirən igid”in xalqın önündə gedərək ona yol göstərməsi, təbii ki, xalqımızın düşmənlərinin xoşuna gəlməyəcəkdi. Odur ki, xain əllər bu istiqlal mücahidinin ömrünü yarıda kəsməklə öz murdar niyyətlərini həyata keçirdilər.

Elmi mənbələrdə aşığın vəfat etməsi, yaxud qətlə yetirilməsi ilə bağlı müxtəlif versiyaların mövcud olduğunu nəzərə alaraq, Molla Cümə’nin nəticəsi Elman Əzizov’un öz nənəsinin, yəni aşığın qızı – hadisənin şahidi Reyhan xanımın dilindən yazıya aldığı aşağıdakı doğru versiyanı oxucuların diqqətinə çatdırırıq: “Tələbəlik illərimdə valideynlərimi görməyə gəldiyim zaman nənəmdən xahiş etdim ki, Molla Cuma’nın həyatının son günlərindən danışsın. Bunu çap etdirmək istəyirəm ki, əslində hadisənin necə olduğunu qoy hamı bilsin.

Nənəmin dediklərindən:

“Mənim 14 yaşım var idi. Həmin il (1920-ci il) yaz tez gəlmişdi. Həyatımızdakı tut yetişmişdi, anam tutdan bəhməz bişirir, mən də ona kömək edirdim. Atam evdə yazı-pozu işləri ilə məşğul idi. Birazdan o bizə yaxınlaşdı və mənə dedi: “Qızım, al, bunlar məndən sənə yadigar qalsın”. Əlində döş saati, cib bıçağı və pul kisəsi var idi. Onları mənə verdi və evə qayıtdı.

Təəccüb içində olan anam dedi: “A kişi, bu nə sözdür, deyirsən, cavan qız uşağıdır, yadigar nə deməkdir?” Atam çevrilib diqqətlə bir mənə, sonra isə anama baxdı və dedi: “Sabah bu vaxt nə sən, nə də mən bu dünyada olmayacağıq”. Anam sanki quruyub qalmışdı, mən isə əlimdəki hədiyyələrə baxır, atamın dediklərinin fərfinə varmırdım.

Səhər qarımızı atlılar döydülər, Azərbaycan dilində danışdılar. Dedilər ki, təzə hökumət səni çaparxanaya danışılara çağırır. Atam ağ atına minib onlarla getdi. (Mən bu zaman nənəmdən soruşdum ki, babam gedərkən sazını götürmüşdü mü? Nənəm, “heç nə götürməmişdi”, dedi) Qonşumuz Qara Məmməd’in arvadı təşviş içində gəldi ki, ərim və oğullarım da Molla Cuma ilə getdilər. Bütün kənd təşviş içində idi. Qadınlar, uşaqlar Qara Məmməd’in evinə toplaşmışdıq. Atamgil gedəndən təxminən yarım saat sonra güllə səsləri eşidildi. Bir azdan əsgərlər biz olan evin həyətinə doluşmağa başladılar. Anam Zöhrə pilləkənlərin üstündə durub qışqırdı: “Kafirlər, hara girirsiniz, burda arvad-uşaq var!” Anamın sözlərinə qulaq asmayan əsgərlərdən biri əlində silah yuxarı doğru çıxmağa başladı. Anam əlindəki balta ilə əsgəri vurub pilləkəndən yerə saldı. Bunu görə həyətdəki əsgər atəş açdı, anam elə qarının ağzındaca əlində balta ilə yıxılıb qaldı. Bunu görə digər əsgərlər də evi atəşə tutmağa başladılar. Evin içində olan qadınlardan biri pəncərəni açdı və biz pəncərədən evin arxasındakı bağa tullanıb üzə Baş Layısqı kəndi istiqamətində qaçmağa başladıq. (Baş Layısqı ilə Aşağı Layısqı arasındakı məsafə 12-15 km-dir) Biz gündüzlər gizlənir, gecələr qaçırdıq ki, düşmən əlinə keçməyə. İki gün sonra Baş Layısqı’dan gələn qohumlarımız bizi meşədə tapdılar.” (Molla Cuma. İsmi Pünhan, 2016: 20-21).

Bu əhvalat 1920-ci ildə baş vermiş o müdhiş hadisənin şahidi olmuş Reyhan xanımın dilindən qələmə alındığı üçün, aşığın və onun həyat yoldaşı Zöhrə xanımın düşmənlərin əliylə qətlə yetirilmə faktının təsdiqi kimi böyük əhəmiyyət daşıyır.

Qeyd edək ki, Molla Cümə kimi azman aşıq-şairin xalq arasında qazandığı sevgi, onun faciəli taleyi və qəddarcasına qətlə yetirilməsi təkcə həmyerlilərinin, aşıq şeirini sevənlərin, yaxud tədqiqatçıların deyil, eləcə də qələm adamlarının da qəlbində dərin iz buraxmış, barəsində bir çox yazılar yazılmışdır. Şəki torpağının yetirməsi – tanınmış dövlət xadimi və şair Nəzir Eltəkin Molla Cümə’nin bənzərsiz yaradıcılıq və faciəli həyat yoluna həsr olunmuş “İsmipünhan sorağında” poemasını qələmə almışdır.

Yuxarıda da qeyd olunduğu kimi, “aşığılar anası” Molla Cümə həm müasiri olan aşıqların, həm də türk millətinin qanına susamış, ən başlıcası isə xalqın aparıcı qüvvəsi olan düşünən beyinlərinin, görənlərinin məhvinə hesablanmış mənfur siyasətinin qurbanına çevrildi. Şair Nəzir Eltəkin poemada yeri gəldikcə aşığın bir-birindən dəyərli şeirlərindən istifadə etməklə yanaşı, öz sənətkarlığının məhsulu olan təhkiyə üsulunun da sayəsində maraqlı sənədli dram əsəri yazıb ortaya qoymuşdur. Əsərdə Molla Cümə’nin İsmipünhan sevgisi, sevgilisini vaxtsız itirdikdən sonra yaşadığı dərin izzət hissləri, ömür-gün yoldaşı Zöhrə xanımla birgə yaşadıkları kəsib ailə həyatı, oğlu Həsən’in vaxtsız itkisinin yaşatdığı faciəli məqamlar, ağır güzəran qayğıları, minbir əziyyətlə tər töküüb çalışmasına baxmayaraq rəziyyətdə yuxarıdan-aşağı baxaraq, onun muzdunu kəsən başıpozuq bəy haramzadələrin kəsiblərin qanımla zəli kimi sormaları və aşığın bu haqsızlığa qarşı üsyan səsinə qaldırması öz bədii həllini tapır.

Əsərdəki ən təsirli səhnələrdən biri isə Molla Cümə’nin dünyanı vaxtsız tərək etmiş nakam sevgilisi İsmipünhanın xəyalı ilə danışdığı səhnədir:

-Gözlə, İsmipünhan, gözlə, gəlirəm,
Adını qəlbimə yazdığım gözəl,
Heç kimi sevmədim mən səndən əzəl.
Sənin həsrətinlə, sənin dağınla,
Adınla, eşqinlə, səs, sorağınla.

Bir ömür yaşadım əzab içində,
 Qovruldu kababək qəzəb içində.
 Namərdlər yoluma hasar çəkdilər,
 Gül-çiçək yerinə tikan əkdilər.
 Axırda hamısı xar oldu, getdi,
 Gen dünya başıma dar oldu, getdi.
 Qatilim olsa da urus, erməni,
 Onların gülləsi yandırmır məni.
 Canı canımızdan olan çuğullar,
 Qanı qanımızdan olan çuğullar
 Sazımı, sözümü satdılar mənim,
 Çölümü, düzümü satdılar mənim... (Eltəkin, 1988: 142)

Beləcə, “sapı özümüzdən olan baltalar”ın satqınlığı və millətimizin mənəvi xəzinəsinin məhvinə yönəlik siyasət qurucularının əliylə məhv edilən böyük aşiq Molla Cümə'nin yazıb-yaratmaqla, oxuyub-çalmaq ehtirası ilə alışıb-yanan sənətkar ürəyi xainlərin fitvası ilə namərdcəsinə susduruldu. Lakin xalq öz möhtəşəm sənətkar övladını unutmadı. Hazırda Şəki'nin Layısqı kəndinin aşağısında – Göynük yolunun üstündə azman sənətkarın abidə-kompleksi ucalır. Bu yoldan keçən hər bir sənətsevər insan ayaq saxlayıb o böyük sənətkarın ruhuna fatihə verir, xatirəsini ehtiramla yad edir. Çünki Molla Cümə xain düşmənin fitvası ilə dünyasını dəyişsə də, yazıb-yaratdıqları, özündən sonra qoyub getdiyi zəngin ədəbi, mənəvi irs bütün zamanlarda xalqın əsl milli sərvətinə çevrilmişdir. O, hər zaman xalqının, millətinin dərini, əzablarını dilə gətirmiş bir haqq aşığı kimi ömrünü azadlıq duyğularının həyata keçirilməsi uğrunda mübarizəyə sərf etmişdir.

Bu barədə tədqiqatçıların araşdırmaları da çox şey deyir, elə ustad aşığın şeirləri də. “Molla Cümə “Dövranıdır” rədifli divanisində göstərir ki, bu zəmanədə ağıla, kamala əhəmiyyət verən yoxdur, “alasərçəlik”, hiyləgərlik, kələkbazlıq hünər sayılır”. Acizlər ayaq altında tapdılar, bu “dınməver” dövrasında bir qədəm geri dönmək olmaz:

Könül, yatma böyrü üstə,
 Cəfakar dövranıdır.
 Kamalını sayan yoxdu,
 Alasər dövranıdır.
 Aciz oldun, vay başına,
 Ayaq altda olarsan,
 Bir qədəm dönmə geriyə,
 Dınməver dövranıdır”. (Vəkilov, 1993: 41)

“Molla Cuma sadəcə olaraq, saz çalan, söz qoşan, dastan söyləyən, məclis əhlini əyləndirən ənənəvi aşıqlardan deyildi. O, sözün həqiqi mənasında ərəb, fars, türk dillərini mükəmməl bilən, özündən sonra xalqına əlyazmaları halında qiymətli ədəbi irs qoyub gedən mütəfəkkir şairimizdir” (Molla Cuma. İsmi Pünhan, 2016: 8) yazan akademik Yaqub Mahmudov bu zəngin ədəbi irsin dərinədən öyrənilməyə xalqımızın aşiq kimi tanıdığı Molla Cuma'nı görkəmli şair Molla Cuma kimi də tanıyacağına inamını gizlətmir. Yazıda Molla Cuma ədəbi irsinin araşdırıcılarını onun şeir dünyası ilə Dədə Qorqud poeziyası arasındakı

qırılmaz vəhdəti diqqətdən qaçırmaqmağa çağırır. “Çünki “mahalı Göynük”, “şəhəri Şəki” olan Molla Cuma “Dədə Qorqud” dastanlarındakı tarixi hadisələrin, konkret olaraq “Bəkil oğlu İmran boyu”nun cərəyan etdiyi Göynük mahalının, oğuz türklərinin məşhur Kınık tayfasının oğludur. Hazırda xalq önün qədim yurd yeri olan bu məkanı Daşüz adlandırır. Başqa sözlə, Molla Cuma Daş Oğuz’un – Göynük mahalının kəndlərindən birində dünyaya göz açmışdır...” (Molla Cuma. İsmi Pünhan, 2016: 8)

Molla Cümə bütün ömrünü doğulduğu kənddə yaşamış, yurd-torpaq sevgisi onun şair könlündə özünə isti yuva qurmuşdur.

Aşıq anasıyam, şairlər kökü,

Gəzərəm dünyada divanə tək.

Mahalım Göynük’dür, şəhərim Şəki,

Layisqi kəndinin binasıyam mən.

Göründüyü kimi, ərazi dil vahidlərinin etimoloji əsaslarına arxalanaraq, bədahətən söylənən “Mən” rədifli qoşması ustad aşıq Molla Cümə’nin həm geniş dünyagörüşünü, həm doğma yurda, el-obaya sonsuz sevgi və ehtiramını, həm də yüksək yaradıcılıq manerası ilə şərtlənən hazırcavablığını özündə əks etdirir. “Qax rayonunda aşıq Məhəmməd bizə danışdı ki, Molla Cümə “Mən” rədifli qoşma-vücutnaməsini tərəkmə aşıqları ilə mübahisə zamanı bədahətən söyləyib” (Bəkirov, 2018: 111). Maraqlıdır ki, bu qoşma səslənərkən, qulağımıza ilk xoş gələn söz, daha dəqiq desək, söz birləşməsi “aşıq anasıyam” ifadəsi olur. Sual oluna bilər: necə yəni “aşıq anası”? Kişi də özünə “aşıq anası” deyərmi? Cavabında isə deyirik: bəli, deyər və bu bəndin məna gözəlliyi, ifadə əlvanlığı da məhz bu söz birləşməsindən qaynaqlanır. Çünki xalq danışığı dilini bu qədər gözəl və əyani bir şəkildə aşıq şeirinə gətirdiyindəndir ki, Molla Cümə yaradıcılığı xalqımız tərəfindən bu qədər sevilir, bu dərəcədə təqdir olunur. El arasında nüfuzlu din xadimləri, həkim və müəllimlər, alim və el ağsaqqalları, yəni müdrik, sözü keçərli, öyüdü eşidilib qəbul edilən, el-obanın bütün ağırlığını çiyinlərində daşıyan, xeyir-şərini ağılı və dünyagörüşü sayəsində müdrikliklə yola verən insanları bu dəyərli titulu layiqincə daşıyır. Məlumdur ki, “El anası” ilə hər kəs hesablaşır, ən müşkül işlər onun ağıllı məsləhətiylə yoluna qoyulur, ən problemlə məsələlər, hətta qan düşmənçiliyi belə aradan qaldırılır. “Aşıq anası” olmağa, daha böyük mətləb və dərinliklərdən xəbər verir: “Aşıqlar anası”, “Şairlər kökü” olan Molla Cümə’nin yüksək bədii məziyyətləri özündə əks etdirən zəngin ədəbi irsi aşığın bu fikrini özündənrazılıq, lovgalıq əlaməti kimi qəbul etməyimizə deyil, əsil ustad, yaradıcı aşıq kimi üstün keyfiyyətləri ilə qürurlanmasına haqq qazandıranımıza əsas verir. Aşıqlığın anası, şairliyin kökü olması aşıqlıqda və şairlikdə misli-bərabəri olmayan Molla Cümə’ni Şəki’də və ətraf bölgələrdə məşhur etməklə yanaşı, ona qarşı “yarımçıq aşıqlar”ın qəlbində paxıllıq və gözügötürməzlik hisslərinin yaranmasına da gətirib çıxarırdı.

“Molla Cümə gənc şair və gözəl aşıq idi. Hər məclisdə yuxarı başa çəkirdi, hər yerdə, hər kənddə, hər evdə, hər bir xeyir-şər məclisində hamı onu dinləyir, onun sözünü, şeirlərindən təsirli misraları missal çəkirdilər. paxıllar buna dözə bilmirdilər. yanıb-yaxılırdılar: niyə onların da Molla Cümə kimi parlaq istedadları yoxdur?! Axı, niyə Molla Cümə şeir oxuyanda, məclis aparanda onların ağzından şorba tökülür? Odur ki, bu xainlər gənc Molla Cümə’yə gizli zərbə endirməyə çalışırdılar...” (Fərzəli, 2011: 82)

Molla Cümə deyəndə ki:

Qardaş, sənle hansı dilnən danışım,

Yetmiş iki millətin dili məndədi.

Aləmi qərq eylər tökülsə yaşım,

Daşqınca çayların seli məndədi.

... Arif məclisinə keçib oturram,
 Çəkən misalına təmsal yetirrəm.
 Göytək guruldayıb yağıb batırram,
 Göyün qar, yağışı, dolu məndədi.

Cuma'yam, eşqimdən hər dəm açaram,
 Sənənmərəm, zənd etməyin qaçaram.
 Yığmışam mətəhi, böyük tuccaram,
 Harun'nən Qarun'un malı məndədi.

“Məndədi” (Molla Cuma, 2000: 185-186)

Ustad aşığın meydanına qədəm qoymaqdan çəkinənlər arxada ona şər-böhtan atmaqla, ayağının altını qazmaqla ondan hayıf almağa çalışmışlar. Təbii ki, Molla Cümə kimi ariflər arifini söz meydanında yenmək heç də asan bir iş deyildi. Aşığın “Ey aşıq oğlan”, “A qoca kirvə”, “Mənə sataşmaq”, “Kimi”, “Bəgənməz”, “Deyirlər”, “Varmı” kimi tənqidi ruhlu qoşmaları məhz bu qəbildən olan, qəlbi kin-küdurət, paxıllıq kimi qeyri-insani hisslərlə dolu bədxah kəslərə ünvanlanmışdır. (Molla Cuma, 2000: 98-102)

Molla Cümə'nin aşıqlıq sənətindəki üstün mövqeyi doğulub-yaşadığı, fəaliyyət göstərdiyi dövrlərdə bu qədim sənət sahəsinin o qədər də təşəkkül tapmadığı Şəki ilə, qonşuluqdakı Qax, Zaqatala-Balakən bölgələri, eyni zamanda Azərbaycan'ın saza-sözə yüksək maraq göstərən digər bölgələri ilə məhdudlaşmır; bu areala qonşu Dağıstan, Gürcüstan, Türkiyə və başqa ölkələrin aşıq mühitini də əlavə etmək olar.

Aşıqlığın təşəkkülündən üzübəri mövcud olan bütün aşıq mühitlərini “tarixi mühitlər” adlandırılan tədqiqatçı M.Qasımlı “Ozan-aşıq sənəti” kitabında günümüzdə də fəaliyyətini davam etdirən mühitləri çağdaş aşıq mühitləri hesab etməklə yanaşı, müəyyən tarixi-siyasi səbəblərə görə həmin mühitlərdən bəzilərini sıradan çıxan və ya sönmək ərafəsində olan mühitləri çağdaş mühit hesab etmir. (Qasımlı, 2003: 178)

Bu baxımdan yanaşsaq, kitabda Dərbənd aşıq mühiti arealına daxil edilən Şəki aşıq mühitinin də müəyyən qədər dəyişilmələrə uğradığını müşahidə etmək olur. Təbii ki, Şəki aşıq mühitinin yüksək tempfli inkişaf dövrünün təsnifatı XIX əsrin əvvəlləri və sonu, eyni zamanda XX əsrin əvvəllərinə aid etmək olur. Daha doğrusu, bu təsnifat ustad aşıq Molla Cümə ilə birbaşa əlaqədardır və onun məhv edilməsi ilə Şəki aşıq mühitinin “süqutu”na yol açılmış oldu.

“Bu mühiddə (Dərbənd aşıq mühiti nəzərdə tutulur. – Q.M.) ərsəyə gələn Məsum Əfəndi (Dərbənd), Ehraqılı Rəcəb (Rutul), Varxiyanlı Məhəmməd (Zaqatala) və Molla Cümə (Şəki) poetik yaradıcılıqda böyük uğurlar qazanmışdır...” (Qasımlı, 2003: 214)

Professor Məhərrəm Qasımlı adıçəkilən aşıqları və onların önündə Molla Cümə'ni yaradıcı aşıq-şair kimi yüksək dəyərləndirərək yazır: “...onların şeirlərində klassik yazılı ədəbiyyatdan gələn dil və üslub əlamətləri, poetik deyimlər gözə çarpır. Molla Cümə aşıq şeirinə bir sıra yeni formalar da gətirmişdir...” (Ynə orada)

Şair, tədqiqatçı Əjdər Fərzəli Molla Cümə şəxsiyyətinə və yaradıcılığına böyük dəyər verərək yazır: “Bu tarixi şəxsiyyət o aşıqlardandır ki, səsindən, ifasından daha çox sözü – şeirləri ilə XIX və XX əsr Azərbaycan poeziyasında əbədi iz qoyub, şöhrət qazanıb. Onun şeirləri hələ sağlığında dillər əzbəri olub, məclisdən-məclisə, ağızdan-ağıza gəlib; çox yerdə zərb-məsəl kimi xatırlanıb. Sənətkarlıq qüdrətinə görə Molla Cümə'ni öz müasiri Aşıq Ələsgər'lə müqayisə etmişlər. Molla Cümə'nin adını XVI əsrdən üzübəri böyük aşıq-şairlər:

Sarı Aşıq, Tufarqanlı Abbas, Dilqəm, Aşıq Qurbani, Xəstə Qasım, Aşıq Alı, Aşıq Ələsgər, Nəbati və Aşıq Şəmşir'lə yanaşı tutmuşlar. Hətta belə müqayisələr də aparılmışdır ki, Aşıq Ələsgər Göyçə aşıq məktəbinin ən görkəmli nümayəndəsi olduğu kimi, Layısqı'lı Molla Cümə də Şirvan aşıq məktəbinin banisi, yaradıcısı olub" (Fərzəli, 2011: 469-470).

Doğrudan da, aşıq-şair Molla Cümə'nin yaradıcılığı barədə yazan əksər tədqiqatçılar onun klassik aşıq şeiri formalarına gətirdiyi yenilikləri xüsusilə vurğulayırlar. Ustad aşıqların bir qayda olaraq "Kərəmi" və "Dilqəmi" havaları üstündə həmişə qoşmanın bir bəndindən sonra bir bayatı oxuma ənənəsinin çağımızda da davam etməsi Molla Cümə yaradıcılığında daha irəli getmiş, o "bu ənənə əsasında qoşmaya bayatı əlavə edərək yeni forma – qoşma-bayatı forması yaratmışdır". (Vəkilov, 1993: 134-135) Araşdırmaçı Qiyas Vəkilov bu yerdə ustad aşığın "Ağlaram" qoşma-bayatısından aşağıdakı bəndləri misal gətirir:

Neylərəm o bağı, özü bağbansız,
Süsənsiz, sünbulsüz, gülsüz, reyhansız,
Butasız, həmdəmsiz, İsmi-Pünhan'sız,
Ötən gecə-gündüzümə ağlaram.

Ağlayan yaş ağlayar,
Gözinən qaş ağlayar.
Cümənin dərdin duysa,
Cigəri daş ağlayar.

Eyni zamanda, Molla Cümə'nin digər həməsrləri Aşıq Alı, Aşıq Ələsgər, Şəmkir'li Aşq Hüseyin'in yaradıcılığında dodaqdəyməz təcnis nümunələrinə rast gəldiyini, eyni zamanda Molla Cümə'nin çap olunmuş əsərləri içərisində hələlik təcnisin bu növünə rast gəlinməsə də, onun nəinki təkcə dodaqdəyməz təcnis, diltərpənməz kimi daha çətin bir formada da gözəl sənət inciləri yaratdığına şübhə etmədiyini bildirir. "Bunu ulu söz ustadının aşağıdakı misralarından aydın görmək olar:

Bir neçə kəlam danışaq:
Diltərpənməz, dodaqdəyməz.
Gövtarına qulaq asan
Hər namərdə boyun əyməz..." (Vəkilov, 1993: 137)

Yazıda ozan-aşıq sənətinin müxtəlif məqamları barədə söhbət açmaq ideyasının meydana çıxması müəyyən səbəblərdən doğdu. Belə ki, qəhrəmanlıq dastanlarımızın əsas hərəkətverici qüvvəsi sayılan aşıqlarımızın döyüş meydanına çiyinlərində saz, əllərində qılınç-qalxanla daxil olmaları, eyni zamanda qılıncla nail ola bilmədikləri zəfəri məhz sazla, sözlə əldə etmə bacarıqları bizi qəhrəmanlıq tariximizin ən möhtəşəm səhnələrini yazmış bu cür tarixi şəxsiyyətlərin tarixdəki izini yenidən aşkarlamağın vacibliyini gündəmə gətirdi.

"Aşıq el anasıdır" kimi el arasında gəzən məşhur deyimin özü də sübut edir ki, ozan-aşıq sənətinin məşhur simaları zaman-zaman xalqın sevincli günlərində, toy-düyünlərində onun məclislərinin başında olmaqla yanaşı, ağırlı-acılı günlərində də məhz xalqın dərd ortağı, qəm-kədərinə yüngülləşdirən el adamı kimi hər zaman sinələrini önə vermişlər.

"Molla Cuma Azərbaycan aşıq ədəbiyyatı tarixinə yenilikçi aşıq-şair kimi daxil olmuşdur. Onun aşıq şeiri şəkilləri üzərində apardığı yeniləşmə-təkmilləşmələr həm çağdaşı olan sənətkarlar, həm də sonrakı dövr saz-söz ustadları tərəfindən rəğbətlə qarşılanaraq davam

etdirilmişdir. Böyük sənətkarın poetik irsinin əsas hissəsi indi də aşıqların söz-havacat repertuarında öz fəallığını qoruyub saxlamaqdadır. (Molla Cuma. İsmi Pünhan, 2016: 16-17)

“Molla Cuma Aşıq Ələsgər”lə yanaşı duran qüdrətli sənətkardır. Xalq dastanlarındakı duvaqqapmaların çoxunun müəllifi odur. O heç kimə bənzəməyən original sənətkardır, onun məhəbbət macəraları da bənzərsizdir...” (Eltəkin, 1988: 151)

Məqalənin əvvəlində də qeyd etdiyimiz kimi, folklor araşdırmaçılarının Molla Cümə ilə bağlı tədqiqatlarında yol verdikləri daha bir ciddi nöqsan aşığın adının gah “Cümə”, gah da “Cuma” şəklində yazılmasıdır.

Folklorşünaslardan S.Mümtaz aşığın adını mənbələrdə “Cümə”, H.Əlizadə 2 variantda - əvvəlki nəşrlərdə “Cümə”, sonrakı nəşrlərdə “Cuma”, S.Axundov “Cuma”, Ə.Axundov “Cuma”, akademik F.Qasımzadə “Cuma”, P.Əfəndiyev “Cümə”, M. Yarəhmədov “Cuma”, S.Paşayev “Cümə”, Y.Mahmudov “Cuma”, Ə.Fərzəli “Cümə”, Q.Namazov “Cuma”, Q.Vəkilov “Cümə”, N.Əhmədli “Cuma”, K.Adışirinov “Cümə”, Q.Məhərrəmlı “Cümə”... kimi işlətməmişlər. Bu məsələyə Molla Cümə yaradıcılığının araşdırmaçıları tərəfindən, əlbəttə ki, aydınlıq gətirilməli, aşığın adının əslində necə olduğu – “Molla Cuma”, yoxsa “Molla Cümə” kimi işlənməsinin düzgünlüyü ortaya çıxmalıdır.

Bu barədə akademik Yaqub Mahmudov’un fikirlərini diqqətə çatdırırıq: “...ustad sənətkarımıza həsr olunmuş əsərlərdə, bir qayda olaraq, Molla Cuma “Molla Cümə” kimi təqdim olunur. Bu, yolverilməz haldır. Böyük şairin adı Cümə deyil, Cuma’dır. O, şeirlərində və əlyazmalarda özünü Cümə yox, Cuma adlandırır. Hər halda, haqq aşıqı öz adını bu gün onu Cümə adlandıranlardan yaxşı bilirdi. Digər tərəfdən, xalq da öz sevimli şairini “Molla Cümə” kimi deyil, Molla Cuma kimi tanıyır...” (Molla Cuma. İsmi Pünhan, 2016: 7-8).

“Molla Cuma’nın şeirlərini ilk dəfə nəşrə hazırlayan P.Əfəndiyev’lə M.Yarəhmədov onun adını müxtəlif variantlarda yazırlar. P.Əfəndiyev “Cümə”, M.Yarəhmədov isə “Cuma” şəklində yazmışdır”. Onlardan hansının düzgün olduğunu onun adı yazılmış sənədlə müəyyən etmək mümkün idi. Rus dilində tərtib edilən Kameral siyahılarda isə bu ad “Джума” kimi yazıldığına görə, Azərbaycan dilində onu hər iki variantda yazmaq mümkündür. Hansı variantın düz olduğunu isə regionun dil xüsusiyyətləri və aşığın qohumları vasitəsilə müəyyən etmək olardı. Əslində, “Cuma” sözünün özü də “Cümə” sözünün fərqli tələffüz formasıdır” (Əhmədli, 2018: 274).

Biz isə öz növbəmizdə aşığın adının həftənin Cümə gününün (Cümə - “cəm”, “cəm etmək” mənasını verir) adından götürüldüyünü nəzərə alaraq, “Molla Cümə” variantının doğru olması qənaətindəyik və aşığın adının bütün mənbələrdə bu cür işlənməsinin tərəfdarıyıq.

Göründüyü kimi, aşığın tədqiqatçılarının yol verdikləri nöqsanların aradan qaldırılması sahəsində günü bu gün də daha geniş araşdırmalara ehtiyac duyulur. Azman aşıq-şair Molla Cümə’nin nəsilərə örnək olan şəxsiyyəti, həyat və fəaliyyəti, bənzərsiz yaradıcılığı folklorşünaslar, ədəbiyyatşünas-alimlər, aşıq sənətinin tədqiqatçıları tərəfindən hər zaman diqqət mərkəzində saxlanılmalıdır.

Nəticə: Məqalədə XIX-XX əsrlərin görkəmli aşıq-şairləri arasında özünəməxsus yeri olan Molla Cümə’nin həyat və yaradıcılığı barədə folklor araşdırmaçılarının bir əsrə yaxın müddətdə apardıqları tədqiqat işlərinə yenidən baxılaraq belə bir nəticəyə gəlini: Adı Aşıq Ələsgər, Aşıq Alı, Tufarqanlı Abbas kimi böyük sənətkarlarla yanaşı çəkilən azman aşıq Layısqı’lı Molla Cümə bu günədək elmi mənbələrdə göstərildiyi kimi - 1853; 1854; 1855, 1858, yaxud 1860-cı ildə deyil, 1859-cu ildə Şəki’nin Aşağı Layısqı kəndində sadə kəndli anadan olmuşdur. Atasının adı Salah, anasının adı Reyhan olan gənc Cümə’yə 14-15 yaşında yuxuda buta verilmişdir. Öz butasına ömrü boyunca “İsmipünhan” adı altında aşıqanə şeirlər yazan Cümə’nin sevgilisi – adını şeirlərində bircə dəfə də olsun hallandırmadığı Anaqız idi. Hansı ki, gənc və istedadlı Cümə Şəki’nin Baş Şabalıd kəndində yaşayan, nəinki Şəki’də, hətta bütün Azərbaycan’da övliya kimi tanınan Şeyx Əhməd’dən dini və dünyəvi elmləri öyrəndiyi zaman

onun dünya gözəli qızı Anaqız'a bir könüldən-min könülə vurulmuşdu. Lakin talesizlik digər aşıqlər kimi Cümə'dən də yan keçməmiş, o, canından da artıq sevdiyi Anaqız'a – "İsmipünhan"a qovuşa bilməmişdir. Cümə'nin eşqindən xəbər tutan müəllimi onu dərstdən qovmuş, hətta yaşadıkları kəndin həndəvərinə dolanmağı belə ona qadağan etmişdir. Cümə'nin butası "İsmipünhan" 'ı – Anaqız'ı zorla Aşağı Şabalıd kəndindən olan varlı bir şəxsə əvə vermişlər. Təbii ki, aşıqından ayrı düşmüş İsmipünhan yarının fərağından günü-gündən saralıb-solmuş, 1892-93-cü illərdə vəba xəstəliyinə tutularaq, dünyanı tərk etmişdir. Bu acını sonsuz kədər içində şeirə çevirən Molla Cümə yazırdı: "Min iki doxsanda sevmişdim yarı, / Min üç yüz onda da əlimdən getdi".

Molla Cümə 23 yaşı olarkən – 1882-ci ildə Zöhrə adlı bir qızla ailə qurmuş, bu evlilikdən bir neçə övladları olsa da, onlardan yalnız Həsən adlı oğlu (1916-cı ildə vəba xəstəliyindən vəfat edib) və Reyhan adlı qızı qalıb ki, əldə olan məlumata görə Molla Cümə'nin yeganə yadigarı olan bu xanım 1988-ci ilə qədər yaşamışdır.

El aşığı, haqq və həqiqət aşıqi Molla Cümə 1920-ci ildə qəddar rus və erməni-daşnak ordusu əsgərlərinin mənfur fitvasının qurbanı olmuş, evdən aparılaraq xaincəsinə güllələnmişdir. Həyat yoldaşı Zöhrə xanımı da güllələyən əsgərlərin əlindən yalnız qızı Reyhan qonşuların köməyi ilə qaçıb qurtara bilmişdir. O zaman Reyhan 14 yaşında imiş və həmin dəhşətli hadisələrin yeganə canlı şahidlərindən biri də məhz o idi.

Ədəbiyyat

ADIŞIRINOV, K. (2015). *XX Əsr Şəki Ədəbi-Mədəni Mühiti: Monoqrafiya*. Bakı: s. 489.

BƏKİROV, N. (2018). *Azərbaycan-Gürcü Ədəbi Əlaqələri və Molla Cuma Yaradıcılığı*. Bakı: s. 226.

ƏHMƏDLİ, N. (2018). İstiqlal Şəhidi Molla Cumanın Həyatı və Ölümü. *Filologiya məsələləri*. Bakı: № 20

ELTƏKİN, N. (1988) *İsmipünhan Sorağında*. Dastan. Bakı: s. 158.

FƏRZƏLİ, Ə. (2011) *Salam Layısqı Dağları*. Bakı: s. 188.

Klassik Azərbaycan Ədəbiyyatında İşlənən Ərəb və Fars Sözləri Lüğəti. 2 cildə, I hissə. (2005). Bakı: s. 416.

Molla Cuma. Əsərləri. I cild. (2000). (Toplayan, transliterasiya və tərtib edən, ön söz, izahat, qeyd və lüğətin müəllifi Mövlud Yarəhmədovdur). Bakı: s. 227.

Molla Cuma. İsmi Pünhan. (2016). Azərbaycan Tarixçiləri İctimai Birliyi, Bakı: s. 228.

Molla Cümə. Əsərləri. (Tərtib edən və ön sözün müəllifi Paşa Əfəndiyevdir). (2006). Bakı: s. 648

MÜMTAZ, S. (2005). *Azərbaycan Ədəbiyyatı. El Şairləri. 2 cildə, I cild*. (1927-ci il nəşrinin transliterasiya olunmuş variantı, təkrarnəşr). Nəşrə hazırlayanlar: Cənnət Nağıyeva, Tahirə Nurəliyeva. Bakı: s. 464.

NAMAZOV, Q. (2013). *Ozan-Aşıq Sənətinin Tarixi*. Bakı: 480 səh.

NƏBİYEV, A. (2014). *Azərbaycan Xalq Ədəbiyyatı. 2 cildə, II hissə*. Bakı: s. 649

ORSƏR, R. (2018). *Şəkidən Gələn Səslər*. Bakı: s. 856

PAŞAYEV, S. (1990). *XIX Əsr Azərbaycan Aşıq Yaradıcılığı*. Bakı: s. 98.

QASIMLI, M. (2003). *Ozan-Aşıq Sənəti*. Bakı: s. 308.

QASIMZADƏ, F. (1974). *XIX Əsr Azərbaycan Ədəbiyyatı Tarixi*. Bakı: s. 486 .

Qədim Oğuz Yurdu – Baş Layısqı. (2014). Tərtib edən və ön sözün müəllifi Asif Rüstəmli. Bakı: 528 + rəngli 16 səh.

VƏKİLOV, Q. (1993) *XIX Əsr Aşıq Lirikası*. Bakı, 144 səh.

ҚАРАҚАБАДАН ТАБЫЛҒАН ҚОБЫЗ

*Alkuat KAZAKBAEV**

Түйіндеме

Қарақаба қорғанынан табылған ортағасырлық түркі халықтарының құнды жәдігерлерінің бірі болып табылатын музыкалық аспаптың қазіргі таңдағы қобыздың бірегейі екендігі жайында жазылған.

Кілт Сөздері: Қобыз, Түркілер, Қорған, Музыкалық Аспап.

KARAKABA'DA BULUNAN KOPUZ

Özet

Bu çalışmada Karakaba Kurganında bulunan ve Türk halklarının eski çağlara ait değerli miraslarından biri olarak kabul edilen müzik aletinin aslında günümüzdeki kopuzun bir türü olduğu belirtilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Kopuz, Türkler, Kurgan, Müzik Aleti

KOBYZ FOUND IN KARAKABA

Abstract

In the article it is written about kobyz found in a burial mound in Karakaba that is the valuable musical instrument of Turkic people of middle ages.

Key Words: Kobyz, Turks, Burial Mound, Musical Instruments.

Түркі әлемінің елеулі оқиғаларының бірі - қазақ Алтайында соңғы жылдары табылған жаңа деректер, атап айтқанда қорғандардан табылған музыкалық аспаптар мен құнды жәдігерлер. Халықаралық Түркі академиясы ұйымдастырған археологиялық қазба жұмыстарының нәтижесінде бір емес бірнеше музыкалық аспаптар мен аспаптардың нақты бөлшектерінің жатқан жері анықталды. Қарақаба қорғанындағы ортағасырлық түркі халықтарының құнды жәдігерлерін археолог Зейнолла Самашев тапты. Қарақаба - теңіз деңгейінен 1200 метр биікте жатқан Алтайдағы мәдени және тарихи ескерткіштер кешені [Самашев, Чотбаев, 2012: 280-292].

Зерттеу жұмыстарының нәтижесінде 2014 жылы бүгінгі таңда теңдесі жоқ, ысқышпен орындалатын аспап – көне түркілердің жақсы сақталған қобызы табылды.

Обалардан табылған музыкалық аспаптар мен құнды жәдігерлер ортағасырлық түркі халықтарының әлеуметтік жүйесінің күрделілігін, сонымен қатар қоғамның біліктілігі мен зиялылығының жоғары деңгейін көрсетеді. Қорымдар біздің заманымыздың VII-IX ғ.ғ. жатады.

Бұл қорымдар Түркі заманындағы даңқты қолбасшылардың, жауынгерлердің, абыздардың жерленген қорғандары екенін табылған жәдігерлер мен мәйіттердің әспеттеп

* Uzm. Arş. Gör., Kazakistan Devlet Sanatçısı, Kopuzcu, Bestekar; Kazak Güzel Sanatlar Devlet Üniversitesi, Korkut Ata İlmî Araştırma Enstitüsü / KAZAKİSTAN, el – mek: alkuatkazakbaev@mail.ru

жерленуінен және жерлеу рәсімдерінің ерекшеліктерінен байқауға болады. Қазба жұмыстарының нәтижесінде қорымдардың архитектуралық орналасуындағы жерлеу рәсімінің ерекшеліктері: қорымды жанамалай соққан жертөле және негізгі кіреберістегі жылқыға арналған жерлеу орындары. Жанамалай қорғанда бастары шығысқа қаратылып жерленген адамдар мен олардың керекті құралдары жерленген. Барлығы әскери адамдар десе болады. Бұл арнайы зерттеуді қажет етеді. Олардың қасына қылыш, найза, сауыт, дулыға секілді ер қаруы бес қару түгел қойылған.

Ең таңқаларлығы, жауынгерлердің қасына музыкалық аспаптары да бірге жерленген.

3. Самашев көп қорғандардың ішінен төртінші қорғаннан музыкалық аспаптың қалдығын тапқан (1- сурет). Дәлірек айтсақ, музыкалық аспаптың мойын тұсының бас жағының бөлшегі.

1- сурет

Ағаштан жасалған, ішек тартылатын үш құлақ бұрауы мен мойнының бас жағы бар музыкалық аспап жауынгердің сол қолының шынтағының тұсында, қорамсақтың астынан шыққан. Мойнының жанында жатқан ағаш шыбық аспаптың ысқышы болуы мүмкін. Қалған екінші бөлігінің әбден шіріп, жатқан жеріне жабыса бірігіп, сіңіп кеткендігіне байланысты аспапты толық қалпына келтіру мүмкін болмаған.

Онбінші қорғаннан табылған музыкалық аспаптың мойны ұзын. Музыкалық аспап қорамсақтың оң жағында, жіліншіктің үстінде жатқан. Пішіні қайық тәріздес, сопақтау келген. Төменгі жағындағы шанағы ойылып жасалған.

Он екінші қорғаннан табылған ішекті музыкалық аспап жауынгермен бірге жерленген заттардың ең маңыздысы болып табылады (2- сурет). Ол ағаштан жасалған. Аспап жауынгердің сол жағында және сәл жоғарырақ, жауынгердің темір семсерінің қолмен ұстайтын тұсының астында орналасқан күйде табылды. Мойны мен екі құлақ бұрауы бар, бас жағы анық көрінеді. Шанағы дөңгеленген, ожау тәріздес терең ойығы бар. Ожау тәріздес шанақтың түбінде сыртқа шығыңқыраған тесігі бар ағаш бар, бұл ішектерді керіп тартуға арналған.

(2- сурет).

Бастарына ауқымды кешен тұрғызып, әспеттеп, музыкалық аспаптарымен, бүкіл қару-жарақтарымен қоса жерленуі – ол адамдардың тарихи орны мен түркі қоғамындағы рөлінің маңыздылығын көрсетеді. Ол – жерленген жауынгер-музыканттарға көрсетілген құрмет және жауынгер-музыканттардың мәртебесінің биіктігінің белгісі.

Қарақабда қорғанынан табылған жауынгер-музыканттың бассүйегін тірі кезінде шеңбер егіп ойған (трепанация). Ойылған сүйектің шеңбер тесігінің айналасына қайта сүйек біткен, яғни медициналық әдістерден кейін адам тағы да өмір сүрген. Сүйекті мүлдем кесіп алып тастаған соң, бассүйектің ішкі жағынан жұқа қабықша болып сүйегі қайта өскен болуы да мүмкін. Қалай болғанда да көне түркілердің адамға мұндай жоғары деңгейде медициналық әдістерді қолдануы бақсылардың да қасиеттерінің белгісі – ауруды емдеу, басқа тылсым күштермен айкасып, ауруды көшіруінің, емдеу қасиетінің күштілігінің көрінісі. Бассүйектердегі көне отаның іздері ортағасырлық түркі халықтарының абыздары мен бақсыларының қоғамдық рөлі және атқарған қызметтері туралы тың мағлұматтар береді.

Жерленгендер тірі кезінде бір жағынан өз қоғамының, түркі дәуірінің мемлекетті басқару жүйесінде алар орны биік болған абыздар, екінші жағынан діни қызметкерлері, наным-сенімдерінің көрнекті өкілі болған бақсылар болуы мүмкін. Түркілік өркениеттің қалыптасуында бұлардың еңбегі елеулі. Олар рухани-мәдени тұтастықты құрап, дүниетаным мен адами қасиеттердің жаңа мазмұндарын қалыптастыруға ұмтылған. [Кляшторный, Савинов, 2005: 346]. Қоғамдағы рөлі мен қызметі жоғары болған. Осының бәрі қорғанның құрылысының күрделілігі мен ішінде табылған сан-алуан бұйымдардан көрініп тұр.

Қару-жарақтарды бірге жерлеу сол дәуірдің әскери рухын беретін көрініс деп қабылдасақ, ал музыкалық аспаптар (әр түрлі пішінде), әрине, көнетүркілік көшпенділер қоғамының рухани дамуының айрықша ерекшелігін, атап айтқанда адам өміріндегі

музыканың ролі мен жерленгердердің музыкалық дарынының жоғары болғанын, түркілерде музыкалық аспаптардың басқа да түрлері болғанынан хабар береді.

Қарақабдан табылған ішекті музыкалық аспаптардың ішінде ыспалы аспаптың – қобыздың болуы музыканттардың атрибуттарының ішіне кіретін ең басты құралы және жауынгердің кәдімгі күнделікті, міндетті түрде қолданатын бұйымдарының бірі болып табылатынын аңғартады.

Қобыз аспабын тапқан археолог З.Самашев, аспапты қайта жасап қалпына келтіру туралы, оны зерттеп, дауысын шығаруға құштарлықпен ниет білдірді. Мұның себебін осы уақытқа дейін өзі тапқан музыкалық аспаптардың ешқайсысын сақтап қалуға мүмкіншілігі болмағандығымен түсіндірді. Халықаралық Түркі академиясының президенті Дархан Қыдырәлі мырза мен археолог Зейнолла Самашевтың тапсырысымен бұл тарихи жұмысты танымал қобыз жасаушы шебер, І-ші Республикалық ұлттық аспаптар жасайтын шеберлер конкурсының «Дана қобыз» номинациясы бойынша Ықылас Дүкенұлы атындағы І-ші орын иегері – Қанат Қазақбаев абыроймен атқарып шықты (3- сурет). Жауынгермен бірге жерленген қобыз қайта қалпына келтірілген соң академияның Түркі музейіне қойылды.

(3- сурет).

Аспаптың пішіні жағынан қазіргі қолданыста жүрген музыкалық аспаптардың бірнешеуіне ұқсас ортақ тұстары бар. Сыртқы пішіні жағынан ребаб, икиль мен кеманчаға ұқсас. Табылған қобыз аспабы рабаб пен кеманнан басқа, тіпті үні жіңішке, әрі нәзік қытай халқының пипа, эрху аспабына да ұқсайды. Бұл аспаптарды да қытайлар көшпенді түркі тайпаларынан қабылдаған.

Қобыздың екі құлақ бұрауы, шанағы, мойны, жалпы пішіні жақсы сақталған. Бір таңқаларлығы – қобыздың ұзындығы қазіргі таңдағы қазақтардың қолданып жүрген қобыздарының ұзындығымен дәлме-дәл бірдей. Шанағына тері тартылып, жанынан табылған ысқыштың ұзындығынан артығырақ жасалған ысқышпен ысқанда қою, қобызға тән қоңыр, өте әсерлі мистикалық төмен дыбысты үн шығарды. Аспаптың жанынан, жауынгердің қылышының қасынан табылған ысқышты алып қарғанда осы аспаптың түркі халықтарының музыкалық аспаптары ғана емес, сонымен қатар Еуропаның скрипка, қытайдың коңху, эрху, корейдің ысқышпен де орындалатын жетігені – каягым аспаптарының да бастауы екеніне көзіңіз жетеді. Осыған дейінгі обалар мен қазбалардан, үңгірлерден табылған музыка аспаптарына ұқсас тұстары бар, ерекше, яғни ішекті аспаптардың ішіндегі ысқышпен орындалатын қобыз аспабы екендігін боздаған, аңыраған дауысы дәлелдеп, барлық күмәнді сейілтті. Бұл қобыз - Қарақабаның сұлу табиғатына сән берген, аспанмен таласа бой көтерген, киелі мекенді айнала қоршаған ағаштан – «қарағайдың түбінен қайырып алған қобыз».

Бұл деректердің зерттелуіне және жарыққа шығуына Халықаралық Түркі академиясының президенті, тарих ғылымдарының докторы Дархан Қуандықұлы Қыдырәлінің тікелей мұрындық болуы үлкен абырой болды. Қазба жұмыстары Халықаралық Түркі академиясының қаржыландыруынан бастау алып, қобыз табылған қорымнан жауынгердің бес қаруы табылды. Бұл тарихи оқиға 2015 жылы Халықаралық Түркі академиясының ұйымдастыруымен 18-21 тамыз аралығында Шығыс Қазақстан облысы, Қатонқарағай ауданының Берел ауылы маңындағы құнды жәдігерлер табылған Қарақабаны жазығында өткен «Алтай – алтын бесік» атты халықаралық экспедицияға ұласты. Экспедицияға бірқатар мемлекеттерден, атап айтқанда, Әзірбайжанның археология және этнография институтынан, Қазақстанның Ә.Х.Марғұлан атындағы археология институтынан, Қырғызстанның «Манас» қырғыз-түрік университетінен, А.Ясауи атындағы халықаралық қазақ-түрік университетінен басшылар мен білікті мамандар, танымал археолог-ғалымдар, сондай-ақ бірқатар шетелдік және қазақстандық жетекші БАҚ басшылары қатысты. Ашық аспан астында көрме ұйымдастырылып, археологиялық қазба жұмыстарынан табылған олжалар қатысушылар назарына ұсынылды. Олардың ішінен жаужүрек бабалар тұтынған қылыштың қынабы, қорамсақ және садақтың бөлігі айрықша көз тартқызып, қорамсақтың сан ғасыр бойы бүлінбей сақталғанына археологтардың өзі таңдай қақты. Сонымен қатар, осы жерден табылған қобыз аспабы таныстырылды. Ғалымдар «Қорқыт Ата кітабы» мен «Оғызнамеде» қобыз бен қолша қобыз туралы айтылғанын тілге тиек етті, іс-шара қорымнан табылған Түркі дәуірінің қобызының қоңыр үнімен жалғасты.

Ежелгі түркілердің көне музыкалық аспаптарын алғаш жіктеген профессор Б.Сарыбаев ежелгі аспаптардың шығу кезеңі V-VII ғасырларды қамтиды деп жазды. Қарақабдан табылған қобыздың қолданылған уақыты ғалымның айтқан мезгіліне сәйкес келеді. Осы күнге дейін қазақ жерінде, моңғол Алтайында, Қытайдың ШҰАА-да, Шығыс Еуропа мен Ресейде, Украинада жүргізілген қазба жұмыстарынан музыкалық аспаптардың табылуынан көнетүркі халықтарының мәдени өмірі мен рухани даму жүйесінде музыканың ең маңызды роль атқарғанын, оның ішінде қобыз аспабының жоғарғы орын алғанын аңғаруға болады [Гершкович, 2011: 40-50].

Түркі өркениетінің Қытай, Европа, Азия кеңістігіндегі музыка мәдениетінің дамуына тигізген игі ықпалы тарихтан белгілі. Тарих бетінде белгісіз болған, жер қойнауында сан ғасырлар бойы сырын ашпай жатып қалған қобыз аспаптары табылған сәттер баршылық. Бағзы заманнан бері түркі жұртының айналасын қоршаған елдердің ән айтуы, аспаппен қосылып жырлауы алғашқы кезде қобыздың үнімен көмкерілгені ақиқат. Бұған дейін Алтайда Пазырық қорғанындағы (б.э.д. IV ғ.) қазбаларда табылған ежелгі музыка аспабын археолог С. Руденко алты ішекті арфа пішініне келтіріп реконструкциялаған. [Руденко, 1953: 402]. Ал, ғалым В.Басилов, Пазырық қорғанынан С. Руденко тапқан «сақ арфасын» керілген қылмен тартылатын аспап екендігін және дәл осының қазақ қобызы мен орыс гудогының негізін қалаушысы екендігін жорамалдаған.

Бұл музыкалық аспап қазіргі таңда Еуразия кеңістігінде кең таралған музыкалық аспаптардың ерекшеліктерін бойына сақтаған ішекті-ыспалы аспаптардың VII-VIII ғ.ғ. түркі дәуіріндегі байырғы түрі – қазақтың қобызы.

Әдебиеттер

ГЕРШКОВИЧ Я. П. (2011). Спадщина Коркута в половецькому середовищі північного Причорномор'я // Археологія. Київ, №1.

КЛЯШТОРНЫЙ С. Г., САВИНОВ Д.Г. (2005). Степные империи древней Евразии. СПб.: Филологический факультет СПбГУ.

РУДЕНКО С. И. (1953). Культура населения Горного Алтая в скифское время. М. Л.: Наука.

САМАШЕВ З. С., ЧОТБАЕВ А. (2012) Древнетюрский воин-музыкант из Казахского Алтая// Средневековая городская культура и кочевая цивилизация бассейна реки Урал. Уральск.

ORTAQ TÜRK DİLİ YARATMAQ İDEYASI TƏDQIQATÇI ALİMLƏRİN DÜŞÜNCƏSİ MÜSTƏVİSİNDƏ

*Aynur SEFERLİ**

Xülasə

Türk dilli dövlətlər arasında münasibətlərin, əlaqələrin gücləndirilməsi, dərinləşdirilməsi çox əlamətdar və sevindirici məsələdir. Buna böyük və zəruri ehtiyac var. Bu inteqrasiyanı dövr, zaman, reallıq özü tələb və diktə edir. Hazırda türkoloji dilçiliyi türklər arasında ortaq ünsiyyət dilinin yaradılması məsələsi daha çox maraqlandırır. Türk xalqlarının 2007-ci ildə Bakıda keçirilən XI qurultayında ortaq türk dilinin yaradılması haqqında tövsiyə də qəbul olunmuşdur. Lakin türkdilli ölkələrin rus imperiyası tərəfindən işğalından sonra bu qardaş, dili bir, dini bir millətlər arasında süni uçurumlar yaranmağa, onlar arasındakı sıx əlaqələr zəifləməyə başlamışdır. Akademik T. Hacıyev M. Kaşğari, Ə. Hüseynzadə, İ. Qaspiralı və Z. Göyalp kimi şəxsiyyətlərin arzularının davamçısı, vərəsəsi kimi çıxış edir, bu işi başa çatdırmağı özünün bir vətəndaş, türklük borcu sayırdı. Bu ideyanı həyata keçirməyi özünün şərəfli vəzifəsi hesab edir, müxtəlif türk xalqlarının nümayəndələri ilə türk dili ilə deyil, başqa bir xarici dillə ünsiyyət qurmağı hər bir türk üçün həqarət sayırdı.

Yaşadığımız dövrdə türk xalqları üçün ortaq türk ədəbi dilinin yaradılmasına böyük ehtiyac duyulur. Ortaq dil yaratmaq artıq zamanın tələbidir və bu sahədə ciddi addımların atılmasının vaxtı artıq yetişmişdir.

Açar Sözlər: Türk Dili, Ortaq Ədəbi Dil, Türk Xalqları, Türkologiya Elmi, Milli Dil

BİLİM ADAMLARININ DÜŞÜNCELƏRİ DOĞRULTUSUNDA ORTAK TÜRK DİLİ YARATMA ÜLKÜSÜ

Özet

Türk dili konuşan devletler arasındaki ilişkilerin güçlenmesi ve derinleşmesi çok önemli ve sevindirici bir konudur. Bu büyük ve gerekli bir ihtiyaçtır. Bu entegrasyonu zaman, gerçeklik talep ve dikte ediyor. Günümüzde, Türkoloji dilçiliği, Türkler arasında ortak bir iletişim dili oluşturulması için daha fazla çaba harcıyor. 2007'de Bakü'de düzenlenen 11. Türk Halkları Kongresinde ortak bir Türk dili oluşturulması önerisi de kabul edildi. Ancak, Türk dili konuşan ülkelerin Rus İmparatorluğu tarafından işgalinden sonra, Türk halkları arasındaki bu kardeşçe, dil bilimsel ve dinî yoğun ilişkiler zayıflamaya başladı. Kurultaya katılanlar, T. Hacıyev, M. Kaşğari, A. Hüseynzade, İ. Gaspıralı ve Z. Gökalp gibi şahsiyetlerin arzularının mirasçıları olarak işi sonuçlandırmayı Türklük borcu olarak görüyordu. Bu düşüncüyü hayata geçirmenin şanlı bir görev olduğunu düşünerek çeşitli Türk halklarının temsilcileri tarafından Türkçe dışında başka bir yabancı dilde iletişim kurulmasını Türkçenin kötüye kullanımı olarak değerlendiriyorlardı.

Var olduğumuz müddetçe, Türk halkları için ortak bir Türk edebi diline büyük bir ihtiyaç vardır. Ortak bir dil oluşturmak şimdi zamanın bir gereğidir ve bu alanda ciddi adımlar atmanın zamanı gelmiştir.

Anahtar Kelimeler: Türk Dili, Ortak Edebi Dil, Türk Halkları, Türkoloji, Ulusal Dil.

* Öğr. Gör., Azərbaycan Diller Üniversitesi, Bakü Devlet Üniversitesi Doktora Öğrencisi, Bakü/AZERBAIJAN, e-mail: seferli_1988@bk.ru

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-0110-4569>

AIM OF CREATING COMMON TURKIC LANGUAGE ACCORDING TO IDEAS OF SCIENTISTS

Abstract

The strengthening and deepening of relations between the Turkic-speaking states is very significant and pleasing issue. This is a great and necessary need. This integrations required by time, reality. At present, the Turkic linguistics is more interested in the establishment of a common language of communication among the Turks. The recommendation on establishing a common Turkic language has been accepted at the 11th Congress of Turkic peoples in Baku in 2007. However, after the occupation of the Turkic-speaking countries by the Russian Empire, the intense relations between these brotherly, linguistic, and religious nations began to weaken. Academician T. Hajiyev who is heir of the desires of M. Kashgari, A. Huseynzade, I. Kaspirali and Z. Gokalp, and he owes it his duty to finish. He considered it a glorious task to implement this idea, and regarded it as an abuse of Turkish language by the representatives of various Turkic peoples speaking not in Turkish, but in another foreign language.

Nowdays there is a great need for a joint Turkic literary language for Turkic peoples. Creating a common language is now a requirement of time, and the time has come to take serious steps in this area.

Key Words: Turkish Language, Common Literary Language, Turkic Peoples, Turkology, National Language.

"Türkün dünyası böyük dünyadır. Biz elə etməliyik ki, türk dünyası daha da sıx birləşsin. Bunu etmək üçün bütün imkanlar vardır" (İlham Əliyev).

(Göy rənglə göstərilmiş ölkələrdə və muxtarlıqlarda Türk dilləri rəsmi statusdadır)

2) Şərqi Hun qolu

Uyğur	qədim Uyğur dili, Tuva dili, Yakut dili, Xakas dili, Şor dilləri
Qırğız-qıpçaq	Qırğız dili, Altay dili

Bir dilin nə qədər köklü və güclü olduğu, o dilin keçmişlə ölçülür. Şübhəsiz Türkcə ilk yazılı qaynağı “Orxon Yenisey” abidələri olan bir dil, min ildən çox keçmişlə köklü və güclü bir dildir. Türk dilləri isə qayda baxımından zəngin və asan öyrəniləndir. Bu qayda və qanunlar diqqət, genişlik və asanlıq baxımından riyaziyyat qaydalarına bənzəyir ki, bu da dil gücünün əlamətidir.

Türk dillərinin hamısında ahəng qanunu, samitlərin assimilyasiyası, kök və şəkilçilərin xüsusi quruluşuna malik olması, demək olar ki, eynilik təşkil edir. Bu tipoloji uyğunluq morfologiyaya da aiddir. Türk dili iltisacı dillərə daxildir. Onlarda qrammatik cins kateqoriyası yoxdur. Qoşmalar sözün sonuna əlavə olunur, sözdüzəldici və sözdəyişdirici şəkilçilərin sırası möhkəm qanunauyğunluğa tabedir. Hal və mənsubiyyət kateqoriyaları çoxlu ümumi cəhətlərə malikdir. Kök sözlərin heç bir şəkilçi qəbul etmədən işləmə bilməsi, vahid təsrif sistemi, əvəzlilərdəki ümumilik və s. olan oxşarlıqlardandır. Bu dillərin sintaktik quruluşunda da tipoloji eynilik çoxdur: söz və söz birləşmələrinin cümlədəki sırası sabitdir, təyin təyin olunandan əvvəl gəlir və onunla uzlaşmır, tamamlıq tamamladığı sözlərdən əvvəl gəlir, tabeli mürəkkəb cümlələr az, tərkiblər isə çoxdur. Lüğət tərkibində ümumilik daha qabarıq şəkildə özünü göstərməliyədir.

Türk dilinin qədim yazılı abidələri (Orxon-Yenisey əlifbası ilə) VI-XI əsrlərə aiddir; daha qədim abidələri isə Mani, Brahmi və Soğdi əlifbası ilə yazılmışdır (Sintzyan və Orta Asiya). Sonralar türk yazısı (Uyğur və Ərəb əlifbalı ilə) şərqdə Kaşqar, Orta-Asiya və Qızıl Ordada, qərbdə isə Səlcuqilər dövlətində (Kiçik Asiya), Azərbaycanda, Türkiyədə, Misirdə, Hindistanda və s. yerlərdə inkişaf etmişdir.

Dünya üzrə götürsək türk dili dörd qütbə bölünür. Buna aşağıdakı qrafikdə nəzər yetirək:

Şimal türkcəsi	Cənub türkcəsi	Şərq türkcəsi	Qərb türkcəsi
Yakut dili	Türk dili	Özbək dili	Tatar dili
Dolgan dili	Azərbaycan dili	Uyğur dili	Çuvaş dili
Xakas dili	Türkmən dili		Başqırd dili
Şor dili	Qaqaz dili		Karay dili
Altay dili	Kırım Tatar dili		Qaraqalpaq dili
Uyğur dili	Xorosan dili		Qazax dili
Sarı Uyğur dili	Afşar dili		Qırğız dili
	Qaşqay dili		Kumık dili
			Nogay dili

	Qalay dili Salar dili		Mesket dili Tuva dili Çuliman Tatar dili Balqar dili Qaraçay dili
--	--------------------------	--	---

Keçmiş Sovet türk xalqlarının arasında ədəbi dilləri inkişaf etməyə başlayan ilk olaraq Volqa və Krım tatarları, Azərbaycan və qazax mütəfəkkirləri idilər (Geoffrey, 1977: 209). Sovet İttifaqının "müsəlman" sayılan əhalisinin böyük əksəriyyəti türk dillərində danışdı (Geoffrey, 1977: 208). Sovetlər dövründə əvvəllər dialekt sayılan bir sıra ləhcələr dil statusuna qaldırılmış (Pool, 1976: 430).

Türkdilli dövlətlər arasında münasibətlərin, əlaqələrin gücləndirilməsi, dərinləşdirilməsi çox əlamətdar və sevindirici məsələdir. Buna böyük və zəruri ehtiyac var. Bu integrasiyanı dövr, zaman, reallıq özü tələb və diktə edir. Bu baxımdan, türkdilli dövlətlərin rəhbərlərinin bu istiqamətlərdəki bütün addımları müsbət qarşılmalı və təqdir edilməlidir.

Ümumiyyətlə, ortaq ədəbi dil hər zaman bir mübahisə mövzusu olmuşdur. Bu ideyaya qarşı çıxanlarla yanaşı, onu dəstəkləyənlər də olmuşdur. Sözügedən məsələ keçən əsrdə repressiyanın başladığı 30-cu illərə qədər davam etdirilmişdir.

Ümumi kökə və mədəniyyətə sahib olan türk xalqlarının bir-biri ilə sürətli integrasiya proseslərinin gətirdiyi müasir mərhələdə bu xalqların ortaq əlifba və imlaya sahib olmaqlarının müstəsna əhəmiyyəti var. Ortaq türk ədəbi dilinə aparan yolda vahid imla qaydaları və əlifbanın mövcudluğu da ilkin şərtlərdəndir.

Elmi-təcrübi əsası M. F. Axundov tərəfindən hələ XIX əsrdə qoyulan yeni ortaq əlifba problemi XX əsrin əvvəllərində bir daha aktuallaşdı və türk xalqları arasında birinci olaraq 1922-ci ildə Azərbaycanda ümumtürk səciyyəli latın əlifbasına keçid reallaşdı. Az sonra türkdilli xalqların böyük əksəriyyəti bu əlifbanı qəbul etdi. Lakin siyasi səbəblərdən, daha dəqiq desək, türk xalqlarının bir-birinə daha da yaxınlaşmasına qısqançlıq səbəbindən bu layihəni tam həyata keçirmək mümkün olmadı. Sovet liderlərinin repressiya siyasəti latın qrafikalı ortaq türk əlifbasına münasibətdə də özünü göstərdi. Heç 20 il keçməmiş sovetlər birliyinin daxilində yaşayan türk xalqlarının əlifbası məcburi surətdə rusların istifadə etdiyi kiril əlifbası ilə əvəz edildi. Türkiyədə isə 1928-ci ildən latın qrafikalı əlifba qəbul olunmuşdur. Azad olmuş digər türkdilli dövlətlər də yenidən latın qrafikalı əlifbadan istifadə etmişlər.

Keçmiş Sovetlər Birliyi tərkibində olan türkdilli respublikalar müstəqillik qazandıqdan sonra türk dillərinin orfoqrafik və orfoepik problemlərinin, fonetik, leksik-semantik və qrammatik qatlarının diaxron və sinxron planda, müqayisəli-tipoloji müstəvidə araşdırılmasına maraq artmış və bu sahədə bir sıra araşdırmalar aparılmışdır. Türk xalqları arasında ortaq əlifba və imla problemləri bu gün türkologiya elmi üçün olduqca siyasi-ictimai əhəmiyyət daşıyır. Aydın ki, türk xalqları üçün ortaq əlifba məsələsi həll olunmadan onlar arasında ortaq ünsiyyəti və ortaq imlanı yaratmaq mümkün deyildir.

XX əsrin əvvəllərində ortaq türk dili və ortaq türk əlifbası ideyalarının təbliğ olunması ilk növbədə bu dövrdə türkçülük hərəkatının böyük vüsət alması ilə bağlı idi. Həm Türkiyədə, həm də digər türk xalqları arasında milliyyətçi qüvvələr türkçülüğü böyük bir hərəkata çevirdilər. XX əsrin 90-cı illərində türkdilli xalqların ictimai-siyasi həyatında baş verən çox böyük tarixi dəyişikliklər, bütövlükdə türk dünyasının daha da yaxınlaşması və milli təməllər uğrunda birləşməsi yeni-yeni problemlərin meydana çıxmasına səbəb olmuşdur. 70 illik

fasilədən sonra müstəqillik dövründə ortaqlıq ideyalarının davamçıları bu hərəkəti daha da genişləndirərək əməli fəaliyyətə başladılar.

Hazırda türkoloji dilçiliyi ayrı-ayrı türk dillərinə dair məsələlərlə yanaşı, bütün türkdilli xalqların vahid ünsiyyəti üçün ümumi olan problemlər daha çox maraqlandırır. Bunlardan biri də türklər arasında ortaqlıq dilinin yaradılmasıdır. Bu ideya xeyli vaxtdır gündəmədədir. Hansı ki, Türk xalqlarının 2007-ci ildə Bakıda keçirilən XI qurultayında ortaqlıq dilinin yaradılması haqqında tövsiyə də qəbul olunmuşdur. Ortaqlıq dil ideyası yaratmaq məsələsi də hörmətli alimimiz, elmi mühazirələrindən bəhrələndiyim müəllimim, akademik Tofiq Hacıyevi də narahat edən məsələlərdən olmuşdur. O, "Türklər üçün ortaqlıq dilini" kitabında qeyd edir ki, "Türk ölkələrinin Rusiya tərəfindən işğalına qədər türk xalqları arasında anlaşma problemi olmamışdır". Lakin türkdilli ölkələrin rus imperiyası tərəfindən işğalından sonra bu qaradaş, dili bir, dini bir millətlər arasında süni uçurumlar yaranmağa, onlar arasındakı sıx əlaqələr zəifləməyə başlamışdır. Alim "Biz Mirzə Kazım bəyi yaxşı tanıyırmıq?", "Dilimizin tarixi: onu yaxşı bilirikmi?", "Bugünkü türk kitabları" (Bugünkü türk kitabları, 1991), "Türkoloji qurultay: gündəliyi və problemlərinin taleyi" (Quliyev, 2009: 4), "Birinci Türkoloji Qurultayda ədəbi dil məsələsi" (Birinci Türkoloji Qurultayda ədəbi dil məsələsi, 2015), "Türk dilində sözün morfoloji inkişafı (Türk dillərinin leksik-morfoloji inkişafı)" əsərlərində sözügedən məsələ ilə bağlı geniş şəkildə münasibət bildirmişdir.

Akademik bu məsələdə XIX əsrin 80-ci illərində Krım-tatar ideoloqu İsmayıl bəy Qasıralının türk birliyi üçün "İşdə, fikirdə, dildə bir" ideyasını rəhbər tutaraq, türk xalqları arasında digər əlaqələrin başlanğıcının da bu ideyadan qaynaqlandığını ilk dəfə olaraq irəli sürmüşdü. Alim bir olmağın, birləşməyin, böyük bir xalqın (eyni zamanda, bütün türk xalqlarının) taleyinin gələcəkdə yalnız bu birlikdən asılı olduğunu dəlillərlə sübut edir. Müəllif bununla bağlı yazır: "XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanda Əli bəy Hüseynzadə (Turan), Türkiyədə Ziya Göyaltı bu ideyanı yaşatdılar və inkişaf etdirdilər. Əlbəttə bir olmaq, bir məsləkə qulluq etmək yolunda bir dildə ünsiyyət saxlamağın, həqiqətən, böyük əhəmiyyəti var. Bu birlik ideyası ortaqlıq dil ideyasını yaratdı. Bu məsələ müzakirə oluna-oluna, çözümlə-çözülə sovetlərə qədər uzandı. 1926-cı il Bakı Türkoloji qurultayında gündəliyə düşdü, 1937-ci il repressiyasından sonra qəti olaraq dayandı. Bir də Sovet İttifaqı dağılandıqdan sonra, müstəqil türk dövlətlərinin yaranması ilə Türkiyədə Uluslararası türk dili qurultaylarında bu mövzu yenidən qaldırıldı" (Dilimizin tarixi: onu yaxşı bilirikmi?, 1989).

Tofiq Hacıyev illərdən bəri öz dilinin, xalqının, yurdunun böyüklüyünü bütün dünyaya bəyan etmək, göstərmək və sübut etmək istəyib. Mahmud Kaşğari, Əli bəy Hüseynzadə, İsmayıl bəy Qasıralı və Ziya Göyaltı kimi şəxsiyyətlərin arzularının davamçısı, vərəsəsi kimi çıxış edir, bu işi başa çatdırmağı özünün bir vətəndaş, türklük borcu sayırdı. Bu ideyanı həyata keçirməyi özünün şərəfli vəzifəsi hesab edir, müxtəlif türk xalqlarının nümayəndələri ilə türk dili ilə deyil, başqa bir xarici dillə ünsiyyət qurmağı hər bir türk üçün həqarət sayırdı. O, Mahmud Kaşğarinin "Türkün ürəyinə girmək üçün onunla onun dilində danışmaqdan başqa yol yoxdur" fikrini əsas tutaraq yazırdı: "Müxtəlif coğrafiyalardan olan türkün türkcə danışmasında xüsusi bir mənəvi-psixoloji hissiyyət, doğmalıq duyulur".

Alim bu mənada 2000-ci il aprelin 8-də "Dədə Qorqud" kitabının 1300 illik yubileyinə gələn Qırğızıstanın məsul dövlət adamının "Biz bir millət, altı dövlətlik" (Qazaxıstan, Qırğızıstan, Özbəkistan, Türkmənistan, Azərbaycan və Türkiyə) ifadəsini yüksək dəyərləndirirdi. Hörmətli akademik ortaqlıq dilini olan türk dilinin digər türk dillərinin sıradan çıxması əsasında yaranmasının əleyhinə idi. O, hər bir türk xalqının öz dilini inkişaf etdirməklə yanaşı, ortaqlıq dilini yaradıb, digər xarici dillərin köməyi olmadan həmin ortaqlıq dilindən – türk dilindən yararlanmasını arzulayırdı. Alim "Ümumi türk dili formalaşsa bilməz. Kimsə ana dilindən əl çəkib təzə dil yaratmaz. Sadəcə, müasir türk dillərindən birini ümumi ünsiyyət dili kimi qəbul etmək olar. Bu ümumi ünsiyyət dili sənin həmişə işlətdiyin ana dilinin yerinə gəlmir. Sən ailədə, işdə dostlarınla həmişə işlətdiyin ana dilində danışacaqsan. Ümumi ünsiyyət dilini başqa türkcələrin nümayəndələri ilə ünsiyyətdə, beynəlxalq tədbirlərdə

işlətməlisən, o, sənin dil açdığın dili, beşik dilini sıxışdırmamalıdır, yoxsa bütün türklər tərəfindən sevilməz, ana dilinə şərikin sayılır. Ana dili Tanrı gücündə varlıqdır. Tanrı da ki, bildiyimiz kimi, şərikin sevməz”- deyərək doğma dilinə olan yüksək hörmət və sevgisini də bildirmişdir. Bu cavabla o eyni zamanda ortaq ünsiyyət dili olacaq türk dilindən əlavə digər türk dillərinə – qazax, qırğız, özbək, türkmən dillərinə də olan sevgisi bürüzə vermişdir (Zeynal, 2018: sherg.az).

Ortaq türk dili yaradılması məsələsi xakas alimi N.Katanovu hələ XIX əsrin sonlarından maraqlandırır. Dostu Arseniy Yarılova ünvanladığı məktubunda o yazırdı: "... mən bütün türk ləhcələri lüğəti tərtib etməyə başlamışam. İndiyə qədər sözlərin sayı 60 000-ə çatdırılıb. Hələ 15 illik iş var. XX yüzillikdə çapına başlayacağam". Həmin lüğətin əlyazması hal-hazırda Tataristanın Dövlət Arxivində saxlanılır...

O dövrün ortaq türk dili yaratmaq istəyən görkəmli ziyalılarından biri də əslən Kırım tatarı olan İsmayıl bəy Qasprinski idi. O, 1882-ci ildə "Həyat", "İrşad" və "Tərcüman"ın dillərinin osmanlı türkcəsi olduğunu iddia edənlərə cavab olaraq yazırdı: "'Həyat", "İrşad" və "Tərcüman"ın dilləri eyni deyil. Hamının oxuya bilməsi üçün "Tərcüman" ortaq türk dilində çıxır. "Həyat" və "İrşad" qəzetləri isə Azərbaycan ləhcəsində çıxırlar. Bizi günahlandırırırlar ki, biz osmanlı ləhcəsində yazırıq. Yox, biz osmanlı ləhcəsində yazmırıq. Biz ümumi türk dili qəbul etmişik və bu dildə də yazırıq. Hazırda biz yalnız sadə kitabçalar və qəzet buraxırıq. Əgər iri həcmli kitab, bütün elmlər üzrə elmi əsərlərin çapına başlasaq, onda yenə də dili təkmilləşdirmək lazım gələcək. Ümumiyyətlə, bizdə sosiologiya, riyaziyyat, fizika, təbiətşünaslıq, iqtisadiyyat və digər elmlərlə bağlı terminlər yoxdur. Elmi və texniki terminlərsiz ümumiyyətlə, elmi iş, kitab yazmaq mümkün deyil. Biz gərək bu terminləri ya yaradaq, ya onları başqa dillərdən (rus, fransız, türk) alaq, ya da ki, özümüz uyduraq".

Bunu qeyd etməliyik ki, "Tərcüman" qəzeti ortaq türk ədəbi dili ideyasının yayılmasında müstəsna tarixi rol oynamışdır. Bir çoxları İsmayıl bəy Qasprinskiyi günahlandıraraq sadə xalqın bu dili bilmədiyini önə sürürdülər. Lakin qeyd etmək lazımdır ki, o vaxt xalqın böyük əksəriyyəti savadsız idi. Onlar nəinki ortaq türk dilində, heç öz doğma ləhcələrində çıxan qəzetləri də oxuya bilmirdilər.

Günümüzdə ortaq türk dili ilə bağlı bir çox təklif mövcuddur. Bir çoxları ortaq türk dilini qaraxanlı və çağatay dövrləri türk xalqlarının dilinin əsasında hazırlamağı təklif edirlər. Bəziləri hətta Çar Rusiyası dönmündə əski tatar dilinin ölkə daxilindəki rəsmi yazışmalarda geniş yayıldığını, hətta XVIII əsrdən məmurlara tədris müəssisələrində bu dilin keçilməsini əsas gətirərək, tatar dilini baza kimi götürməyi təklif edirlər. Məlumdur ki, 1860-cı ilə qədər Volqa-Ural tatarları arasında çağatay ədəbi dilinin, qismən də Osmanlı türkcəsinin təsirinə məruz qalmış əski tatar ədəbi dili hökm sürürdü.

Bu gün ortaq türk dili Türk Xalqlarının Beynəlxalq Assambleyasının prezidenti Yermentay Sultanmuradı da narahat edir və onun rəhbərlik etdiyi qurumda da ortaq türk dili yaradılması ilə bağlı bəzi işlər görülür. Bir çoxları əlifba dəyişmənin mənasız olduğunu, bununla bərabər imla prinsiplərinin, qaydalarının da dəyişdirilməsi təklifi ilə çıxış edir. Fonetik imla prinsipindən imtina edərək etimoloji-morfoloji prinsiplərə keçilməsini irəli sürür, bəziləri cılız hissələrin qoynunda çapalayaq ortaq türk dilinin oğuz deyil, qırpaq və ya çağatay dillərindən olmasını istəyirlər. Türküstan bayrağı altında birləşməyi də təklif edənlər var. Lakin bu məsələ ilə bağlı ən kəsərli söz dövlət başçılarına aiddir. Qazaxıstan prezidenti Nursultan Nazarbayevin Mərkəzi Asiya dövlətləri Birliyi, həmçinin Qırğızıstan və Qazaxıstan arasında dövlətlərarası Şura yaradılması təklifi ilə çıxış etməsi və K. Bakiyevin bunu dəstəkləməsi, türklərin birliyini alqışlayan İslam Kərimovun "Türküstan bizim ümumi evimizdir" deməsi Orta Asiya türk dövlətlərinin birliyə çox yaxın olmalarından xəbər verir. Azərbaycan prezidenti İlham Əliyevin türk dünyasını daha da geniş miqyasda təşkilatlanmış şəkildə görmək istəyi məsələyə müasir dövrün prizmasından baxmağın nəticəsidir. Dil birliyinin mənəvi birliyin qapısı olduğu da məlumdur. Artıq müstəqil türk respublikalarında bu yöndə də iş gedir. Misal

olaraq Özbəkistanda Bəxtiyar Kərimovla Şoaxmad Mutalovun hazırladıkları və çap etdirdikləri "Urtatürk tili" (1992) kitabını göstərmək olar. Müəlliflərin fikrincə, ortaqlıq dili yaradılması üçün Beynəlxalq Ortaq Türk dili İnstitutu qurulmalı, ayrı-ayrı türk respublikalarında onun filialları təşkil olunmalıdır. B.Kərimov bütün sözləri ayrı-ayrı türk xalqlarında araşdırmaq, hansı daha çox xalqda varsa, onu da əsas kimi qəbul etməyi təklif edir. Ancaq, tarix elmləri doktoru Güllü Yoloğlu hesab edir ki, bu, nəticəsi görünməyən bir təklifdir və süni ortaqlıq bir dilin yaradılmasına yönəldilmişdir. Süni dil isə esperanto kimi yaşamayacaq. Uzaqbaşı bu dili hər xalqın bir qrup dilçisi kimi biləcək. Geniş xalq kütləsi arasında onun yayılmasına və yaşamasına ümid azdır. 1997-ci il iyun ayının 10-da Başqırdistanın paytaxtı Ufa (Öfö) şəhərində Türkoloqların Beynəlxalq Konqresində tanınmış alim Ə.Tenişev ortaqlıq dili məsələsinə toxunaraq demişdir: "Ortaqlıq dili üçün süni dil yaratmaq əvəzinə türk xalqlarından birinin dilini ünsiyyət vasitəsi kimi seçmək daha doğru olardı. Bunun üçün həmin türk xalqının dünyada tanınması, iqtisadi inkişafı, əhalisinin sayı, dilinin bir sıra xarici ölkələrdə öyrənilməsi, həmin ölkənin dünya miqyasında nüfuzu və s. nəzərə alınmalıdır". Ə.Tenişev ad çəkməsə də, söhbətin Türkiyə türkcəsindən getdiyini hamıya aydın idi.

Azərbaycan türklərinin soykökünün hansı türk tayfalarına dayandığını daha dolğun sübut edən əsas faktor dildir. 1959-cu ildə "Kitabi-Dədə Qorqud" dastanlarının dili" kitabında görkəmli dilçi alim Ə.M.Dəmirçizadə yazırdı: "Azərbaycan ümumxalq dilinin təşəkkülündə oğuz və qıpçaq tayfa dilləri həlledici rol oynamışdır... Oğuzlar... oğuz və qıpçaq qəbilə dilləri əsasında təşəkkül tapmış olan ümumxalq Azərbaycan dilində ünsiyyət edən azərbaycanlılardır". Tanınmış qazax alimi Seydimbek Akselev "Korkut Ata əfsanələri" məqaləsində yazır: "Oğuz-qıpçaq boylarının, bir tək qazax deyil, eyni zamanda özbək, qaraqalpaq, türkmən, Azərbaycan kimi ulusların təşəkkülündə böyük rol oynadıqlarını bilirik". Bunu da qeyd etməliyik ki, ortaqlıq mədəni dəyərimiz olan "Kitabi-Dədə Qorqud" dastanları haqqında danışarkən dilçi alim Nizami Cəfərov burada öz əksini tapan ictimai-siyasi, mədəni-mədəni proseslər sırasında "gəlmə" oğuzlarla "yerli" qıpçaqların münasibətlərini ön plana çəkir (Yoloğlu, 2008:7).

Doğrudur, ötən əsrin əvvəllərində milli dil məsələsi bir qədər fərqli xarakter daşımış və burada əsas problem dilin quruluşu, qrammatikası ilə bağlı olmuşdur. Belə ki, həmin dövrdə ümumtürk ləhcələri arasından Azərbaycan türklərinin hansına üstünlük verə bilməsi ilə bağlı Azərbaycan-türk mütəfəkkirləri arasında əsasən, üç mülahizə mövcud olmuşdur: 1) Osmanlı türkcəsini müdafiə edənlər (Əli bəy Hüseynzadə, İskəndər bəy Məlikov və b.); 2) Azərbaycan türkcəsindən çıxış edənlər (F. B. Köçərli, C. Məmmədquluzadə, Ö. F. Nemanzadə, A. Şaiq və b.) və 3) bütün türklər üçün ümumi bir dil təsis etmək fikrini ortaya atanlar (M. Ə. Rəsulzadə, N. Yusifbəyli və b.). Bu üç xətt arasından isə əvvəllər, Azərbaycan türkcəsini müdafiə edənlər xalq tərəfindən daha çox qəbul edilmişdir. Buna səbəb də Azərbaycan türklərinin ləhcəsində ərəb-fars sözlərinin nisbətən azlığı idi. Tanınmış Azərbaycan-türk mütəfəkkiri Firidun bəy Köçərlinin təbrincə desək, Azərbaycan türkləri də uzun müddət farslarla bir yerdə yaşamağa məcbur olduğu üçün, bir növ onların dilinin təsirinə məruz qalıbdır: «Amma bunla belə, dilimizi o qədər qəliz və dolaşlıq etməyibdir ki, onu anlamaq olmasın». Ancaq sonralar Azərbaycan türkcəsini müdafiə edənlərin əksəriyyəti, o cümlədən böyük türkçülərdən Məhəmməd Əmin Rəsulzadə, Nəsim bəy Yusifbəyli və başqaları ortaqlıq dili ideyasını irəli sürmüş, hətta Azərbaycan Cümhuriyyəti (1918-1920) dövründə buna rəsmi şəkil verməyə də çalışmışlar.

Qeyd edək ki, XX əsrin əvvəllərində milli dilin quruluşu və qrammatikasının müəyyənləşməsində hansı ləhcənin, yaxud da ortaqlıq türkcənin qəbul edilməsi ilə bağlı müəyyən mübahisə və müzakirələr olsa da, bunu, milli dilin adı məsələsinə aid etmək olmaz. Çünki həmin dövrdə üç xəttin tərəfdarlarının hamısı yekdilliklə Azərbaycan türklərinin, Azərbaycan Cümhuriyyətinin, hətta Azərbaycan Sovet Cümhuriyyətinin (1936-cı ilə qədər) milli dilinin «Türk dili» kimi adlandırılmasını müdafiə etmişlər. Tanınmış mütəfəkkirlərindən olan M.Ə.Rəsulzadə, N. Yusifbəyli, Ə. Topçubaşov, N. Nərimanov, A. Səfikürdiski, S. M. Əfəndiyev, Q. Qarabəyli, H. Cavid, Ə. Cavad və b. tutduqları siyasi-ideoloji xətdən (sosialist,

bolşevizm, ittihadçı, müsavətçi, liberal və b.) asılı olmayaraq milli dillərini birmənalı şəkildə “türk dili” kimi qəbul etmişlər.

Hətta, XX əsrin əvvəllərində bir çox mütəfəkkirlərimiz Osmanlı türklərinin dilini “osmanlıca”, öz dillərini isə “türk dili” kimi qələmə veriblər. Məsələn, bu dövrdə yaşamış “molla nəsirəddinçi”lərdən Əliqulu Qəmküsar yazırdı ki, osmanlıcadan türkcəyə, yəni Azərbaycan türkcəsinə bir şeir tərcümə edib. Həmin dövrdə böyük Azərbaycan türk şair-mütəfəkkiri Mirzə Ələkbər Sabir isə Ə.Qəmküsarı bu sözlərinə görə tənqid etmişdir. Sabirin fikrincə, Türkiyə və Azərbaycan türklərinin bir dili var ki, o da türk dilidir.

Əgər türk dili Azərbaycan xalqının özbəöz, milli dilidirsə onda «Azərbaycan dili»nə ehtiyac olmamalıdır. Çünki bütün hallarda, türk dilini və yaxud Azərbaycan dilini müdafiə etməsindən asılı olmayaraq, əksəriyyət etiraf edir ki (Anar, Nizami Cəfərov, Həsən Həsənov, Kamal Abdulla, Nizaməddin Şəmsizadə və başqaları), Azərbaycan türklərinin danışdığı dil türk dili, azərbaycanlıların əksəriyyəti isə türkdür. Belə olduğu təqdirdə, yuxarıda adını çəkdiyimiz və çəkmədiyimiz müəlliflərdən bəzilərinin yazması ki, dövlət dilinin türk dili deyil, «Azərbaycan dili» adlandırılması Azərbaycan milli ideyasının, Azərbaycan milli dövlətçiliyinin özünəməxsusluğu və s. ilə bağlıdır məsələsini anlamaq isə biraz müşkül məsələdir.

Hesab edirik ki, bütün hallarda Azərbaycan Respublikasının dövlət dilinin türk dili adlandırılması daha təbii və məntiqəuyğundur. Bu ilk növbədə, türk-müsəlman ölkələri arasında birinci dəfə türk dilini dövlət dili kimi qəbul etmiş Azərbaycan Cümhuriyyətinə sözün həqiqi mənasında sahib çıxmaq üçün lazımdır. Digər tərəfdən hazırda Böyük Britaniya, ABŞ, Avstraliyanın müstəqil olmaqlarına baxmayaraq, dövlət dillərini ingilis dili adlandırması nə qədər məntiqəuyğundursa, Azərbaycan və Türkiyənin də dövlət dilinin türk dili adlandırması bir o qədər təbiidir. Yəni kimsə hesab edərsə ki, Azərbaycanda dövlət dilinin türk dili adlandırması guya, milli dövlətçiliyə zərbə olacaqdır, bu fikirlə qətiyyənlə razlaşmırıq. Onda gərək dövlət dili ingilis dili olan Böyük Britaniya, ABŞ və Avstariliya, eləcə də dövlət dili ərəb dili olan Səduyyəti Ərəbistanı, Misir, Yəməni və b. dillərinin adını təcili dəyişinsinlər.

Bütün bunlarla yanaşı, hesab edirik ki, əgər “Azərbaycan dili” anlayışı toxunulmazdırsa, o zaman “türk dili” birmənalı şəkildə başqa dillər kimi (rus, ingilis, fransız), əcnəbi dil elan olunmalıdır. Yuxarıda da qeyd etdimiz kimi, onsuz da, qeyri-rəsmi şəkildə türk dili bəziləri üçün məhz xarici dildir və bu yöndə də kifayət qədər təbliğatlar aparılır və işlər görülür. Sadəcə olaraq, bu işlər və təbliğatlar elə şəkildə görülür ki, cəmiyyətin əksəriyyəti bunu anlamaq da çətinlik çəkir. Bir növ “türk dili”nin əcnəbləşdirilməsi siyasəti mərhələli şəkildə həyata keçirilir. Təbii ki, bununla razılaşmaq mümkün deyildir. Ona görə də, hesab edirik ki, “türk dili”nə qarşı ikili siyasət aparılan əsl mövqelərini açıq şəkildə ortaya qoymalıdırlar. Əgər kimlərsə hesab edərsə ki, “türk dili” əcnəbi bir dildir, onda ona Azərbaycanda “rus dili”, “ingilis dili” və başqa dillər kimi şərait yaradılmalıdır. Məsələn, orta məktəblərdə “türk dili” də keçirilsin. “türk dili”ni əcnəbi dil kimi qəbul edənlərin uşaqları da orta məktəblərdə türk dilini öyrənsinlər. Bəlkə onda aydın olar ki, “Azərbaycan dili” və “türk dili” eyni dil, yoxsa başqa-başqa dillərdir. Ən əsası, əgər türk dilini doğmalaşdırma bilmədiksə, heç olmazsa əcnəbi status verməklə onu daha yaxından mənimsəyə bilərik. Bununla da orta məktəblərdə rus dilini öyrənənlər böyüyəndə rus tefəkkürünə yiyələndikləri kimi, türk dilini öyrənənlər də sözün həqiqi mənasında türk tefəkkürünə sahib çıxarlar.

Nəticə

Qısacası, fikrimizcə, “türk dili” ilə bağlı vəziyyətin qeyri-müəyyən qalmağındansa, ona əcnəbi dil statusu verilməsi və orta məktəblərdə əcnəbi dil kimi «türk dili»nin tədris olunması ən azından işimizin xeyrinə olardı. Vaxtilə Həsən bəy Zərdabi, Seyid Əzim Şirvani və başqaları üzlərini bəzi din xadimlərinə tutaraq deyirdilər ki, bu günə qədər islamı sizin dilinizdən öyrəniş başa düşmədik. İndi, heç olmazsa imkan verin ki, Qərb mədəniyyətindən xəbərdar olub, islamın mahiyyətini əcnəbilərin dilindən öyrənək (<http://modern.az/az/news/29574>).

Tədqiqatçı İ.Quliyev hesab edir ki, dilimiz bütün türk dilləri içində öz leksik və semantik tərkibinə, qrammatik strukturuna görə ən zəngini, ən inkişaf etmişidir. Eyni zamanda, müasir Azərbaycan dili türk dilləri içərisində öz təmizliyini və genetik xüsusiyyətlərini ən yaxşı qoruyub-saxlamış dildir. Çünki bu gün özbək, qazax, qırğız, türkmən, tatar, başqırd, Azərbaycan və sair adlarla adlandırdığımız dillərin hamısı bir kökdən, bir mənbədən gəlir. Vaxtilə hamımızın əcdadları bu dildə danışmaqla bir-birlərini başa düşüb, fikirlərini çatdırıblar. Orta Asiyanın türkdilli respublikalarında türk dillərinin vəziyyəti daha acınacaqlıdır (Quliyev, 2009: 4). Həmçinin akad.G.Həsənzadə hesab edir ki, orta q türk dilinin əsasında Azərbaycan dilinin dayandığı təqdirdə onun bütün türkdilli xalqlar üçün ümumişlək dilə çevrilməsi problemi olmayacaq. Türkiyə türkcəsi, türkmən, qazax, qırğız dilindən də sözlər, ifadələr gələ bilər. Çünki dil daim inkişaf etməyi, zənginləşməyi sevən ictimai ünsiyyət vasitəsidir.

Qohum xalqlar üçün orta q ünsiyyət dili yaratmaq onların siyasi-ictimai həyatında xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Orta q ədəbi dil elmi, mədəni, iqtisadi və siyasi əlaqələrin yaranıb genişlənməsində əvəzsiz vasitədir. Başqa xalqlar kimi, türk dünyasını təmsil edən hər bir xalqın da tarixən öz doğma, zəngin ədəbi dili yaranıb formalaşmışdır. Bu çoxsaylı türk ədəbi dilləri, təbii olaraq, bir-birindən az-çox dərəcədə fərqlənir. Həmin fərqlər dillərin bütün komponentlərində xüsusilə də lüğət tərkibini təşkil edən dil vahidlərində özünü daha qabarıq şəkildə göstərir. Yaşadığımız dövrdə türk xalqları üçün orta q türk ədəbi dilinin yaradılmasına böyük ehtiyac duyulur. Orta q dil yaratmaq artıq zamanın tələbidir, və bu sahədə ciddi addımların atılmasının vaxtı artıq yetişmişdir.

"Türk elləri bir-birinə yadlanır,

Qazax, qırğız, özbək, türkmən adlanır"-bu misralar sanki böyük türkcəmizin bölünə-bölünə öz böyüklüyünü itirəcəyindən ehtiyat edən dahi şairimiz Almas İldırımın narahatlığını olduqca aydın şəkildə ifadə etmişdir.

Ədəbiyyat

Birinci Türkoloji Qurultayda ədəbi dil məsələsi (2015). *"Ədəbiyyat" qəzeti*, 16 dekabr.

Bugünkü türk kitabları (1991). *"Ədəbiyyat" qəzeti*, 10 may

Dilimizin tarixi: onu yaxşı bilirikmi? (1989). *"Azərbaycan gəncləri"*, 20 aprel

GEOFFREY, W. (1977). The Turkic Languages of Soviet Muslim Asia: Russian Linguistic Policy. *Middle Eastern Studies*, Vol. 13, No. 2 (May), pp. 208-217

<http://modern.az/az/news/29574>

QULİYEV, İ. (2009). Orta q türk dilinin əsasında Azərbaycan dili dayanmalıdır. *Kaspi*, 13 fevral, s. 4.

ÖZEREN, M. (2019). Türk Dünyasında Ortak İmlâ (Yazım) Sorunu. *Uluslararası Türk Lehçe Araştırmaları Dergisi (TÜRKLAD)*, 3. cilt, 1. sayı, s. 104-121.

ÖZEREN, M. (2018). Dil Kimlik İlişkisi Çerçevesinde Rusya Federasyonu'ndaki Türk Halklarının ve Türk Lehçelerinin Durumu. *The Journal of Academic Social Science Studies*, Number 73, Winter 2018, p. 163-182.

POOL, J. (1976). Developing the Soviet Turkic Tongues. *The Language of the Politics of Language, Slavic Review*, Vol. 35, No. 3, Sep., pp. 425-442

Türkoloji qurultay: gündəliyi və problemlərinin taleyi (1996.) "Ədəbiyyat qəzeti", 18 noyabr

YOLOĞLU, G. (2008). Ortaq türk dili.Ötəri həvəs, yoxsa tarixi reallığın şərtləndirdiyi zərurət? "Kaspi". 7 avqust.-N139.-s.7.

ZEYNAL, S. (2018). Akademik Tofiq Hacıyev və orta q türk dili ideyası. 23 noyabr, *sherg.az*.

افغانستان اۆزبېک تیلی تالقان شېوه سیده کېلیشیکلرینینگ قۇللىنىشى

*Bashir Ahmad QARDASH**

خلاصه

شېوه شناسلیکده گی بحثلر معلوم تیلینینگ شېوه لیک اۆزه للیکلرینی تېکشیرىش دیر. ادبی تیل بیلن شېوه نی فرقی بارا بېمیش؛ بو تفاوتلر تیل نینگ گرامری شکلریده اۆز افاده سینى تاپه دی. جمله دن اۆزبېک تیلی تالقان شېوه سیده، کېلیشیک کته گوری سینینگ شېوه لیک شکلی و ایشله-تیلیشى بو مقاله ده اساسی اۆریننی اېگه لیدی.

اۆزبېک ادبی تیلیده آلتیته کېلیشیک (باش، قره تقيج، توشوم، اۆرین-پیت، جۇنه لیش و چیقیش) کېلیشیکلری ایشله تیلسه-ده، تېکشیریله دیگن شېوه ده اوشبو مقوله نینگ ایتیلگن تورلریدن باشقه ایکیته (واسطه کېلیشىگی و چېگره لیش کېلیشىکلرینی) بېلگیلری بیلن قۇللىنىش شکلری بېلگیلنگن.

اۆزبېک تیلی تالقان شېوه سینینگ کېلیشیکلری بیر قسمی ادبی تیل قاعده سی سینگری عمومیلککه اېگه. اۆزبېک ادبی تیلده گی کېلیشیک اوشبو شېوه ده مخصوص کۇرستگچلر بیلن ایشله تیلگن. بونده باش کېلیشیک ادبی تیل سینگری ایشله تیلیب، قره تقيج کېلیشىگی ادبی تیل قانونیتلریگه قرشى حالده «+تی، +دی و +ی» شکلری بیلن؛ توشوم کېلیشىگی ایریم اۆرینلرده «+نی» ادبی تیلدېک، بعضی حالتلرده «+دی، +تی»، جۇنه لیش کېلیشىگی «+غه، +که، +قه»، اۆرین-پیت کېلیشىگی «+که، +ته» شکلری بیلن، چیقیش کېلیشىگی اۆز بېلگیسیدن باشقه «+تن، +دین» و صفتداش «+گن» شکلری بیلن، واسطه کېلیشىگی «+بیلن» قۇشیمچه سی اۆرنیده «+بیرلن، +بیله، +بیرگه و +بیلم» شکلری قۇللىنىلگن. و چېگره لیش کېلیشىگی اېسه ادبی تیل قاعده لریگه اونچه لیک ماس کېلمی بعضی شېوه لیک خصوصیتینی سقلش بیلن عمومیلککه اېگه.

کلیدی سۆزلر: تالقان شېوه سی، اۆزبېک تیلی، کېلیشیکلر.

AFGANİSTAN ÖZBEK DİLİ TALİKAN ŞİVESİNDE AD DURUM EKLERİNİN KULLANIMI

Özet

Diyalektoloji çalışmalarında belli bir dilin diyalekt özellikleri incelenir. Edebî dil ile lehçenin arasında büyük bir fark olduğu bilinmekte. Bu farklılıklar daha çok bir dilin gramerinde belirgindir. Bu çalışmada Afganistan Özbek Dili Talikan şivesinde ad durum eklerinin kullanımı ele alınmıştır. Özbek edebî dilinde yalın, ilgi, yükleme, bulunma, yönelme ve çıkma durumları kullanılmaktayken, Talikan şivesinde vasita ve sınırlama durumları da kullanılmaktadır. Bu şivede ad durum eklerinin bazıları edebî dil kurallarına uymakta olup bazıları da özel ekleri almaktadır. Yalın durum, edebî dildeki şeklinde kullanılırken, ilgi durumu eki edebî dil kurallarına aykırı olarak «+ti, +di ve +I» biçimlerinde, yükleme durumu eki bazı durumlarda «+ti, +di» yönelme durumu eki «+gä, +kä, +kä», bulunma durumu eki «+gä, +tä», çıkma durumu eki de «+tan, +din» ve sıfat-fiil «+gän» biçimlerinde, vasita durumu ise «bilän»

* Öğr. Gör., Takhar Üniversitesi Dil ve Edebiyat Fakültesi, Özbek Dili ve Edebiyatı Bölümü / AFGANİSTAN, e-mail: bashirqardash@gmail.com

edatının «birlän, bilä, birgä, biläm» şekillerinde görülmektedir. Sınırlama durumu edebî dil kurallarına uymaksızın şive özelliklerini taşımaktadır.

Anahtar Kelimeler: Talikan Şivesi, Özbek Dili, Ad Durum Ekleri.

THE USAGE OF NOMINAL STATES IN TALOQAN UZBEK PEOPLE DIALECT IN AFGHANISTAN

Abstract

The discussable points in dialectology is determination of the characteristics of a language dialect. Therefore, this article concentrates on nominal states which is one of the morphological features and dialect usage in Uzbek language, particularly Taloqan people dialect. Although there are six nominal states in Uzbek language such as subjective, possessive, objective, time bound and location bound, indicator and external, in Taloqan dialect, there are two extra nominal states (mediator and marginal) with signs and way of usage. The nominal states in Taloqan dialect in the section of usage in some issues is similar to literary language. Uzbek language nominal states in Taloqan dialect has particular usage. Based on this research, subjective state has usage based on literary rules. However, possessive state is opposite of Uzbek literary language with signs of «+ti, di, and +I». On the other hand, in some issues objective state has usage based on Uzbek literary language with the sign of «+ni» and sometimes with the signs of «+di, +ti». But indicator state has usage with signs of «+gä, +kä, +...ä». However, time bound and location bound states besides its grammatical signs have usage with signs of «+gä, +tä». But the external state has usage considering its grammatical with signs «+tan, +din» and objective adjective sign is «+gän». The state of mediator is «bilän». The sign with «birlän, bilä, birgä, biläm» has usage. And the marginal state does not have similarity with literary language rules. But it has some closeness with the features of dialect structures in Taloqan dialect.

Key Words: Taliqan Dialect, Uzbek Language, Nominal States.

کیریش

تالقان اؤتمیشده اېسكى تخارستان نینگ مهم شهرلردن بیرى حسابلنراپکن، هجرى 4 عصردن بویان شو منطقه آتى صفتیده اتهلمیش؛ حاضر اېسه افغانستان شمال - شرقیده گى جایلشگن تخار ولایتی نینگ مرکزى بؤلیب کىلماقده (طالقانى، 1389: 40).

تیل دېگن مرکب اجتماعى پدیده، اؤز خصوصیتلریگه کؤره کؤپ قیزلى حادثه دیر. شو باعث تیل شناسلیک علمیده اساسى مبحثلردن بیرى، تیل نینگ ایچكى قوریلشی دیر. معلومکه، کیشیلر جامعده تیل نینگ ایریم بیرلیکلری (فونیم، سؤزلر و گرامری واسطه لر) بیلن اؤز ارا علاقه گه کیریشیب فکر المشه دیرلر.

گرامری واسطه لردن بؤلمیش؛ کیشیلر اېسه، جمله ترکیبیده سؤزلرنى سؤزلرگه باغلاش کؤمکچیلی وظیفه سینى اؤتب، اولرنینگ گرامری معناسینى تؤلدریب، نرسه - حادثه لرنى کیمگه، نیمه گه قره شلیگینى بیلدیریب، حرکتنى نرسه - حادثه لرگه اؤتکنلیگینى کؤرسته دى.

آتلر اېگه لیک و کیشیک واسطه لر بیلن تورلنده دى. آتلرنى تورلاوچى گرامری قوشیمچه لرگه کیشیک دېله دى. اولر آت و آتلشگن سؤزلرنینگ باشقه سؤزلر بیلن گرامری علاقه سینى کؤرستیشگه خدمت قیلده دى (ایشانچ، 1393: 158).

کیشیک کته گوريسى بارلیقده گى مبحث، صفت و حادثه لر آرقه سیده گى علاقه، مناسبتلرنى کؤرسته دى. بو کته گورى افاده لاوچى گرامرى واسطه

آتلىرى و آتلىشگن سۆزلرنىڭ نحوي وظيفه سىنى كۆرستەدى. شونىڭ اوچون كۆپچىلىك تىلشناس عالمر بو مقولەنى مورفولوژىك-سىنتكتىك كتەگورى دەپ يورىتەدى.

كېلىشىك معنالىرى گرامرى شكل آرقەلى افادەلنەدى (شاه عبدالرحمانوف، 1981:162). بو حقدە گپ كېتگندە، او شكللىرى اۆزگرتىرىش گىنە اېمس، او بروندين برون معنا حادثە سىدىر. آتلىرىنىڭ نطق ايچىدە تورلى توس آلىش معناسىگە قرەب، شونىڭ طلبى بىلن بۆلە-دى. دەمك، باشقە سۆزلر بىلن مناسبتىنى كۆرستىب، حركت بىلن بۆلگن علاقە سىنى، باغلىنىشىنى افادەلەيدى. هر بىر كېلىشىك خصوصىتلرى اۆزىگە قدر فرق قىلەدى. ھېچ بىر كېلىشىك نامى اونىڭ بوتون خصوصىتلرىنى اۆزىدە عكس اېتتىرەلمەيدى.

كېلىشىكلر آتلىنىڭ گىدەگى رولىنى كۆرستەدى. بو وظيفە كېلىشىك شكللىر آرقەلى، اساسا آتلىرگە قوشىلىپ كېلەدى؛ بىراق آت وظيفە سىدە كېلگن سۆزلر ھم كېلىشىكلر بىلن تورلنەدى.

كېلىشىك مقولەسى آتلىنىڭ ياكە آتلىشگن سۆزلىنىڭ باشقە گپ بۆلكلىرى بىلن بۆلگن گرامرى باغلىنىشىنى كۆرسەتەتەن كېلەدى، اولرنىڭ گىدەگى وظيفە سىنى افادەلش اوچون خدمت اېتەدى. بو خصوصىت اۇزبېك ادبى تىلى اوچون ھم، اۇزبېك خلق تىلى و شېۋەلىرى اوچون ھم عمومىدىر.

اۇزبېك ادبى تىلى و اونىڭ تالقان شېۋە سىدە قويدەگى كېلىشىكلر موجود: باش كېلىشىك، قرەتقىچ كېلىشىگى، توشوم كېلىشىگى، جۇنەلىش كېلىشىگى، اۋرىن-پىت كېلىشىگى، چىقىش كېلىشىگى، واسطە كېلىشىگى و چېگرەلش كېلىشىگى تورلى بېلگىلر فونىتىك تفاوتلىرى بىلن اۆزىنىڭ گرامرى وظيفە سىنى شېۋەلىك شكللردە بجرماقدە.

دېمك، كېلىشىك ادبى تىلدەگى اۆزىنىڭ گرامرى كۆرستگىچلىرى اساسىدە وظيفە و معنالىرى افادەلش بىلن تالقان سۆزلىش و شېۋە سىدە ھم خۇد اۋشە خصوصىتلرنى فونىتىك تفاوتلر گاهى ھم باشقەچە راق شكللىر بىلن قۇللىنىلىپ افادەلنەدى.

بو مقاله كتابخانەلىك اصول بىلن معلوم كىتابلردن كېرەكلى معلومتى كۆچىرىپ، ساحەلىك اصولى آرقەلى كىشىلر آرە سىدە گپىرىشلىرىگە سىنچىكلىب اېشىتىش بىلن تالقان شېۋە سىدە تېكىشىرىلگن.

باش كېلىشىك

باشقە كېلىشىكلر اوچون اساس بۆلىپ خدمت قىلەدىگن، اېگەنى شكللىتتيرەدىگن اونىڭ عليحدە كۆرستگىچى يۇق؛ بىراق برچە آتلىر باش كېلىشىكدە كېلىشى مەكن (ايشانچ، 1993:159). بو كېلىشىك ھېچ قندە قوشىمچەگە اېگە بۆلمەيدى. بو خصوصىت اۇزبېك ادبى تىلى اوچون ھم، اۇزبېك خلق شېۋەلىرى، قالەبېرسە، تالقان شېۋە سىگە قدر عمومىدىر. باش كېلىشىكدە كېلگن سۆز اۆزىنىڭ شكل جھەتدن سۆزلىنىڭ اۆزەك يا نېگىزىگە تېنىڭ بۆلەدى. دەمك، باش كېلىشىكدەگى سۆز گىدە اېگە بۆلىپ كېلەدى. شونگە كۆرە، قويدەگى اۋرنكلرنى تالقان شېۋە سىدن كۆزدن كېچىرەيدىك:

انىسە مامە قاۋون باشىگە كۆچتتى (شىر محمد، 1998:42)

خالبازار باي قاۋون آلىپ كېلەيپتى (نور محمد، 1998:40)

يوقارىدەگى جملەلر تركىبىدە ايشلەتلىگن «انىسە و خالبازار» سۆزلىرى آت توركومىنى تشكىل بېرگنى و ايش-حركت آت توركومى نىڭ اۆزىدە قالگنى اوچون گىدە اېگە وظيفە سىدە كېلىتتيرىلىپ باش كېلىشىك وظيفە سىنى افادەلەپ كېلماقدە.

شوندە قىلىپ، باش كېلىشىكدە كېلگن سۆز باشقە كېلىشىكلرنى حاصل قىلىش اوچون دستلىكى شكل دەپ قبول قىلىنەدى. تالقان شېۋە سىدن اۋرنكلرنى قويدەگىچە اۋقىمىمىز:

بازردن مېوه -چېوه لرنى اويگه كېتىردىم .
چايدى دىملب سوپه اوستيده اوتىرىب ايچتتىم
 (اېگمبېردى، 72:1398)

ايشله تىلگن بىرىنچى اۋرنىكده باش كېلىشىكده كېلگن سۆز چىقىش(بازردن)، توشوم (مېوه-چېوه لرنى)، جۈنەلىش(اويگه) و ايكىنچى مئالده اېسە توشوم (چايدى) و اۋرىن-پىت(سوپه اوستيده) كېلىشىكلرنى قبول اېتگنى اوچون باشلنغىچ شىكل بۇلىب كېلىشى بىلن اېگه معناسى «كېتىردىم و ايچتتىم» كېسىم وظيفەسىنى افادەلگن سۆزلردن انگلەشلىب توريبدى.

قره تقيج كېلىشىگى

بو كېلىشك اېگه بىلن نرسە اۋرتەسىدەگى باغلىقلىكنى انگلتهدى يا كه قره تقيج و قره لىمىش آره سىدەگى مناسبت انه شو كېلىشىكده افادە-لنەدى (ايشانچ، 62:1393).

اۋزبېك ادبى تىلى بحثلرئده قره تقيج كېلىشىگى فقط بىرگىنە «+نېنگ» قۇشېمچەسى بىلن حاصل قىلىنەدى. اۋزبېك خلق لهجەلرئده، اينىقسە، تالقان شېوه سىدە تورلىچە قۇشېمچەلر آرقەلى قۇللىنىشىنى كۆرەمىز. جملەدن «+تى»، «+دى»، توشوم كېلىشىگى «+نى»، و اېگەلىك قۇشېمچە-لرئدن بۇلمىش «+ى» قۇشېمچەلرئ بىلن ايشله تىلىشى اوچرەب و اونېنگ فونىتىك كۆرىنىشلرئ بۇلگن «+دى»، «+تى» كۆرستگىچلرئ هم قويدەگىچە ايشله تىلەدى:

(ملانبى، 43:1398)

اېشمىرادتى وېچكىلرئ كېلدى

(اوليا قول، 46:1398)

تاش مىراد بېكتى حويلىسى كۇپ كتتە

بو كېلىشىك «+نېنگ» شىكلى بىلن ايشله تىلسە، يوقارىدەگى جملە-لردە اېسە «+تى» شىكلى اساسىدە اېگه بىلن نرسە اۋرتەسىدەگى باغلىنىش ادبى تىل قاعدەلرئ كىبى شېوه دە هم كۆرىنىب توريبدى.

يىقىن اۋتگن زمان فعلى نېنگ قۇشېمچەسى بۇلگن «+دى» كۆرستگىچى قره تقيج كېلىشىگى بېلگىسى اۋرنئدە ايشله تىلىشى سېزىلرئپكن، اۋرنكلر قويدەگىچە تقاسلەيمىز:

محموددى كىتابلرنى آلىب كېل !

اكمدى كىتابىنى بېرىنگ !

(حاجى تاشى، 48:1398)

بېغمبىر قولدى اويگە بارەيدىك

يوقارىدەگى كېلتىرىلگن جملەلردە «+دى» شىكلى قره تقيج كېلىشىگى «+نېنگ» اۋرنئدە ايشله تىلىب اۋزى نېنگ طبعىتئدەگى گراممى معناسىنى شېوهلىك شىكلى اساسىدە افادەلنىشى ايشله تىلماقده.

تالقان سۆزلىشو تىلىدە توشوم كېلىشىگى «+نى» بېلگىسى قره تقيج كېلىشىگى بېلگىسى اۋرنئدە ايشله تىلىشى انىق. اۋرنكلرئ قويدەگىچە:

اېلمىراد اكەنى اۋچىكىلرئ .

حاجى تاشىنى اوکەسى كۇپ آخماق .

جمعه خاننى قۇزىلرئدن بىرتە ساتمەبسىز چۇبان اكە؟
 (رابعه، 65:1398)

گپ تركيبئدە توشوم كېلىشىگى «+نى» قوشېمچەسى آت بىلن فعلىنى بىر-بىرىگە باغلىدىگن بۇلسە، تالقان شېوه سىدە اېسە قره تقيج كېلىشىگى بېلگىسى اۋرنئدە ايشله تىلىب آت بىلن نرسە اۋرتەسىدەگى باغلىقلىكنى افادەلش اوچون قۇللىنىلېب كېلماقده. البته كه، بو باغلىنىش ادبى تىل قاعدەلرئگە ماس كېلەدى.

اۋچىنچى شىخىس بىرلىك، اېگەلىك بېلگىسى بۇلگن «+ى» قرەتقىچ كېلىشىگى كۇرستگىچى اۋرنىدە قۇللىنىلىشى ھم سېزىلراپمىش، بوھقدە تالقان شېۋەسىدن قويدەگى اۋرنكلرنى كۇزدن كېچىرەمىز:

مېنى تياغىمنى آكى اوكه !

قمچى باى اكه **مېنى** آتىمنى آلىب كېل،

اكه بو **سېنى** جېرىنگ اېمسمه (حاجى ابراهيم، 50:1398)

اېگەلىك معناسىنى افادەلىدىگن «+ى» اۋچىنچى شىخىس بىرلىك شىكلى قرەتقىچ كېلىشىگى «+نىنگ» قۇشىمچەسى اۋرنىدە ايشلەتلىشى آت بىلن نرسەنى بىر-بىرىگە باغلب كېلگن. البتە بو باغلىنىش تالقان شېۋەسىدە-گى خاص خصوصىتلىرىدن بىرى سنەلىب، ادبى تىل گرامرىگە ماس حالده باغلىنگن دېمك دىر.

شوندەى قىلىپ، قرەتقىچ كېلىشىگىدەگى كېلگن آتلىر بېلگىلى و بېلگىسىز حالده قۇللىنىلىشى ھم اوچرەيدى.

توشوم كېلىشىگى

حركتنى آنگە تمان يۇنەلىشىنى افادەلب، آت بىلن فعلنى بىر-بىرگە باغلبەيدى. يعنى فعلنىنگ بىرار يېردە بجرىلگىنىنى انگلتە-دى (ايشانچ، 160:1398).

توشوم كېلىشىگى حاضرىگى اۋزبېك ادبى تىلى سىنگرى بىرتەگىنە «+نى» قۇشىمچەسى آرقەلى اۋزىنىنگ گرامرى وظيفەسىنى بجرەدى. لېكن، تالقان شېۋەسىدە اېسە بو كېلىشىكنىنگ گرامرى بېلگىسى تورلى شىكلردە اۋزىدەگى اساسى وظيفەنى بجرىشىگە خدمت قىلىپ كېلماقده. بو كېلىشىك شىكللىرى اىرىم اۋرىنلردە اۋز حالچە قۇللىنگن بۇلسە-دە، بعضى پىتلردە فونىتىك تفاوتلىرى بىلن قۇللىنە بارەدى. اۋرنكلرىنى قويدەگىچە كۇزدن كېچىرەمىز:

سوو اېكېلەتكىن **پىپتى** اېكېل!

سوتتى ساوويب كېلەيىن،

(اكرم باى، 55:1398)

قۇشتى ايدە وۇر او بچە !

يوقارىدەگى كېلتىرىلگن گېلرنىنگ تركىبىدە ايشلەتلىگن توشوم كېلىشىگىنىنگ شېۋەلىك «+تى» شىكلى آت بىلن فعلنى بىر-بىرىگە باغلب تورگن بۇلسە-دە، بو كېلىشىكنىنگ بېلگىسىدە فونىتىك تفاوتى كۇرىنسە ھم، گرامرى وظيفەسىدە قىسى فرق كۇرىنمىسلىگى بىلن اۋز وظيفەسىنى اۋتب تورىبىدى.

يقىن اۋتگن زمان فعلنىنگ قۇشىمچەسى بۇلگن «+دى» كۇرستگىچى توشوم كېلىشىگى اۋرنىدە ايشلەتلىشىنى سېزىش ممكىن. اۋرنكلر قويدە-گىچە:

وچكىلردى آدىردن قچن ايدەب كېلەسنگ دلاور؟

كۇگندى كېلتىر وچكىلردى بىلەيك.

(طالب شاه، 40:1398)

قاوونلردى قنچەدن بېرەسىز اكه؟

توشوم، قرەتقىچ كېلىشىگىگە اۋخشب يقىن اۋتگن زمان بېلگىسى بۇلمىش «+دى» شىكلى آرقەلى ھم تالقان شېۋەسىدە قۇللىنىشى عمومى بۇلىپ، گرامرى معنا افادەلشيدە قىسى فرق سېزىلمى، بلکہ اۋز معناسىدە شېۋەلىك شىكلى آت بىلن فعلنى اۋز ارا باغلب تورىبىدى.

توشوم كېلىشىگى قۇشىمچەسى ئۈزبېك ادبى تىلى قاعده لىرىگە ئۇخشب
اۈز حالىچە ھم قۇللىنىلىشى اېشىتىلەدى. اۈرنكلرنى قويدەگىچە
اۈقىيمىز:

كرىمە خالە تسبىحنى بېرىنگ!

ھمىدە خالەنى ايتىنگ!

گلچېرەنى آلىب كېل ھمىدە ! (كرامت اللە، 39:1398)

يوقارىدەگى اۈرنكلردە ايشلەتىلگن توشوم كېلىشىگى بېلگىسى
ادبى تىل قاعدهسى سىنگرى قۇللىنىشى اوچرەسە، گرامرى معنا افادەلشە
قىسى تفاوت سېزىلمىدى.

جۈنەلىش كېلىشىگى

وقت، سبب و اۈرىن معنالرىنى افادەلەب، حرکت جۈنەلگن نطقەنى
بىلدىرەدى (ايشانچ، 160:1393). حاضرگى ئۈزبېك ادبى تىلىنىنگ گرامرى
ورىنتلرىدە جۈنەلىش كېلىشىگى «+گە» بۇلسە-دە، «+كە، +قە، +غە»
شكلى بىلن اۈزىنىنگ اۈشە گرامرى معنالرنى تامينلش مناسبتى اوچون
خدمت قىلىپ كېلماقده؛ بو وظيفەنى ئۈزبېك ادبى تىلى شېوهرىدە،
اينىقسە، ئۈزبېك تىلى تالقان شېوهرىدە ھم اۈشندەى وظيفە بچرىشى
كۈرىنەدى. اۈرنكلرنى قويدەگىچە اۈقىيمىز:

مېن اېرتە باغكە بارەمن، سېن بوگىن اوىگە كې،

قاووندى باشىگە قچن كۈچەسىز؟

بو گېنى حل قىلىشكە مېن -سېن حرکت قىمەسك بۇمىدى (شاهزادە
ماہ، 1398: 70)

يوقارىدەگى اۈرنكلردە قۇللىنىلگن «+گە» شكلى ادبى تىلنىنگ
گرامرى معيارلىرى كېى افادەلنىشى اوچرەيدى.

جۈنەلىش كېلىشىگى «+كە» قۇشىمچەسى بىلن ھم قۇللىنىلەدى، بو
البتە كە معلوم قاعده اساسىدە ايشلەتيلەدى (آلتاى، 27:1387).
اۈرنكلرنى قويدەگىدېك اۈقىيمىز:

سرکكە نىمە گپ بار يىكن زرغونە؟

بوغدەينى كورەككە شاپىرىنگ!

گېنىگىز جىرەككە براور گپ يىكن (صاحب نظر، 48:1398)

ئۈزبېك تىلى تۇغرى يازىشىگە كۈرە، اگر سۇز «ك» تاووشى بىلن
توگەگن بۇلسە، بو كېلىشىكىنىنگ گرامرى كۇرستگىچى «+كە» شكلى بىلن
افادەلنىشى مەكەن. بو قاعده تالقان شېوهرىدە ھم خودى اۈشندەىگىنە
ايشلەتيلماقده.

ئۈزبېك ادبى تىلى تۇغرى يازىشىگە بناء، اگر سۇز «ق» تاووشى
بىلن توگەگن بۇلسە، جۈنەلىش كېلىشىگى قۇشىمچەسىنىنگ «+قە» شكلىنى
قۇللىش تۇغرى كېلەدىگن فكر بار (آلتاى، 27:1387). بو قاعده ئۈزبېك
تىلىنىنگ تالقان شېوهرىدە قۇللىنىلىشىنى كېنگ صورتدە سېزىپ،
اۈرنكلرنى قويدەگىچە اۈقىيمىز:

سايىققە نىمە گپ بار دىر؟

ووچققە وتىن سالىنگ جانسىن!

تغى مرد بووہ ارىققە توشىب كېتتى (سید ابرار، 50:1398)

كېلتىرىلگن اۈرنكلر ادبى تىلنىنگ تۇغرى يازىش كۇرستمەلرىگە
ماس حالەدە ايشلەتيلگن. تالقان شېوهرىدەگى بو قۇللىنىش ھم جۈنەلىش
كېلىشىگىنىنگ گرامرى معيارلىرىگە قىرىشلىك اېتمىدى.

اۋزبېك تىلى كېلىشىگىنىڭ گراممى كۇرستىگىچىلىرىگە قىرەگندە ، تالقان شېۋەسىدە ايتىلگن شكىلردن يەنە بىر شېۋەلىك «+غە» بېلگى-سىنىڭ ايشلەتېلىشى اوچرەشىنى قويدەگىچە اۇقىيمىز:

شمالدى رىخىغە قىرەتېب بوغده يىنى شاپىر!

شېبىركىنى سووغە اۋل قىپ شىپىر!

حولىغە بارسىڭىز جوزىم آپ كېنىڭ (بايمىراد، 60:1398)

اېسكى اۋزبېك تىلىنىڭ گراممى خصوصىتلىرىدىن بىرى بۇلمىش «+غە» شكىلى تالقان شېۋەسىدە سېزىلسە-دە، اۋشندە يىگىنە ادبى تىل معيارلىرى ياق ايشلەتېلىپ تورگن.

اۋزبېك تىلى شېۋەلىرىدە، قىلەبېرسە، تالقان شېۋەسىدە و خلق آغزەكى نطقىدە جۇنەلىش كېلىشىگى قۇشىمچەسى كۇپىنچە اۋرىنلردە اۋرىن-پىت كېلىشىگى قۇشىمچەسى اۋرىندە ايشلەتېلىشى عمومىدىر. بو ادعانى قويدەگى اۋرىنكلردە اۇقىيمىز:

بايمىراد اكە قەرگە سىز كۇرىنمەيسىز؟

اويگە من خىرتە خىبىر اكە؟

كېگە اۋلتىرىپىن، قاوون جېسىڭىز كېنىڭ! (اكرم باى، 55:1398)

تالقان شېۋەسىدە كېلىشىكىنىڭ قۇللىنىش خصوصىتلىرىدىن بىرى جۇنە-لىش بېلگىسى اۋرىن-پىت كېلىشىگى قۇشىمچەسىنىڭ اۋرىندە ايشلەتېلىشى انچە كېنىڭ. البتە جملەدە «+گە» ايشلەتېلگن بۇلسە-هم، اۋرىن معناسى افادەلب تورەدى.

جۇنەلىش كېلىشىگى اۋزبېك تىلى تالقان شېۋەسىدە ايرىم اۋرىنلردە بېلگىسىز قۇللىنىش حالتى سېزىلىپ تورەدى. بو حالت البتە كە درى تىلىدە قوللىنىلىشى اوچون تالقان سۇزلىشوو تىلىدە تاثير قۇيگن. اۋزبېك تىلى گراممىدە بو نقة خصوصىت يۇقلىگى انىق. قويدەگى اۋرىنكلر ادعامىز دىلىدىر:

قە بارەسنگ

(نصرالله، 45:1398)

ووى باردىنگمە

بو كېلىشىكىنىڭ خصوصىتلىرىدىن يەنە بىرى شو كە، سۇزلىشوو آقىمىدە «+گە» قۇشىمچەسى توشىپ قالىش دىر. بوندەى حالت جۇنەلىش كېلىشىگى-نىڭ گراممى معنا افادەلىشىدە قىسى كىچىلىك سېزىلمىدى. بلكە، قىسقرگن حالده ايشلەتېلىشى عمومى بۇلىپ قالىبىدى.

اۋرىن-پىت كېلىشىگى

بو كېلىشىك نىڭ حازرگى اۋزبېك تىلشناسلىك ادبىياتلىرىدە «+دە» بېلگىسى بىلن ايشلەتېلىشىنى قىد قىلىنىشىگە كۇرە، اۋرىن-پىت كېلىشىگىدە ايش-حركت بىر مكاندە بجرىلىشى دىر (ايشانچ، 161:1393). عىن وظىفەنى اۋزبېك تىلى شېۋەلىرىدە، اينىقسە، تالقان شېۋەسىدە «+تە» شكىلى فونىتىك تفاوتلىرى اساسىدە و ايرىم اۋرىنلردە هم جۇنە-لىش كېلىشىگى «+گە» قۇشىمچەسى بىلن قۇللىنىشى و اېشىتېلىشىنى اۋشە پىتدە بو كېلىشىك كۇرستگىچى اۋزبېك ادبى تىلى سىنگرى اۋز اۋرىندە ايشلەتېلىش، اۋرىنكلرنى قويدەگىچە بكون يسەلگن :

دشتە ووروو سىز غلە -دانه قالىدىمە دهقان اكە؟

اېشىكتە قىسى گب بار

(خىرالنىسا، 50:1398)

حاجى

(خلق مقالى تالقان)

عقل جشته اېمس، عقل باشته

عىسى، 75:1398

يوقارىدەگى اۋرنىكلرنىڭ تىركىبىدەگى ايشلەتلىگن «+تە» بېلگىسى بىلەن ايش-حرىكت اۋرىن-معناسىدە بىرىلگىنىنى بىلدىرىپ تورماق دە .

تالقان سۆزلىشىۋ شېۋەسىدە جۈنەلەش كېلىشىگى «+گە» بېلگىسى اىرىم سۆزلىشىۋ جىرئانىدە اۋرىن-پىت كېلىشىگى «+دە» اۋرنىدە قۇللىنىشى اېشىتىلەدى. قويدەگى اۋرنىكلەرگە دقت قىلىنغ:

چالگە من اكه قيسى خزمت بۇسە!

اويگە اۋلتىرىپ من نىمە گب بۇلدى؟ (تاج النساء، 1398:55)

گېتى **اويگە** اۋلتىرگن قىزدن، دشتتە جىرگن چۈپاندىن سۇرەنگ (خلق مقالى)

(محمد يوسف، 1398:68)

جۈنەلەش كېلىشىگى قۇشىمچەسى اۋرىن-پىت كېلىشىگى اۋرنىدە قۇللىنىشى تالقان شېۋەسىدە كېنگى صورتدە ايشلەتلىدەدى. جملەلرنىڭ اىتە بوندەى بىرىكىشى گرامرى جھتدىن معناگە قيسى تفاوت سېزىلمىدى. بلكە، كېلتىرىلگن اۋرنىكلردە ايش-حرىكت انىق اۋرىندە بىرىلگىنى و بىرىلمەگىنى افادەلنگن.

چىقىش كېلىشىگى

اۋزبېك تىلى گرامرىدە چىقىش كېلىشىگى «+دن» كۇرستگىچى بىلەن ايش-حرىكت نىنگ باشلىنىشى، سببى، قىياسى، منبەى، اۋرنىنى بىلدىرىپ چىقىشگە جۈنەلتىرىلگىنىنى افادەلب و بىرىلىشىدە اۋزىنىڭ اساسى وظيفەسىنى اۋتەيدى (ايشانچ، 1392:161). بو كېلىشىكنىڭ گرامرى شىكلىدىن قطع نظر، تالقان شېۋەسىدە و خلق سۆزلىشىۋ تىلىدە «+تن، +گن، +دىن» بېلگىلىرى بىلەن قۇللىنىلىشى اوچرەيدى. قويدەگى اۋرنىكلر ادعامىزنىڭ دىلىدىر:

اېلمرادتن قيسى گبىنى سۇرەدىنگ؟

رابعە آپە **اېشىكتن** جىغىلدى

دشتتن غلە - دانەنى يىغىپ كېلدىنگىزمە؟ (نصرالله، 1398:45)

اگر چند، تالقان شېۋەسىدە چىقىش كېلىشىگى «+تن» شىكلى بىلەن قۇللىنىلسە-دە، بو گرامرى معنا انگلەتىشە قيسى ىنگىلىشلىك سېزىلمىدى. بلكە، ايشلتەدىگن اهالى اۋز ارا سۆزلىشىۋولرىدە روان شىكلدە قۇللىدىلر.

تالقان شېۋەسىنىڭ اىرىم قرەباىى-تالقان و اوچىنچى ناحىه قىشلاغلىرىدە بو كېلىشىك كۇرستگىچى فعلىنىڭ خاصلنگن تورلرىدىن بۇلمىش صفتداش «+گن» قۇشىمچەسى چىقىش كېلىشىگى شىكلى اۋرنىدە قۇللىنىلىشى اوچرەيدى، اۋرنىكلر قويدەگىچە:

قىشلاقىن كېلەپىن (عبد الغبار، 1398:35)

بازارگن اوى باردىم (نجىب الله، 1398:30)

بھارگن پىادە كېلدىم (حسان، 1398:30)

يوقارىدەگى اۋرنىكلر تىركىبىدە ايشلەتلىگن صفتداش «+گن» بېلگىسى «+دن» چىقىش كېلىشىگى قۇشىمچەسى اۋرنىدە قۇللىنىشى، ايش-حرىكتنى بىر مكاندىن بىرىلىپ چىقنىلىگىنىنى افادەلدى .

اېسكى اۋزبېك تىلىنىڭ گرامرى خصوصىتلىرىدىن بىرى بۇلمىش؛ چىقىش كېلىشىگى كۇرستگىچى «+دىن» شىكلىدە كۇرىنىشى تالقان شېۋەسىدە قۇللىنىلىشى سېزىلمىش. اۋرنىكلرنى قويدەگىچە اۋقىمىمىز:

بو كىشى مېنى **اېرتەدىن** اېرىتىپ **آلدى** (خالبازار، 1398:65)

يىلىكىدىن بېرىنگ **آلهيك**

اوج بازردىن بېرى **آلتەدى** مېنى (اېگمبېردى، 1398:72)

اۋزبېك تىلىنىڭ تارىخى خصوصىتلىرى نەتنها ادبى اثرلردە؛ بلكە اۋزبېك خلق شېۋەلىرىدە، اينىقسە تالقان شېۋەسىنىڭ كېلىشىكلرىدە هم قۇللىنىشى آرقەلى گراممى معنا انگلەتىشە قىسى يىنگلىش سېزىلمىدى.

واسطە كېلىشىگى

فعلنىڭ نىمە و قىسى واسطە آرقەلى توزەلگىنى كۇرستىش اوچون آتنى آلگن كېلىشىگىدېر. بو كېلىشىك اۋزبېك-تورکچەسى گراممىدە «+بىلن» شكىلى آرقەلى اۋز افادەسىنى تاپەدى (چوشكون، 2017: 87).

بو كېلىشىك تالقان شېۋەسىدە اېسە «+بىرلن، +بىلم، +بىرگەسى و بىلە» قۇشۇمچەلىرى بىلن ايشلەتېلسە-دە، آتنى آت و فعل بىلن و ايرىم سۇزلىشۇلرىدە آلماشنى فعل بىلن هم بىر-بىرلىگە باغلىدى. اۋرنكلر قۇيىدەگىچە يكون يسەلەدى.

آتنى آت بىلن باغلىنىشى:

زرغونە **بىرلن** اويگە كى

زبىدە **بىلم** مکتب با

قاوون **بىرگەسى** نان جى (عبد الغبار، 1398: 35)

يوقارىدەگى ايشلەتېلگن اۋرنكلرنى كۇزدن كېچىرگندە (زرغونە، زبىدە و قاوون اتاقلى آتلىر) (اوى، مکتب و نان تورداش آتلىر) «+بىرلن، +بىلم، +بىرگەسى» شكىللىرى بىلن باغلىنىشى كۇرىنەدى. البتە، بو باغلىنىش شېۋەدە اېمس بلكە ادبى تىلدە هم اوچرەيدى.

آتنىڭ فعل باغلىنىشى:

نان **بىلم** جى

سوو **بىلە** جوت

قاتىق **بىرلن** قۇش (محمد يوسف، 1398: 68)

يوقارىدەگى كېلتىرىلگن جملەلردە «نان، سوو و قاتىق آتلىر جى، جوت و قۇش فعللىرى» «+بىلم، +بىلە و +بىرلن» بېلگىلىرى اساسىدە بىرىكىپ و باغلىنىپ كېلگن.

بو كېلىشىك آلماش بىلن فعل اۋرتەسىدە باغلاۋچى بۇلىپ كېلگندە، تالقان شېۋەسىدە آلماشدن سۇنگ توشوم كېلىشىگى «+نى» شكىلى و «+بىرگە» و اېگەلىك بىلدىروۋچى «+سى» قۇشۇمچەسىنى آلەدى. اۋرنكلرنى قۇيىدەگىچە اۋقىيمىز:

اوونى **بىرگەسى** كېل

شىنى **بىرگەسى** اۋقى (بايمراد، 1398: 60)

بو جملەلرنىڭ تركىبىدە ايشلەتېلگن «+بىرگەسى» قۇشۇمچەسىدن آلدن «+نى» توشوم كېلىشىگى ايشلەتېلىپ جملە تركىبىدە واسطە كېلىشىگى آلماش بىلن فعل اۋرتەسىدەگى باغلاۋچى وظيفەسىدە قۇللىنىلگن.

چىگرەلش كېلىشىگى

بو كېلىشىك بېلگىلىرى «+كچە+كچە+قچە» بېلگىلىرى دېر. «+كچە و +قچە» بېلگىلىرىدن آلدن سۇز «ك و ق» تاووشلىرى بىلن توگەن بۇلسە، «+كچە و +قچە» شكىللىرى سۇز اۋزەكلرىگە قۇشۇلىپ ايشلەتېلە-

دى (چوشكون، 2017: 87). تالقان شېۋەسىدە اېسە بو كېلىشىكىنىڭ قۇللىنىلىشى كېنگىن سورتدە اوچرەيدى. اۋرنكلرنى قويدەگىچە اۋقىمىز: **تيرسككچە** شومرىپ اۋلتيرىپتى قۇلىنى.

سايىنقىچە كېلىدىلر آتملر. (رابعه، 1398: 65)

ايشلە تىلگن جملەلردە «+كچە و+قچە» شكللر آت بىلن فعلنى بىر-بىرىگە باغلب تورگنى انىق.

تالقان شېۋەسىدە ايرىم پىتلردە يوقارىدەگى قاعدەگە ماس كېلمە-يىدىگن حاللرى هم كۇپ ايشلە تىلەدى. اۋرنكلر قويدەگىچە يكون يسلە-دى:

بازرگچە بارىب كېلىدىم

تيرمانگچە بارەى قنە (حاجى تاشى، 1398: 48)

يوقارىدە ايشلە تىلگن جملەلردەگى (بازر و تيرمان) سۇزلرى نىڭ ھىچ بىرى «ك و ق» تاووشلرى بىلن توگمەگن؛ شو اوچون بونقە خصوصىت تالقان شېۋەسىدە كۇپ قۇللىنىلەدى.

توشورىم

اۋزبېك تىلى تالقان شېۋەسىدە اۋزبېك ادبى تىلى نىڭ صرفى پردمىتلردن بۇلمىش كېلىشىكى مقولەسى نىڭ گراممى بېلگىلرىنى تېكىشىرىلگن منطقه دە قويدەگىچە شېۋەلىك شكللر آرقەلى قۇللىنىلراپكن:

1. باش كېلىشىكى ادبى تىل معيارلرىگە اۋخشش حالده ايشلە-تىلماقده.

2. قرەتقىچ و توشوم كېلىشىكلرى «+نىڭ و+نى» كۇرستگىچلرى اۋرنىدە «+تى، +نى»، يقىن اۋتگن زمان «+دى» و اوچىنچى شخص بىرلىك اېگەلىك بېلگىلرىدن بۇلمىش «+ى» قۇشىمچەلرى بىلن ايشلە تىلىشى عمومىلىككە اېگە.

3. اېسكى اۋزبېك تىلى نىڭ گراممى خصوصىتلرىدن بىرى بۇلمىش جۇنەلىش كېلىشىكى «+گە» اۋرنىدە «+غە» ايشلە-تىلىشى انىق دىر.

4. اۋرىن-پىت كېلىشىكى «+دە» اۋرنىدە جۇنەلىش بېلگىسى «+گە» بىلن قۇللىنىلەدى.

5. چىقىش كېلىشىكى اۋز حالىچە ايشلە تىلىشىدن باشقە «+تن» بدىعى ادبىيات ساحەسىدە ايشلە تىلەدىگن «+دىن» و فعل-نىڭ خاسلنگن شكللرىدن بۇلمىش صفتداس «+گن» بېلگىلرى بىلن قۇللىنىلىشى سېزىلراپكن.

6. چېگرەلش كېلىشىكى هم اۋزبېك توركچەسى گراممى قاعدەلرىگە ماس و ايرىم پىتلردە گراممى يوسونلردن فرقلى حاللردە تالقان شېۋەسىدە ايشلە تىلىشى عمومى دىر.

7. واسطە كېلىشىكى «+بىلن» اۋرنىدە «+بىلە، +بىرلن، +بىرگەسى و+بىلم» شكللرى بىلن آتنى آت، آتنى فعل و آلماشنى فعل بىلن بىر-بىرىگە باغلب تورىش حالتلر كۇپ سېزىلراپكن.

8. چېگرەلش كېلىشىكى اۋزى نىڭ گراممى قاعدەلرى سىنگرى و هم باشقچە راق حالتلرى عمومى شكلدە اوچراپكن.

قىناق كىتابلار

- آلتاي، نورالله. (1386). *اۆزبېك تېلى سۆزلىگى*. مالزىا: ثقافت انتشاراتى.
- ايشانچ. (1393). *اۆزبېك تېلى گراممى*. كابل: خراسان مطبعهسى.
- چوشكون، مصطفى ولکان. (2017). *اۆزبېك تورکچهسى گراممى*. انقره: تورک تېلى قورومى انتشاراتى.
- شاه عبدالرحمانوف، III. (1981). *تېل شنالىککه كىرىش*. تاشكېنت: دولت مطبعهسى.
- طالقانى، نورالله. (1389). *تخاريها*. كابل: سعید انتشاراتى.

قىناق كىشىلەر

- اکرم باي. (55). تالقان شېرى، اوچىنچى ناحیه یشا وچىسى.
- اوليا قول. (46). تالقان شېرى، تۇرتىنچى ناحیه یشا وچىسى.
- بايمراد. (60). بۆلك اورتەبىز، چۆببر قىشلاغى یشا وچىسى.
- تاج النسا. (55). تالقان شېرى، بىرىنچى ناحیه یشا وچىسى.
- حسان. (30). تالقان شېرى، اوچىنچى ناحیه یشا وچىسى.
- حاجى عيسى. (75). تالقان شېرى، بىرىنچى ناحیه یشا وچىسى.
- حاجى امان الله. (65). تالقان شېرى، ايگىنچى ناحیه یشا وچىسى.
- حاجى ابراهيم. (50). تالقان شېرى، ايگىنچى ناحیه یشا وچىسى.
- حاجى تاشى. (48). تالقان شېرى، بىرىنچى ناحیه یشا وچىسى.
- حبیب الله. (45). تالقان شېرى، بىرىنچى ناحیه یشا وچىسى.
- خالبازار. (65). تالقان شېرى، اوچىنچى ناحیه یشا وچىسى.
- خىرالنسا. (50). تالقان شېرى، بىرىنچى ناحیه یشا وچىسى.
- داملا ظاهر. (47). تالقان شېرى، تۇرتىنچى ناحیه یشا وچىسى.
- داملا عبدالاول. (50). تالقان شېرى، تۇرتىنچى ناحیه یشا وچىسى.
- رابعه. (65). تالقان شېرى، اوچىنچى ناحیه یشا وچىسى.
- سید ابرار. (50). تالقان شېرى، اوچىنچى ناحیه یشا وچىسى.
- شاهزاده ماه. (70). تالقان شېرى، ايگىنچى ناحیه یشا وچىسى.
- شیر محمد. (42). تالقان شېرى، تۇرتىنچى ناحیه یشا وچىسى.
- صاحب نظر. (48). تالقان شېرى، اوچىنچى ناحیه یشا وچىسى.
- طالب شاه. (40). تالقان شېرى، ايگىنچى ناحیه یشا وچىسى.
- عبد الغفار. (35). تالقان شېرى، اوچىنچى ناحیه یشا وچىسى.
- عبدالقيوم. (48). تالقان شېرى، بىرىنچى ناحیه یشا وچىسى.
- عبد الحميد. (50). تالقان شېرى، اوچىنچى ناحیه یشا وچىسى.
- عبدالبشير. (33). تالقان شېرى، بىرىنچى ناحیه یشا وچىسى.
- كرامت الله. (39). تالقان شېرى، تۇرتىنچى ناحیه یشا وچىسى.
- محمد يوسف. (68). تالقان شېرى، اوچىنچى ناحیه یشا وچىسى.
- محمود. (45). تالقان شېرى، اوچىنچى ناحیه یشا وچىسى.

- ملانبى. (43). تالقان شھرى، تۇرتىنچى ناحىە ىشاوچىسى.
- نور محمد. (40). تالقان شھرى، تۇرتىنچى ناحىە ىشاوچىسى.
- نصرالله. (45). تالقان شھرى، اىككىنچى ناحىە ىشاوچىسى.
- نجيب الله. (30). تالقان شھرى، اىككىنچى ناحىە ىشاوچىسى.
- نجيبه. (35). تالقان شھرى، اىككىنچى ناحىە ىشاوچىسى.
- ابگمبېردى. (72). تالقان شھرى، اىككىنچى ناحىە ىشاوچىسى.

**ECEGİZ ÇARIYEVA, SÖZ ASLINA YET YAGŞI, AŞKABAT, İLİM
NEŞRİYATI, 2015. 266 s.**

*Orazsahet ORAZOV**

Özet

Deyimler, deyişler ve atasözleri gibi dilimizin zenginlikleri olan özlü söz dizileri, milli kültürümüzün yapısının anlaşılması, farklı coğrafyalara yayılmış Türklerin asırlar boyunca birbirlerinden uzak kalmalarına rağmen kökenlerinin, tarihinin bir olduğunu ifade etmesi bakımından önemli bir yere sahiptir. Öneme binaen birçok çalışmaya konu olan deyim ve atasözleri Türklerin buldukları bölgelere göre de çalışma konusu olmuştur. Bunlardan birisi de Türkmen Türkçesinde yer alan deyimlerdir. Türkmenistanlı yazar Ecegiz Çarıyeva'nın *Söz Aslına Yet Yagşı* adlı çalışması da birtakım atasözlerine yer verilmesinin yanısıra esasen deyimler konusunda dikkate değer çalışmalardan biridir. Çalışmanın girişi olarak takdim edilen makalede farklı örneklerden yola çıkılarak Türklerin asıllarının bir olduğu ve zengin dil yapısına sahip olduğu vurgusu yapılmaktadır. Eserin ana temasını ise, bugün Türkmenistan'da yaşayan Türkmenlerin dillerinde dolaşan ve birkısmı da kaybolmaya yüz tutmuş deyimler oluşturmaktadır. Yazar, uzun yıllarını vererek toplamış olduğu söz konusu deyimlerin önce kelime anlamlarını, sonra da deyimleşmiş anlamlarını izah etmektedir.

Anahtar Kelimeler: Çarıyeva, Deyim, Türkmençe, Türkçe.

**ECEGİZ CHARIYEVA, SOZ ASLINA YET YAGSHI, ASHGABAT,
PUBLISHER: İLİM NESHRIYATI, 2015. 266 p.**

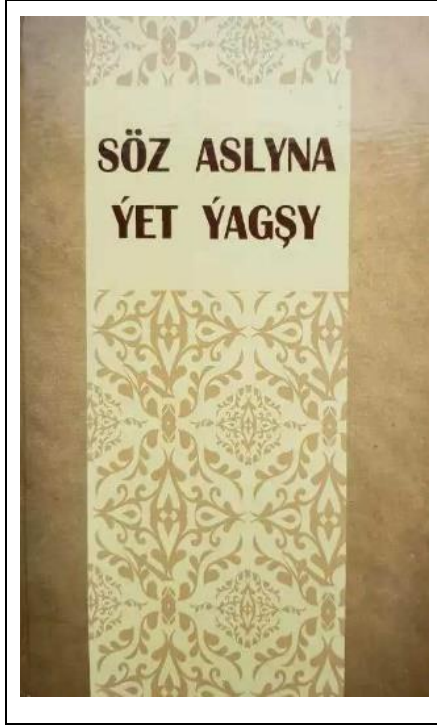
Abstract

Idioms, sayings and proverbs, as well as the richness of our language, the syntactic sequences, the understanding of the structure of our national culture, spread to different geographies throughout the centuries, despite the fact that the origin of their origin, has an important of history. The importance of idioms and proverbs, which are the subjects of the study, has also been the subject of study according to the regions where the Turks are located. One of them is the idioms in Turkmen Turkish. The work called *Soz Aslına Yet Yagsi* by Ecegiz Çarıyeva, a writer from Turkmenistan, is one of the works of importance in terms of idioms and partial proverb. At the entrance of the book, it is emphasized that the origin of the Turks is one and has a rich language structure based on different examples. The main theme of the book is that the Turkmen who live in today's Turkmenistan are common in the language of the Turkomans and some of them are facing idiom. The author explains the meanings of the words and the idiomatic meanings of these idioms, which he has collected for many years.

Key Words: Charieva, Idiom, Turkmen, Turkish.

* Dr. Öğr. Üyesi, Bülent Ecevit Üniversitesi, el-mek: dostluk1991@gmail.com

 ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0003-1942-0120>

Giriş

10.11.1947’de Marı/Merv’in Marı ilçesine bağlı Mülkbağşi köyünde dünyaya gelen Ecegiz Çarıyeva, 1971’de Mahtumkulu Devlet Üniversitesi, Türkmen Filolojisi fakültesini tamamlamıştır. 1991’de Türkmen dilinin tarihi alanında “Şeydayî’nin ‘Gül-Senüber’ Destanının Dilsel Özellikleri” adlı tezi ile doktorasını (kandidat) tamamlamıştır. Türkmen dili ve edebiyatı konularında televizyon ve radyo sunuculuğunu da yapan Çarıyeva’nın, iki yüze yakın yayınlamış olduğu makalesinin yanısıra “Турменский Язык, Учебное Пособие” (Türkmen Dili, Çalışma Rehberi) kitabının da yazarlarından. Hâlen Türkmenistan İlimler Akademisi Milli Elyazmalar Enstitüsü’nde çalışmakta olan yazar, Herat’lı Türkmen şairi Mevlana Lutfi’nin (ö.897/1492) eserleri üzerine araştırmalarını devam ettirmektedir.

Kitapta “Yazardan” adlı önsözden sonra kendisinin “Dünya Türkmenleri İnsanperver Kurulu”nun düzenlemiş olduğu müsabakada ikinci dereceye uygun görülen “Dilin birliği - aslın birliği” adlı makalesine (s. 10-55) yer verilmektedir. Devamında kitabın asıl

konusunu oluşturan deyimler (s. 55-257), Türkmen Türkçesine göre alfabetik sırayla izah edilmektedir. Kitap sonuç (s. 258), yazarın kısa hayatı (s. 259-261) ve içindekiler (s. 262-266) konularıyla tamamlanmaktadır.

I. İçeriği

Az sözle çok şeyi anlatabilme özelliğine sahip olan deyim ve atasözleri asırların birikimini yansıtan özlü sözlerdir. Konuşulan her dilde özel bir konuma sahip olan, sosyoloji, psikoloji, felsefe, tarih, folklor, ahlak ... gibi birçok yönden inceleme konusu yapılan¹ deyimler ve atasözleri sadece bir ulusun değil ulusların ortak değeridir. Anlıyoruz ki bu sözler bir milletin ortak belleğinde uzun zaman işlenip çeşitli değişikliklere uğradıktan ve ruhuna işledikten sonra bu günkü şekline ulaşmıştır.²

Özlü, kalıplaşmış, hoş giden anlatım aracı olmaları gibi birçok yönden ortak vasıflara sahip olan deyim ve atasözleri karıştırılmaya müsait söz kümecikleridir.³ Bazı söz grupları kimi araştırmacılara göre deyim iken, kimilerine göre de atasözleridir.⁴ Nitekim Ecegiz Çarıyeva’nın sözünü ettiğimiz çalışmasında az sayıda da olsa atasözü olarak niteleyebileceğimiz özlü sözler de yer almaktadır. Sözgelimi “Edip beren yeñnemden, edep beren yeñnem yağşı”, “Gavun gavundan renk alar”, “Gurduñ ağızı iyse de gan, iymese de”, “Müsür’de şa bolandan Kengan’da geda bol” sözleri, mezkûr duruma örnek gösterilebilir.

E.Çarıyeva sözünü ettiğimiz çalışmasında deyimler kısmına geçmeden evvel, yukarıda da değindiğimiz üzere daha önce yayımlamış olduğu bir makalesine yer vermiştir. Sözü edilen makalesinde genel olarak; Türklerin dillerindeki ortaklık, birtakım yabancı dillere ait zannedilen kelimelerin aslının Türkçe olduğu, bazı kelimelerin yanlışlıkla farklı anlamlarda kullanılması

¹ Ömer Asım Aksoy, “Atasözleri, Deyimler”, (Türk Dilil Araştırmaları Yıllığı Belleten-1962, TDK Yay.:217), Ankara 1998, s. 131.

² Ahmet Dağlı, Cafer Özdemir, “Halk Şairlerinin Diliyle Deyimler”, (*Dede Korkut Dergisi* 1 (1). 2015, s. 101.

³ Konuya ilişkin açıklamalar için bkz. Ömer Asım Aksoy, “Atasözleri, Deyimler”, s. 131 vd.

⁴ Mustafa Cengiz, Türkmen Türkçesi ile Türkiye Türkçesindeki Deyimlerde Görülen Yalancı Eş Değerler, (Uluslar Arası Beşeri Bilimler ve Eğitim Dergisi c.2, sy.2, 2016, s. 208-248.), S. 211

konularını misallerle belirttikten sonra, Mahtumkulu Firâkî'nin Türkmen dili ve edebiyatına yapmış olduğu katkılardan bahsetmektedir. Nitekim kırk beş (45) sayfadan oluşan yazının kısa özetini maddeler halinde şu şekilde belirtmek mümkündür:

1) Milleti millet yapan unsurların başında dil gelmektedir. Türkler her ne kadar coğrafi olarak ayrı bölgelere dağılmış olsalar da, Türkçedeki çoğu kelimeler değişikliğe uğramadan günümüze kadar gelmiştir. Örneğin “uca” (“yüce”) kelimesi “Sayatlı Hemra” destanında, Karacaoğlan, Yunus Emre ve bazı Kerkük Türkmen şairlerinin şiirlerinde aynı anlamda kullanılmıştır. Ancak (“naşı” kelimesi gibi) bir takım kelimelerin ise yazılış ve söyleniş itibarıyla aynı olmalarına rağmen anlam farklılaşması da kaçınılmaz olmuştur. Bu ise, Türkçenin zenginliğine zenginlik katmaktadır.

2) Türkçenin önemli yapıtlarının başında Türklerin ilim, medeniyet ve siyaset bakımından güçlü olduğu dönemde (XI. asır) kaleme alınan Kâşgarlı Mahmud'un *Divan-ü Lügati't-Türk*'ü gelmektedir. Günümüzde yabancı dillere ait zannettiğimiz bazı sözler (ör. Rusça zannedilen “arka” (“arkuk”), “tovar” (“tavar/davar”), “kirpiç” (“kerpiç”) aslında Türkçe olup, bu hususa *Divan-ü Lügati't-Türk* delil teşkil etmektedir.

3) Türkmen Türkçesinde kelime (“ör. “sırgın” ve “sırgın”) uzatıldığı zaman farklı, uzatılmadığı zaman farklı anlama gelebilmektedir. Bu tür örnekler çoktur. Ayrıca kendine has kelimeler kullanılan kimi eylemler, bazen genelleme yapılarak yanlışlıkla tek kelime ile ifade edilmeye çalışılmıştır. Örneğin “keşde” kelimesi Türkmencede aslında bir kumaş üzerine elle dikiş yapılarak işlenen nakış çeşitlerinden birisi için kullanılırken, yanlışlıkla farklı nakış ve dikiş çeşitleri olan “gayma, köcüme, basma, pugtama, alaca, ildirme, kanva” yerine de kullanılmıştır. Bunlar dilin hem zenginliğini hem de derinliğini ifade etmektedir.

4) Türkmen'in büyük şairi Mahtumkulu Firâkî'nin Türkmen dili ve edebiyatına büyük hizmetleri olmuştur. Kendisinden önceki şair ve edebiyatçılar, hatta babası Dövletmammet Âzâdî de dâhil yapıtlarını Çağatay Türkçesinde kaleme almıştır. Ancak Mahtumkulu Firâkî dönemindeki Türkmenlerin sade konuşma dilini şiirlerinde ustalıkla kullanarak günümüz Türkmencenin muhkem temellerini atmış, ayrıca kendisinden sonra gelen Türkmen şair ve ediplerin hepsini de etkisi altında bırakmıştır.

II. Deyimler

Çalışmada Eceğiz Çarıyeva'nın *Söz Aslına Yet Yağşı* kitabında yer alan yüz elli yedi (157) deyim ve özlü sözlerin Türkmencelerini başlık hâlinde vermiş bulunmaktayız. Kaydedilen özlü sözlerin, ileride gerek Türkmen Türkçesi, gerekse ortak Türkçe deyimler üzerine araştırma yapacaklar açısından yararlı olacağını düşünmekteyiz. Bu nedenle alfabetik sırayla verdiğimiz deyim ve atasözlere, eserde yer aldıkları sayfa numaralarını da ekledik.

-A-

“Asal - asıl” (s. 55-58), “Ağzı yetmez porşuca” (s.58-59), “Alanam armanlı, almadığım” (s.59-60), “Albay bulamak” (s.60-62), “Altın gabak” (s.62), “Añırdan gelenem, in bolmanda gözüne tüsse gapdırar” (s.63-64), “Aramak, âramak” (s.65-66), “Arpa-gilçik aş eken, altın-kümüş daş eken” (s.67), “Artıgñ harmanına dönme” (s.68), “Ata kesbi - ogla halal” (s.68-70), “At basman diyen yerine müñ basar...” (s.70-71), “Atbaşçı/Öñatlı” (s.71-72), “Atgulak” (s.72-73), “Ayaz han çarğına bakarak!” (s.73-74), “Aynanı kim alsa, şol alsın...” (s.74-75), “Ayı dostluğu” (s.75-78)

-B-

“Bahanam akca bâbek” (s.78-79), “Baldızım-çuwaldızım” (s.79-80), “Baran yağmak, boran sıramak” (s.81-82), “Başga yağıñ bolmasa, babadaşñ yokmudı?!” (s.83-85), “Baş salmak” (s.85), “Başına ala yabilınıñ gününü getirmek” (s.85-86), “Baydak, sancak, tuğ” (s.86-88), “Bıcebaşı etmek” (s.88-89), “Bikârden Tañrı bızâr” (s. 89-90), “Bir emması bardır” (s.90-

91), “Boyra/burya/boriya” (s.91-93), “Burkıda aydılan geçi yâlı” (s.93-94), “Burnı deşilen yâlı” (s.94-95), “Buz üstünde tozan aramak” (s.95-96).

-Ç-

“Çalgı saçak” (s.96-98), “Çägini çatıp bilmezlik” (99-100), “Çigildem kövlemek” (s.100-101), “Çolpıña ilmek” (s.101-102), “Çığrı çıkmak” (s.102-103), “Çın güli saklasaň, müň yılda solmaz” (103-105).

-D-

“Dal bedev” (s.105-107), “Darıň bereket keseği yâlı” (s.107-109), “Dayalı kişi” (s.109-111), “Depme halal etmek” (s.111-112), “Dilime daň” (s.112-113), “Dokma yüvürdyän yâlı” (s.113-114), “Dört bolsaň - pağ da” (s.114-115), “Düyä münüp, hataba bukmak” (s.115-116).

-E-

“Edip beren yeňnemden, edep beren yeňnem yağşı” (s.116), “Elek bilen suv daşamak” (s.117), “Emiň yomuň şol bolar” (s.117-118), “Eşrepi yâlı” (s.118-119),

-Ä- (Â)

“Älem” (s.119-120).

-G-

“Gadır diymek - imam diymek” (s.121-122), “Galbir, galbiri” (s.122-123), “Garrı mama sanacını kakyar” (s.123-125), “Garıp domı - gara bulut” (s.126), “Gavun çekmek” (s.127), “Gavun gavundan renk alar” (s.127-128), “Gaytarcı hakı, gaytarcı payı” (s.128-129), “Gelniň geldi-geldisi, oğluň boldı-boldusu...” (s.129-130), “Gäle” (s.130-131), “Gidene yeňne, gelene baldız” (s.131-133), “Giç yat da ir tur, altı pişegi artık ur ...” (s.134-135), “Gicengöz” (s.135-136), “Goňşında mal bolsa, goyulmagı yeter”, (s.136-137), “Goynam öz ayağından asarlar, geçinem” (s.138), “Göni/doğru gelen keyiğın iki gözünden başga aybı yok” (s.139-140), “Görogliň atını ogurlan kempir” (s.140), “Gözüniz aydıń” (s.141-143), “Gönüň isleyändir kak suvunda balığı ...” (s.143-144), “Gulanalma bolmak” (s.145-146), “Gulatımıň tezege goňşı yâlı” (s.146-147), “Gurduň ağızı iyse de gan, iymese de” (s.147-148), “Guyuda suv bermeseň, çölde Hıdır neylesin?!” (s.149-150), “Gyş günün yaza dönmek” (s.150-151), “Gızıllı halka eli ilen yâlı ...” (s.152-153).

-H-

“Haram üstünden ...” (s.153-154), “Hemedan daş bolsa, kâdi yakın” (s.154-155), “Hem hoz gerek, hem hozmürrik” (s.155-157), “Her kim eder, özüne eder” (s.157-158), “Horcun ağızı” (s.158-159), “Hoşboy, hoşroy” (s.159-160), “Hıdır ata yâlı” (s.160-161), “Hıdır diyeniň hırs çıkmak” (s.161-162).

-İ-

“İçim elcuk diyyär” (s.162-163), “İkindin gezen iki öyi bozar” (s.163-164), “İl bolmak; İlçi sözleri barada” (s.164-165), “İner yozulsa da, maya yozulmaz” (s.165-166), “İt - ata, är daya ...” (s.167), “İt gücüğü ata çeker” (s.167-168), “İte gövher dakan yâlı” (s.168-170), “İtiň halı dokayşı yâlı” (s.170-171), “İtiň ölen yerinde, iti öldüren süyrär” (s.171-172).

-C- (J)

“Car çekmek, car etmek, carnama” (S.172-174), “Cokrama ıssı” (s.175).

-K-

“Keçe gövünli gelnim bolsun!” (s.176-177), “Kesevisi gögermek” (s.177-180), “Kilit” (s.180-181), “Köken, kökermek” (s.181-182), “Kömeç, gömmeç” (s.182-183), “Kül depede, kır/kir sakakda” (s.183-186), “Küleçe” (s.186-188), “Kıyamat günü goňşudan” (s.188-189).

-M-

“Mal geçirici” (s.189), “Mama dişän” (s.190), “Mähek yâli” (s.190-192), “Mäşi bişişmezlik” (s.192), “Mumlu yüplük yâli” (s.193-194), “Müsür’de şa bolandan Kengan’da geda bol” (s.194-196), “Mıhmanıñ önünde aş goy ...” (s.196-197), “Nuh eyyämimde” (s.198-200), “Oba ot yakdırmazlık” (s.200-201), “Odi ölçermek” (s.s.201-202), “Ompa oturtmak” (s.203-204).

-Ö-

“Öküzi niresinden goşmalı” (s.204-205), “Ö:lüm” (s.205-206), “Ö:re” (s.206), “Öyde göbeği gömlen yalı ...” (s.206-207), “Öy hakı, gapı hakı” (s.207-208), “Özi kül üstünde, gövni Kap dağında” (s.208-209).

-P-

“Palas pulı” (s.209-210), “Palta gaçar etmek” (s.210-211).

-S-

“Sagdak” (s.211-212), “Sakavıñ sonuna seret!” (s.212-213), “Sâli suv üstünde” (s.213-214), “Sapak çekmek” (s.214-215), “Sarkıt” (s.215-216), “Simden çekilen yâli” (s.217-219), “Sövüş etmek” (s.219-220), “Sürek yâli” (s.220), “Süycülik halta” (s.221), “Süycülik suvı” (s.221-222), “Sıtara” (s.222-224).

-Ş-

“Şelpeli durna” (s.s.224-225).

-T-

“Tanapı çüyruk” (s.225-226), “Taşadıñ tazısı yâli” (s.226-227), “Täze küyzän suvı sovuk” (s.227-228), “Tolarsagımam bar ...” (s.228-229), “Torba - tagar” (s.229-230), “Towar owlak” (s.230-231), “Tükenmez yola düşmek” (s.231-232).

-U-

“Umit güyçli bolsa acal gaçarmış” (s.232-233).

-V-

“Vaharman/vah arman” (s.234).

-Y-

“Yaban yatmak” (s.234-235), “Ya demrinden, ya kömründen” (s.235-236), “Yağışdan gaçıp damca uçramak” (s.236-237), “Yantazı” (s.238-239), “Yañiltmaç” (s.239-240), “Yaş, ârip” (s.240-242), “Yeğenim bilen yedi gulum bar” (s.243-244), “Yeğen ûcı yağıdır, yağam bolsa gowudur” (s.244-245), “Yere yegsan etmek/bolmak” (246-247), “Yol bolsun” (s.247-248), “Yol kesmek” (s.249-250), “Yol oğlu” (s.250-251), “Yorganıña görä ayak uzatmak” (s.252-253), “Yüzi tuvaklı” (s.253-255), “Yıldıza yörän yâli” (s.255-256).

-Z-

“Zagaranı gant bolanda iyersiñ” (s.256-257).

Sonuç

Milletlerin ortak mirasını veya kendilerine has özgün geçmişini yansıtan deyimler ve atasözleri her kesimden insanın istifade ettiği önemli özlü söz dizileridir. Mamafih araştırmacılar tarafından konu bağlamında türlü çalışmalar yapılmıştır. Türkmenistanlı yazar Ecegiz Çarıyeva'nın *Söz Aslına Yet Yağşı* adlı çalışması da sözü edilen alanda yapılmış önemli derleme eserlerden birisidir. Çalışma bizzat yazar tarafından uzun yılların devamında Türkmenistan'da yaşayan Türkmenlerin dillerinde dolaşan ve bir kısmı da kaybolmaya yüz

tutmuş özlü sözlerin toplanmasıyla meydana gelmiştir. Türkmencelerini başlık hâlinde vermiş bulunduğumuz özlü sözler incelendiğinde, asırlarca farklı coğrafyalarda kalmalarına ve farklı medeniyetlerle iç-içe bulunmalarına rağmen ana dili Türkçe olan toplulukların dillerinin, adetlerinin, düşünce yapılarının ortak olduğu anlaşılmaktadır. Bu nedenle çalışmanın Türki dillerdeki deyim ve atasözleri üzerine yapılacak araştırmalar açısından katkı sağlayacağı düşünülmektedir.

Kaynakça

CENGİZ M. (2016). Türkmen Türkçesi ile Türkiye Türkçesindeki Deyimlerde Görülen Yalancı Eş Değerler. *Uluslararası Beşeri Bilimler ve Eğitim Dergisi*. c.2, sy.2. s.208-248.

ÇARIYEVA E. (2015). *Söz Aslına Yet Yagsı*. Aşkabat: İlim Neşriyatı.

DAĞLI A., ÖZDEMİR C. Halk Şairlerinin Diliyle Deyimler. *Dede Korkut Dergisi* 1 (1). s.101-110.

AKSOY Ö. A. (1998). Atasözleri, Deyimler. *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten-1962*, Ankara: TDK Yay. 217. s.131-166.

TÜYLÜ, ABDULLAH - HİCRAN, NEZMİYYE (2018). TÜRK VE AZERBAJCAN EDEBİYATINDA SEVGİ ŞİİRLERİ “ANTOLOJİ” CİLT: 1, SAKARYA: ORHUN YAYINLAR, ISBN 978-605-82128-2-4, 316 SAYFA

Ali ÇELİK*

Özet

Türk ve Azerbaycan Edebiyatında Sevgi Şiirleri “Antoloji” Cilt: 1 adlı eser, Abdullah Tüylü ve Nezmiyye Hicran tarafından hazırlanmıştır. Eserde Türkiye ve Azerbaycan’dan bazı şairlerin şiirlerine yer verilmiştir.

Bu çalışmada eserin genel tanıtımı yapılacak, ardından sonuç bölümünde tespit edilen bazı sorunlara değinilecektir.

Anahtar Kelimeler: Antoloji, Şiir, Sevgi, Türkiye, Azerbaycan.

TUYLU, ABDULLAH - HICRAN, NEZMIYYE (2018). LOVE POEMS IN TURKISH AND AZERBAIJAN LITERATURE "ANTHOLOGY" TOME: 1, SAKARYA: ORHUN PUBLICATIONS, ISBN 978-605-82128-2-4, 316 PAGES

Abstract

The named book *Love Poems in Turkish and Azerbaijan Literature "Anthology" Tome: 1* were prepared by Abdullah Tüylü and Nezmiyye Hicran. It were given poems of some of the poets from Turkey and Azerbaijan in this book.

General introduction of the book will be done and then some problems identified in the conclusion section will be mentioned

Key Words: Anthology, Poem, Love, Turkey, Azerbaijan.

Giriş

Yayın Bilgisi

Abdullah Tüylü ve Nezmiyye Hicran tarafından ortaklaşa hazırlanan *Türk ve Azerbaycan Edebiyatında Sevgi Şiirleri “Antoloji”* adlı eser 2018 yılında Sakarya’da bulunan Orhun Yayınları tarafından 316 sayfa olarak basılmıştır.

Yayın İçeriği

Azerbaycan Cumhuriyeti’nin kuruluşunun ve Kafkas İslâm Ordusu Hârekati’nin 100. Yılı anısına hazırlanan çalışmada Türk edebiyatından kırk dört şairden toplam altmış beş şiire; Azerbaycan edebiyatından da otuz üç şairden toplam altmış şiire yer verilmiştir. Genel toplamda yetmiş yedi şairden ve yüz yirmi beş şiirden oluşmaktadır. Eserde yer alan şairler şunlardır:

Türk edebiyatından: *Abdurrahim Karakoç (2), Ahmed Arif (1), Ahmet Hamdi Tanpınar (1), Ahmet Kutsi Tecer (1), Ahmet Muhip Dıranas (1), Ahmet Selçuk İlkan (4), Ali Akbaş (1), Abdullah Tüylü (1), Ataol Behramoğlu (1), Atilla İlhan (4), Bedri Rahmi Eyüboğlu (3), Behçet*

* Doktora Öğrencisi, Kırgızistan - Türkiye Manas Üniversitesi, Türkoloji Anabilim Dalı, el-mek: alicelik1989@yandex.com

 ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-4963-1423>

Necatigil (1), Bekir Sıtkı Erdoğan (4), Cahit Sıtkı Tarancı (2), Cahit Külebi (1), Cemal Safi (3), Cemal Süreyya (1), Can Yücel (1), Didem Madak (1), Dursun Yelken (1), Edip Cansever (1), Enis Behiç Koryürek (1), Faruk Nafiz Çamlıbel (1), Gülten Akın (1), Hüseyin Nihal Atsız (1), İlhan Berk (1), İrfan Çiftçi (1), Karacaoğlan (1), Kul Aşık (1), Mehmet Nuri Parmaksız (1), Nurullah Genç (1), Fahrettin Özdemir (1), Orhon Seyfi Orhon (1), Orhan Veli Kanık (2), Özdemir Asaf (2), Sabahattin Ali (1), Turgut Uyar (2), Ümit Yaşar Oğuzcan (2), Yahya Kemal Beyatlı (1), Yavuz Bülent Bakiler (1), Yunus Emre (1).

Azerbaycan edebiyatından: *Baba Vəziroğlu (1), Bəxtiyar Vahabzadə (3), Cabir Novruz (2), Cəfər Cabbarlı (1), Əhməd Cavad (2), Eldar Baxış (1), Əliağa Kürçaylı (2), Ənvər Əlibəyli (2), Famil Mehdi (1), Fikrət Qoca (1), Həmid Nizki (1), Hüseyn Cavid (1), İslam Səfərli (3), Mədinə Gülgün (2), Məmməd Rahim (1), Mikayıl Müşfiq (5), Mirvarid Dilbazi (1), Nəbi Xəzri (2), Nəriman Həsənzadə (2), Nigar Rəfibəyli (1), Nüsrət Kəsəmənli (3), Osman Sarıvəlli (1), Qasım Qasımzadə (1), Ramiz Rövşen (3), Rəsul Rıza (2), Rüstəm Behrudi (1), Səməd Vurğun (1), Seyran Səxavət (1), Süleyman Rüstəm (5), Vaqif Səmədoğlu (1), Xəlil Rza Ulutürk (2), Zəlimxan Yaqub (2).*

Şekil 1. Türk ve Azerbaycan Edebiyatında Sevgi Şiirleri “Antoloji” Cilt: 1 adlı eserin kapağı.

Eserde verilen şiirler karşılıklı olarak hem Türkiye Türkçesine hem de Azerbaycan Türkçesine aktarılmıştır.

Eserin hazırlanışı hakkında şu bilgiler verilmektedir:

"Kelimenin tam ve gerçek anlamında kardeş olan bu iki halk, uzun süre iki ayrı siyasi sistem ve iki büyük ideolojik blokta karşı karşıya yer aldıkları için, birbirlerinden habersiz kalmışlardır. Bu yüzden konunun ilgilileri dışında, birbirlerinin edebiyatı, şiiri, sanatı hakkında çok şey bildikleri söylenemez. Türkiye'de bir üniversite bahçesinde olsa bile, beş Azeri şair adı sayacak ve ezbere iki Azeri şiiri okuyacak bir öğrenciye rastlamanın imkânı yoktur. Aynı şekilde Azerbaycan'da da beş Türk şairinin adını sayabilecek veya iki Türk şiirini okuyabilecek bir üniversite öğrencisine rastlamak mümkün olmadı." (Tüylü-Hicran, 2018: 18).

En azından şiir alanındaki boşluğun doldurulmasıyla ilk adım olması için şair, yazar, düşünür Nezmıyye Hicran hanımla güçlerimizi birleştirip iki edebiyatın en güzel şiirlerini derleyerek "Sevgi Şiirleri Antolojisi"ni hazırladık." (Tüylü-Hicran, 2018: 18).

Eserde yer alan şiirlerden birer örnek vermek gerekirse ilk olarak Türk edebiyatından Ataol Behramoğlu'nun "Aşk İki Kişiliktir" adlı şiiri ve onun Azerbaycan Türkçesine aktarımı şöyledir:

AŞK İKİ KİŞİLİKTİR

Değişir rüzgarın yönü

Solar ansızın yapraklar;

Şaşırır yolunu denizde gemi

Boşuna bir liman arar;

Gülüşü bir yabancının

Çalmıştır senden sevdiğini;

İçinde biriken zehir

Sadece kendini öldürecektir;

Ölümdür yaşanan tek başına

Aşk iki kişiliktir.

(Tüylü-Hicran, 2018: 44).

EŞQ İKİ NƏFƏRLİKDİR

Dəyişər rüzgarın yönü

Solar qəflətən yapraqlar.

İtirər yolunu dənizdə gəmi

Boşuna bir liman arayar...

Gülüşü bir yadın,

Çalmışdır səndən sevdiyini

İçində toplanan zəhər

Sadəcə özünü öldürəcəkdir

Ölümdür yaşanan tək başına

Eşq iki nəfərlikdir...

(Tüylü-Hicran, 2018: 45).

Azerbaycan edebiyatından Bəxtiyar Vahabzadə'nin Biri Sənsən, Biri Mən adlı şiiri ve onun Türkiye Türkçesine aktarımı da şu biçimdedir:

BİRİ SƏNSƏN, BİRİ MƏN

Bir bulağın iki gözü

Biri sənsən, biri mən,

Bir almanın iki üzü

Biri sənsən, biri mən.

Qoşa simin titrəməsi

Biri sənsən, biri mən.

Bir pərdənin iki səsi

Biri sənsən, biri mən.

BİRİ SENSİN BİRİ BEN

Bir pınarın iki gözü,

Biri sensin, biri ben.

Bir elmanın iki yüzü,

Biri sensin biri ben...

İki telin tiremesi,

Biri sensin, biri ben...

Bir perdenin iki sesi.

Biri sensin, biri ben...

Açık səma, göy qurşağı	Açık sema, gökkuşağı,
Biri sənsən, biri mən.	Biri sensin, biri ben...
Dan ulduzu, səhər çağı	Tan yıldızı, sabah çağı
Biri sənsən, biri mən.	Biri sensin biri ben.
Bu həyat da iki rəngdir	Bu hayat da iki renktir.
Biri sevinç, biri qəm.	Biri sevinç biri elem...
Sevinç kimdir, kədər kimdir?	Sevinç nedir, keder nedir?
O həm sənsən, həm də mən.	O hem sinsin, hem de ben...
Bu dünyaya biz gələli	Bu dünyaya biz geleli
Həm qəmlik, həm də sevinç.	Hem kederiz hem de sevinç.
Sən məndəsən, mən səndəyəm,	Sen bendesin, ben sendeyim,
Gözəldir qəmdə sevinç.	Güzeldir kederde sevinç...
(Tüylü-Hicran, 2018: 180).	(Tüylü-Hicran, 2018: 181).

Eserde verilen şiirlerin ardından hem Türkiye hem de Azerbaycan şairlerinin sözlüğü adı altında şairler hakkında çok kısa bilgiler ve bazı eserlerinin isimleri verilmiştir.

Değerlendirme ve Sonuç

Hazırlanan çalışma Türkiye ve Azerbaycan arasındaki kültürel ilişkilere katkı sağlaması bakımından önemlidir. Her iki ülke, edebiyat -özellikle şiir- alanında birbirlerini tanıma fırsatı yakalayacaktır. Hazırlanan eserde birtakım kusurlar bulunmaktadır. Bunları şöyle sıralamak uygun olacaktır:

a) Eserin dış kapak ile iç kapak arasında ufak bir fark vardır. Dış kapakta *Türk ve Azerbaycan Edebiyatında Sevgi Şiirleri "Antoloji" Cilt: 1* olarak yazılırken; iç kapakta ise *Türk ve Azerbaycan Edebiyatında Sevgi Şiirleri "Antolojisi"* diye belirtilmektedir. Ayrıca "Ön Söz" kısmında da "...iki edebiyatın en güzel şiirlerini derleyerek "Sevgi Şiirleri Antolojisi"ni hazırladık" (Tüylü-Hicran, 2018: 13) şeklinde bir bilgi de bulunmaktadır. Bundan dolayı dış kapakta *Antolojisi* olarak yazılmalıydı. Ayrıca iç kapaktaki başlıkta yazı karakterlerinden sekiz adedi farklı tiptedir.

b) Eserin "Ön Söz"ünde "*Türkiye ile Azerbaycan; Türk milletinin kurduğu iki ayrı devlettir. Şair Bahtiyar Vahapzade'nin dediği gibi "Bir ananın iki oğludur, kardeşirler. Bu çok veciz olarak "iki devlet bir millet" şeklinde dile getirilmiştir.*" (Tüylü-Hicran, 2018: 13) şeklinde bir paragrafı başlar. Bu ifadelerle bakıldığında Türkiye ve Azerbaycan'da yaşayan Türkler arasında kan bağı olduğu görülür; ancak yine "Ön Söz" kısmında eserin hazırlanmasının amacıyla şöyle bir cümle geçmektedir: "...beş Azeri şair adı sayacak ve ezbere iki Azeri şiiri okuyacak bir öğrenciye rastlamanın imkânı yoktur. Aynı şekilde Azerbaycan'da da beş Türk şairinin adını sayabilecek veya iki Türk şiirini okuyabilecek bir üniversite öğrencisine rastlamak mümkün olmadı." (Tüylü-Hicran, 2018: 18). Şimdi bu cümlelere bakıldığında iki farklı millet varmış gibi bir algı vardır. Bunlar Azeri ve Türk. Ancak paragrafın başında "bir millet iki devlet ve aynı ananın iki oğludur, kardeşidir" diye bahsedilmektedir. Demek ki giriş kısmıyla sonraki kısım birbiriyle çelişmektedir. Ayrıca Azerice ifadesinin de kullanılmaması gerekirdi. Çünkü Azeri kelimesi, Türkleri bölmede bir tür siyasi araç olmuştur.

c) Çalışma iki temel bölüme ayrılır: "Türk Edebiyatında Sevgi Şiirleri" ve "Azerbaycan Edebiyatında Sevgi Şiirleri". Aslında Türk Edebiyatı ana başlık olup alt başlıklar ise Türkiye Edebiyatında Sevgi Şiirleri ile Azerbaycan Edebiyatında Sevgi Şiirleri şeklinde düzenlenmeliydi. Yahut farklı bir başlık da verilebilirdi. Çünkü başlıklarından biri millet adı iken diğeri ülke adı olmuştur.

Güzel amaçlarla hazırlanan eserde bazı hataların bulunması, sonraki yapılacak baskılarda daha dikkatli olmasına sebebiyet vermektedir. Kimi zaman eserlerde defalarca yapılan kontrollere rağmen bazı imlâ hataları bulunabilmektedir. Ancak varlığını, iddiasını savunduğumuz bazı şeyler, destekleyici cümlelerle açıklanamazsa dikkatli bir okuyucunun esere karşı bakış açısında değişiklikler olabilmektedir. Diğer taraftan eseri hazırlayanlardan biri Türkiye Türklerinden diğeri de Azerbaycan Türklerindedir. Azeri kelimesinin "Ön Söz"de kullanılması yazarların bu duruma nasıl kayıtsız kaldığı anlaşılabilir değildir.

ç) Eserin konusu bakımından iki lehçeye aktarmalı olarak hazırlanması, alanında ilk olma özelliği taşımaktadır. Lehçeler arası aktarmalar yapılmasında, örnek çalışmalardan biri olarak kullanılmasına fayda sağlamaktadır.

Tespit edilen bazı hataların dikkate alınması, sonraki hazırlanacak ciltler için bir ön uyarıcı olacaktır. Emek verilerek hazırlanan eserlerdeki bazı hatalar, basımı gerçekleştikten sonra düzeltilememektedir. Okuyucularda, arşivlerde hatalarla birlikte kendine yer edinmektedir.

Kaynakça

TÜYLÜ, A.-HİCRAN, N. (2018). *Türk ve Azerbaycan Edebiyatında Sevgi Şiirleri "Antoloji" Cilt: 1*. Sakarya: Orhun Yayınları.